

Δημήτρης Λιβιεράτος

Άνθρωπος της δράσης,
λόγιος της εργατικής τάξης

Γ. Αλεξάτος, Β. Αντωνογιάννη, Β. Ασημακόπουλος
Δ. Κατσορίδας, Π. Κολοβός, Γ. Λαμπάτος, Γ. Μαυρίκος, Κ. Παλούκης

Επιμέλεια: Δημήτρης Α. Κατσορίδας

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Γ. Αλεξάτος, Β. Αντωνογιάννη, Β. Ασημακόπουλος, Δ. Κατσορίδας,
Π. Κολοβός, Γ. Λαμπάτος, Γ. Μαυρίκος, Κ. Παλούκης

Δημήτρης Λιβιεράτος

Άνθρωπος της δράσης, λόγιος της εργατικής τάξης

Επιμέλεια: Δημήτρης Α. Κατσορίδας

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Τίτλος: Δημήτρης Λιβιεράτος. Άνθρωπος της δράσης, λόγιος της εργατικής τάξης
Επιμέλεια: Δημήτρης Α. Κατσορίδας

Copyright Δημήτρης Α. Κατσορίδας

1η έκδοση 2026

ISBN: 978-618-234-049-3

Οι απόψεις που διατυπώνονται στην παρούσα εργασία δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τη ΓΣΕΕ.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ)

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434

Τηλ.: 210 820 2230, 210 820 2231

www.inegsee.gr

Σχεδιασμός εξωφύλλου - Σελιδοποίηση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ

Παραγωγή – Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ, www.kambili.gr

Διόρθωση κειμένου: Αλέξανδρος Αρβανιτάς

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα. Επίσης, η ανασημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής. Είναι αυτονόητο ότι τα όποια λάθη βαρύνουν τον επιμελητή της έκδοσης.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	11
----------------------	-----------

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

Για τον Δημήτρη Λιβιεράτο: Ένα χρονικό.....	15
--	-----------

1. Η δεκαετία 1940. Κατοχή - Αντίσταση - Δεκεμβριανά - Εμφύλιος	16
1.1. Συμμετοχή στο ΕΑΜικό κίνημα και στις αριστερές αντιπολιτευτικές ομάδες	16
1.2. Αντάρτης πόλης στον ΕΛΑΣ.....	18
1.3. Στα Δεκεμβριανά του 1944.....	19
1.4. Ελ Ντάμπα - Συμμετοχή στις πολιτικές διεργασίες - Μακρόνησος	20
2. Πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια: Συνδικαλιστική δράση - Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων	23
3. Στην Αλγερινή Επανάσταση.....	28
4. Ιουλιανά 1965. Συμμετοχή και γράψιμο εν θερμώ.....	30
5. Δικτατορία και Μεταπολίτευση. Η συμμετοχή στο ΠΑΣΟΚ.....	32
5.1. ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ	32
5.2. «Περί Σοσιαλισμού».....	34
5.3. Αποχώρηση από την οργανωμένη πολιτική ένταξη. Συγγραφικό έργο	37

6. Η άγνωστη λογοτεχνική πλευρά	38
7. Η «αποχώρηση»	42
Εργογραφία Δημήτρη Λιβιεράτου	45

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΤΟΣ

Δημήτρης Λιβιεράτος: Κριτική θεώρηση της δεκαετίας του 1940	47
1. Εισαγωγή.....	47
2. ΕΕΑΜ - ΕΡΓΑΣ: Η εργατική τάξη σε ρόλο πρωταγωνιστικό	48
3. Από την έκρηξη του κινήματος του ΕΑΜ στην ήττα του Εμφυλίου	55
4. Το τροτσκιστικό κίνημα στη δεκαετία του 1940.....	60
Βιβλιογραφία	64

ΓΑΒΡΙΛΗΣ ΛΑΜΠΑΤΟΣ

Δημήτρης Λιβιεράτος: Πολιτική στράτευση, μνήμη, ιστορικός αναστοχασμός	67
1. Στην πολιτική έρημο.....	67
2. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού τροτσκισμού	69
3. Απελευθέρωση - Δεκεμβριανά - Εμφύλιος	76
4. Ιστορικός αναστοχασμός	89
Ευχαριστίες	93
Αρχειακές πηγές.....	93
Δημοσιευμένες πηγές.....	93
Μελέτες-Μαρτυρίες.....	94

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος στο αόρατο εργοστάσιο

της επανάστασης.....	95
1. Τα βασικά χαρακτηριστικά της αποικιοκρατίας.....	95
2. Η αποαποικιοποίηση.....	96
3. Η Αλγερινή Επανάσταση.....	98
4. Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία.....	100

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΛΟΒΟΣ

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος και τα Ιουλιανά του 1965..... 107

1. Τι ήταν τα Ιουλιανά;.....	109
2. «Το χρονικό του Ιουλίου 1965».....	110
3. Η περιγραφή του ρόλου της ηγεσίας της ΕΔΑ.....	112
4. Η αριστερή αμφισβήτηση της ηγεσίας της ΕΔΑ.....	120
5. Η δράση των τροτσκιστών στα Ιουλιανά.....	123
6. Τα συμπεράσματα του Χρονικού.....	126
Βιβλιογραφία.....	129

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος και η εποχή του: Από τη σχέση με τις σοσιαλιστικές κινήσεις, μετά τον πόλεμο, στη συνεργασία με το ΠΑΚ και τη συμμετοχή στο ΠΑΣΟΚ..... 131

1. Από την Κατοχή στη μεταπολεμική περίοδο.....	131
1.1. Μεσοπόλεμος-Κατοχή-Απελευθέρωση.....	132
1.2. Μεταπολεμική περίοδος.....	138
2. Η συνεργασία με το ΠΑΚ.....	143
3. Η ένταξη, η συμμετοχή και η αποχώρηση από το ΠΑΣΟΚ.....	149
3.1. Αυτοοργάνωση και Επιτροπές Πρωτοβουλίας.....	150
3.2. Κέντρο Μελετών και Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ).....	154
3.3. Οι τροτσκιστικές συσπειρώσεις στο ΠΑΣΟΚ.....	158
4. Επίλογος.....	162
Βιβλιογραφία.....	167

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΙΚΟΣ

Δημήτρης Λιβιεράτος: Με προσήλωση στη βάση και στην αλληλεγγύη, παρών στους σύγχρονους αγώνες	173
--	------------

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ

Ένας λόγιος της εργατικής τάξης: Κριτική αποτίμηση του έργου, Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα	177
1. Εισαγωγή.....	177
2. Επαγγελματίες και μη επαγγελματίες ιστορικοί.....	177
3. Η πιο αυθεντική έκφραση του ανθρώπου της νέας προοδευτικής λαϊκότητας.....	181
4. Ο αυτοδίδακτος ιστορικός του εργατικού κινήματος	183
5. Η βιβλιοθήκη ενός κομμουνιστή.....	186
6. Πιάνοντας το νήμα από τον Κορδάτο: Η εργατική τάξη ως ενιαίο υποκείμενο	187
7. Μια πολιτική ιστορία του εργατικού κινήματος	190
8. Μια Κοινωνική Ιστορία του εργατικού κινήματος: Η Ιστορία από τη σκοπιά της εργατικής τάξης.....	193
9. Στοιχεία μιας ιστορίας ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα	197
10. Οι αναγνώσεις της κεντρικής πολιτικής σκηνής	198
11. Η διαμόρφωση μιας νέας δημοκρατικής κοινής ανάγνωσης της Ιστορίας του εργατικού κινήματος	201
12. Ο λόγιος της ιστοριογραφίας του εργατικού κινήματος.....	203
Βιβλιογραφία	204

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

Οι απόψεις του Δημήτρη Λιβιεράτου για τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού	207
1. Ο άγνωστος Δημήτρης Λιβιεράτος	207
2. Το νεομαρξιστικό ρεύμα της σχολής της εξάρτησης	210
3. Η κριτική των θεωριών της εξάρτησης από τον Δ. Λιβιεράτο.....	212

4. Συνέχεια των αναλύσεων του Δ. Λιβιεράτου για τον ελληνικό καπιταλισμό.....	216
5. Ζωντανή και κινητή ιστορία.....	221
Αρχειακές πηγές.....	223
Βιβλιογραφία.....	223

BIBH ANTΩΝΟΓΙΑΝΝΗ

Η λογοτεχνική παραγωγή του Δημήτρη Λιβιεράτου.....	225
1. Ελληνογερμανική τριλογία.....	226
2. Ο Μαράτος στο Κονγκό.....	228
3. Η εικόνα του Άλλου.....	233
4. Η άγνωστη λογοτεχνική πλευρά του Δ. Λιβιεράτου.....	235
Βιβλιογραφία.....	238

Εισαγωγή

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος, ο οποίος απεβίωσε στις 16 Ιουνίου 2023, δεν ήταν απλώς ένας ιστορικός που περιορίστηκε μόνο στην ιστορική καταγραφή των γεγονότων. Υπήρξε, κυρίως, ένας διανοητής και ταυτοχρόνως άνθρωπος της δράσης, ο οποίος με το έργο και την εμπειρία του συνέβαλε καθοριστικά στη μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών στην Ελλάδα.

Ο στόχος αυτού του βιβλίου είναι να εξετάσει τη ζωή και την πολιτική του διαδρομή, να αναδείξει διάφορες πτυχές της σκέψης και της δράσης του και να αναλύσει το έργο του, τόσο ως ιστορικού του εργατικού κινήματος όσο και ως στοχαστή με κριτική προσέγγιση σε θέματα όπως ο ελληνικός καπιταλισμός, το αποικιακό ζήτημα και άλλα κρίσιμα προβλήματα.

Συνηθίζεται σε μελέτες αυτού του είδους να προκύπτει μια τάση εξιδανίκευσης ή εγκωμιαστικών σχολίων για το τιμώμενο πρόσωπο. Ωστόσο, η παρούσα συλλογή επιχειρεί να αποφύγει αυτόν τον σκόπελο. Η προσπάθεια όλων των συγγραφέων παραμένει στο να προσεγγίσουν τον Δημήτρη Λιβιεράτο με έναν κριτικό τρόπο, τοποθετώντας τον στο ιστορικό πλαίσιο, με την πρόθεση να φανερωθούν όλες οι πλευρές της πολυδιάστατης προσωπικότητάς του. Μέσα από τη μελέτη του θεωρητικού του έργου και της δράσης του επιχειρείται να φωτιστεί η εξέλιξη και η διαμόρφωσή του ως αγωνιστή και ιστορικού του εργατικού κινήματος, χωρίς ωραιοποιήσεις, αλλά με σεβασμό στην ιστορική προσέγγιση.

Ο Λιβιεράτος υπήρξε από τους πρωτοπόρους στον τομέα της μελέτης του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα. Το έργο του αποτελεί αναμφισβήτητα μία

από τις πλέον επιδραστικές συνεισφορές στην ιστοριογραφία. Με οξυδέρκεια και βαθιά κριτική σκέψη ανέδειξε τις κοινωνικές διεργασίες οι οποίες διαμορφώνουν την ιστορική πορεία, φωτίζοντας τις συλλογικές εμπειρίες και τις πολιτικές διεκδικήσεις του λαού.

Το πολυεπίπεδο έργο του, το οποίο διαπνέεται από βαθιά προσήλωση στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης, κατόρθωσε να αναδείξει μέσα από την ιστοριογραφική του προσέγγιση –πάντοτε προσανατολισμένη στην αποκάλυψη των δομών εξουσίας και της αντίστασης σε αυτές– όχι μόνο την Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, αλλά και τη σημασία της κριτικής ανάλυσης της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης στην Ελλάδα.

Η πρωτοποριακή έρευνά του για τις λαϊκές τάξεις κατέστησε τον Λιβιεράτο έναν από τους πλέον έγκριτους μελετητές της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας. Το έργο του ανέδειξε την ιστορία των «αφανών» πρωταγωνιστών, φέρνοντας στο προσκήνιο τη φωνή των ανθρώπων οι οποίοι συχνά παραμένουν στο περιθώριο των επίσημων αφηγήσεων. Ταυτοχρόνως, έδωσε έμφαση στις συλλογικές δράσεις και στις κοινωνικές διεργασίες που διαμόρφωσαν τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στον 20ό αιώνα. Μελέτησε, επίσης, με πρωτοφανή ενδελέχεια το αποικιακό ζήτημα, τον ελληνικό καπιταλισμό και την Ιστορία του εργατικού κινήματος, διατηρώντας πάντοτε έναν κριτικό χαρακτήρα στην ανάλυσή του.

Το έργο του δεν περιορίστηκε μόνο στην ιστορική έρευνα και στην καταγραφή της Ιστορίας, αλλά συνέβαλε ενεργά στη διαμόρφωση ενός νέου τρόπου σκέψης για την κοινωνική αλλαγή και τη λαϊκή κινητοποίηση, ενώ παραμένει διαχρονικά επίκαιρο, όχι μόνο για τους μελετητές της Ιστορίας, αλλά και για εκείνους που αναζητούν τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών αγώνων και των πολιτικών συγκρούσεων. Μέσα από τα γραπτά του, τις ομιλίες του και την πολιτική του δράση διαμόρφωσε γενιές συνδικαλιστών, επιστημόνων και γενικά πολιτών, επηρεάζοντας αποφασιστικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την Ιστορία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Το πάθος του για την αλήθεια, η αταλάντευτη προσήλωσή του στα ιδανικά της ελευθερίας και της ισότητας αλλά και η κριτική του σκέψη τον καθιστούν διανοητή διεθνούς εμβέλειας και κύρους.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει μελέτες που τιμούν το έργο και την προσφορά του. Κάθε κείμενο αποτελεί απόδειξη της μεγάλης επίδρασής του στη σύγχρονη ιστορική επιστήμη και γενικά τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και της επιρροής που ασκεί ακόμα στη σκέψη και στη δράση ανθρώπων από διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα.

Οι συγγραφείς οι οποίοι συμμετέχουν στον ανά χείρας τόμο, ακολουθώντας το παράδειγμά του, προσεγγίζουν το έργο του με τη σοβαρότητα και την κριτική ματιά που εκείνος ανέκαθεν ενθάρρυνε. Κάθε συμβολή επιδιώκει να φωτίσει νέες πτυχές της πλούσιας παρακαταθήκης του, τοποθετώντας τη σκέψη του στο ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η διαρκής επιδίωξή του για την αλήθεια, χωρίς υπερβολές ή εξιδανικεύσεις, αντικατοπτρίζεται στον τρόπο με τον οποίον οι συνεισφορές μελετούν και αναλύουν τη διαδρομή του.

Αυτό το αφιέρωμα δεν αποτελεί μόνο έναν φόρο τιμής στον ίδιον, αλλά και μια απόπειρα να συνεχιστεί η βαθιά κριτική και αναστοχαστική προσέγγιση που εκπροσωπούσε το έργο του. Ευελπιστούμε να προσφέρουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του Δημήτρη Λιβιεράτου ως ιστορικού, διανοητή και αγωνιστή, καθώς και να εμπνεύσουμε νέες γενιές (ερευνητών και μη) προκειμένου να συνεχίσουν την πορεία που εκείνος χάραξε με τόσο πάθος και αφοσίωση.

Ευχόμαστε ο τόμος αυτός να αποτελέσει αφετηρία για περαιτέρω διάλογο και έρευνα, συνεχίζοντας το ακαδημαϊκό και πολιτικό κληροδότημά του.

Δημήτρης Α. Κατσορίδας

Για τον Δημήτρη Λιβιεράτο: Ένα χρονικό

Δημήτρης Α. Κατσορίδας

Τον Δημήτρη Λιβιεράτο ή Μίμη, όπως τον λέγαμε, τον γνώρισα πριν τον γνωρίσω. Έχοντας γίνει μέλος της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ και του μαθητικού της (ΠΑΜΚ), από τον Φεβρουάριο του 1980, και από τον Ιούνιο 1982 υποστηρικτής της εφημερίδας *Ξεκίνημα* (τροτσκιστικής τάσης), η οποία τότε λειτουργούσε στο ΠΑΣΟΚ, με ενδιέφερε να μάθω την Ιστορία γέννησης του Κινήματος. Έτσι, μέσα από την αρθρογραφία, έμαθα πως στο πρώτο Εκτελεστικό Γραφείο (Ε.Γ.), του ΠΑΣΟΚ συμμετείχε και ένας τροτσκιστής, ο Δημήτρης Λιβιεράτος. Διαβάζοντας διάφορα άρθρα, άρχισα να μαθαίνω πολλά περισσότερα για τη ζωή, το συγγραφικό έργο και την πολιτική του δράση. Παράλληλα, στο *Ξεκίνημα*, μέσω ενός εσωτερικού βιβλιοπωλείου που είχαμε, μας προέτρεπαν να διαβάζουμε τα βιβλία του Μίμη, για την Ιστορία του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, τα οποία διδασκόμασταν και ως μαθήματα σε διάφορους πυρήνες. Μάλιστα, το όνομα του Λιβιεράτου το επικαλούμουν συνεχώς στις εσωκομματικές διαμάχες απέναντι στη δεξιά πτέρυγα του κόμματος, η οποία μας αποκαλούσε «ξένο σώμα», για να τους δείξω ότι αυτοί είναι «ξένο σώμα» και πως οι τροτσκιστές υπήρχαν από τα πρώτα βήματα του Κινήματος και μάλιστα στην ηγεσία του, σε θέσεις-κλειδιά.

Τελικά, αυτήν τη θυρυκλή μορφή για μένα κατάφερα να τη γνωρίσω το 1987, σε μια συνεδρίαση της Συντακτικής Επιτροπής, του περιοδικού *Μαρξιστική Συσπείρωση*, στο οποίο είχα αρχίσει να γράφω. Εν τω μεταξύ, η ηγεσία

του ΠΑΣΟΚ με είχε διαγράψει από το κόμμα, το 1986, μαζί με την πλειοψηφία της σπουδάζουσας Νεολαίας ΠΑΣΟΚ Μεσολογγίου, στην οποία ήμουν γραμματέας. Ύστερα από εκείνη τη γνωριμία με τον Μίμη, συνδεθήκαμε με βαθιά φιλία και δημιουργήσαμε μια καταπληκτική σχέση μαθητή-δασκάλου. Οι συζητήσεις μας, όλα αυτά τα χρόνια, ήταν άπειρες. Πολλές από τις μπροσούρες ή τα βιβλία που εξέδωσε κατόπιν, μου μίλαγε για την έκδοσή τους από πριν. Είχα τόσο εντυπωσιαστεί από τις αφηγήσεις του, που τον προέτρεπα συνέχεια να γράψει την αυτοβιογραφία του, την οποία και αρνιόταν συστηματικά, λέγοντας μου ότι «στις βιογραφίες συνήθως γίνεται αυτοπροβολή». Βεβαίως, σκόρπια πράγματα για τη ζωή του βρίσκει κάποιος/-α παντού.

Υπήρξε για μένα σχολείο και ένας πραγματικός δάσκαλος. Είχα πολλούς δασκάλους στη ζωή μου, αλλά ο Μίμης ήταν Ο ΔΑΣΚΑΛΟΣ!!! Έχουμε περάσει ατελείωτες ώρες συζητήσεων. Ευτύχησα να είμαι μαθητής του. Ήταν πάντα ενθαρρυντικός και υποστηρικτικός. Πολλά από αυτά που έχω γράψει τα οφείλω στον Μίμη: «Γράφε», μου έλεγε, «κι ας κάνεις και λάθη, έτσι θα μάθεις, μη σταματάς».

Στο παρόν κείμενο θα παρουσιάσουμε ένα μικρό χρονολόγιο της ζωής και της δράσης του.

1. Η δεκαετία 1940. Κατοχή - Αντίσταση - Δεκεμβριανά - Εμφύλιος

1.1. Συμμετοχή στο ΕΑΜικό κίνημα και στις αριστερές αντιπολιτευτικές ομάδες

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος γεννήθηκε το 1927 στην Αθήνα, με καταγωγή από την Κεφαλονιά, και απεβίωσε στις 16 Ιουνίου 2023. Υπήρξε από τους βασικούς ιστορικούς του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, με άμεση και βιωματική συμμετοχή στους κοινωνικούς αγώνες.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εντάχθηκε στην ΕΑΜική Αντίσταση από την ηλικία των 15 ετών περίπου, στην περιοχή των Πετραλώνων Αρχικά ο Δ. Λιβιεράτος ήταν στην ομάδα της Νέας Εποχής, που πήρε το όνομά της από την ομώνυμη εφημερίδα, η οποία ήταν το δημοσιογραφικό όργανο της «Επαναστατικής Παράταξης του ΚΚΕ», που είχε σχηματισθεί το καλοκαίρι του 1942, με σκοπό τη μεταρρύθμισή του, λειτουργώντας ως η αριστερή πτέρυγιά του. Στην εν λόγω κίνηση συμμετείχαν πολλοί αγωνιστές, όπως ο τροτσκιστής Κώστας Αναστασιάδης και ο αδελφός του Βασίλης, ο Γιάννης Κορδάτος, ο Γιώργης Δαλαβάρης (επιστήθιος φίλος του Μίμη για μια ζωή), ο Λεωνίδας Κύρκος, ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο Λευτέρης Ιερόπαις και άλλοι. Για τον Καστοριάδη

μού έλεγε ότι ήταν πάρα πολύ μορφωμένος, σε πολλά επίπεδα, και άριστος ομιλητής.

Εν συνεχεία, μετά τη διάλυση της «Επαναστατικής Παράταξης του ΚΚΕ», ένα μικρό μέρος της υπό τον Καστοριάδη εντάσσεται στην ομάδα του Άγι Στίνα,¹ ενώ το μεγαλύτερο μέρος της, υπό τον Κ. Αναστασιάδη, ήλθε σε επαφή με τον τυπογράφο και παλιό γραμματέα του ΚΚΕ, Θωμά Αποστολίδη, και μαζί με άλλους αγωνιστές συγκρότησαν το Επαναστατικό Σοσιαλιστικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα Ελλάδας-ΕΣ(Κ)ΚΕ, στις 12 Σεπτεμβρίου 1943, όπου και συνήλθε το πρώτο συνέδριό του, με έντυπο αρχικά τη *Σοσιαλιστική Ιδέα* και εν συνεχεία την *Κόκκινη Σημαία*.² Άλλα ηγετικά στελέχη ήταν ο Τ. Τσαβέας και ο Αχ. Γρηγορογιάννης,³ ο Χρήστος Χωμενίδης, ο Γ. Σκουριώτης κ.ά.⁴ Ο Δ. Λιβιεράτος, με άλλους νέους όπως ο Γ. Δαλαβάγγας, ο Γ. Κωστόπουλος κ.ά. υπήρξαν μέλη του ΕΣ(Κ)ΚΕ, του οποίου γραμματέας εκλέχθηκε ο Θωμάς Αποστολίδης. Το ΕΣ(Κ)ΚΕ ανέπτυξε τη δράση του έξω, πλάι και μέσα στο ΕΑΜ, με τις δυνάμεις και τα μέσα που διέθετε, και η κριτική που άσκησε στην ταλαντευόμενη και τελικά μοιραία πολιτική του ΚΚΕ δεν είχε ένα στείο θεωρητικό χαρακτήρα, αλλά πολιτικής παρέμβασης και συμμετοχής στον αντικατοχικό αγώνα.⁵ Το ΕΣ(Κ)ΚΕ είχε ζητήσει να συμμετάσχει στο ΕΑΜ ως ένα από τα κόμματα που το απάρτιζαν, όμως, η ηγεσία του ΚΚΕ πρόβαλε βέτο και αρνήθηκε την ένταξή του. Παρ' όλα αυτά, τα μέλη του προσχώρησαν στο ΕΑΜικό κίνημα, προσπαθώντας να το προσανατολίσουν ταξικά, κρύβοντας όμως την πολιτική τους τοποθέτηση, τρέφοντας «την ελπίδα ότι θα μπορούσαμε να αλλάξουμε το ρεύμα και να οδηγηθούμε προς τη σοσιαλιστική αλλαγή. Δυστυχώς δεν έγινε και η ήττα ήταν φοβερή», όπως λέει ο Μίμης.⁶ Επίσης, μου είχε εκμυστηρευτεί ότι

1. Ο ίδιος ο Καστοριάδης ομολογεί ότι προσπάθησε, μαζί με άλλους, να μεταρρυθμίσει το ΚΚΕ, όμως απέτυχε και αποχώρησε, για να προσχωρήσει μετά στην τροτσικιστική ομάδα του Στίνα. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η άνοδος της ασημαντότητας*, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 2021, το κεφάλαιο με τον ίδιο τίτλο, σελ. 111-112.
2. Κ. Αναστασιάδης, *Ο πόλεμος, η Αντίσταση και η Κόκκινη Σημαία της Κατοχής*, έκδοση της Ενότητας, Αθήνα 2002, σελ. 3-4 και 11. Προσωπικό αρχείο Δ. Κασορίδα. Το εν λόγω κείμενο είχε δημοσιευτεί για πρώτη φορά στο περιοδικό *Δελτίο για τα ζητήματα του σοσιαλισμού*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1989, τεύχος 5.
3. Βλ. και Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Γ', εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1993, σελ. 586-587.
4. Βλ. την μπροσούρα του Γ. Στεφανιά, *Αχιλλέας Γρηγορογιάννης (Σοσιαλιστικά κείμενα)*, Πειραιάς 1998, σελ. 31-32, υποσημείωση 2. Προσωπικό αρχείο Δ. Κασορίδα.
5. Κ. Αναστασιάδης, *Ο πόλεμος, η Αντίσταση και η Κόκκινη Σημαία της Κατοχής*, ό.π., σελ. 3.
6. Αναφέρεται στην πολύ περιορισμένων αντιτύπων μπροσούρα του, με τίτλο: *Ημερολόγιο Αντάρτικου 1944*, Αθήνα 2007, σελ. 27. Προσωπικό αρχείο Δ. Κασορίδα. Προηγου-

αρχικά υπήρξε και μέλος της ΟΚΝΕ (Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας), που ήταν η οργάνωση νεολαίας του ΚΚΕ.

1.2. Αντάρτης πόλης στον ΕΛΑΣ

Εκπαιδεύτηκε και αποφοίτησε από τη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ, στη Ρεντίνα, το 1944, σε ηλικία 17 ετών, και είχε το βαθμό του έφεδρου ανθυπολοχαγού. Μια ομάδα ΕΛΑΣιτών, η οποία δεν μπορούσε να μείνει άλλο στην πόλη, εξαιτίας των διώξεων από τις δυνάμεις Κατοχής, παίρνει εντολή από το Α΄ Σώμα Στρατού του ΕΛΑΣ να φύγει για το αντάρτικο, εκ των οποίων μερικοί για τη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ και άλλοι για τις μονάδες. Για την εμπειρία του εκεί έχει γράψει ένα μικρό χρονικό, το *Ημερολόγιο Αντάρτικου 1944*, όπως ήδη αναφέραμε (βλ. υποσημείωση 3). Σε αυτό το λιτά γραμμένο σημειωματάριο παρουσιάζει μια άλλη εικόνα εκείνης της εποχής, που όπως ο ίδιος αναφέρει στο εισαγωγικό σημείωμα «δεν είναι η μεγάλη στιγμή, είναι η μικρή, η καθημερινή θυσία, η μέχρι θανάτου κούραση, η πείνα, η ψείρα, η βρώμα του αντάρτη, του αγωνιστή. Το κυνηγητό στα βουνά, ο πόνος και η ξυπολησιά».

Σύμφωνα με το Ημερολόγιο, ξεκίνησε, μαζί με άλλα πέντε άτομα, στις 6 Απρίλη, και έφτασε στη Ρεντίνα στις 6 Μάη. Επέστρεψε στην Αθήνα στις 13 Οκτώβρη 1944, την επομένη της απελευθέρωσης. Σε αυτό το σημειωματάριο δεν περιγράφει μόνο τις κακουχίες, τις ταλαιπωρίες και τις πρώτες μάχες στις οποίες πήρε το βάπτισμα του πυρός. Περιγράφει ταυτοχρόνως και τις ανθρωπινες στιγμές του, όπως την απόλαυση της θέας μιας φεγγαρόλουστης λίμνης ή το σπάνιο θέαμα, όπως λέει, να αντικρίζεις από το βουνό την Εύβοια «και στο βάθος τη Στυλίδα, με θάλασσα σπαρμένη νησάκια» ή τον Θεσσαλικό Κάμπο και το «μεγαλείο να βλέπεις μπροστά, χωρίς τίποτα να εμποδίζει το βλέμμα σου». Αλλά εκφράζει και την ανάγκη τού να κάνει Πάσχα με τους αντάρτες, καθώς επίσης τη συνεχή σκέψη του που τρέχει διαρκώς στους δικούς του, στη μητέρα του και τον πατέρα του, οι οποίοι δεν ξέρουν πού βρίσκεται, θα αγωνιούν και θα στενοχωριούνται, όπως και τις αμφιβολίες του: «Καλύτερα θα 'ταν κάτω, αλλά δεν πρέπει κανείς να μετανιώνει για κάτι που κάνει μόνος του. Άλλωστε, η κακουχία θα με ψήσει περισσότερο». Όμως, καταθέτει κρίσεις και για διάφορα πρόσωπα που συνάντησε και εκπαιδεύτηκε μαζί τους. Μιλάει για τον φόβο ή την τόλμη κάποιων, για τον ατομισμό κάποιων άλλων «σαν να έγιναν αντάρτες γιατί δεν είχαν τι να κάνουν», για τον κίνδυνο κάποιες φορές να σκοτωθεί σε μάχη, ενώ μένει εντυπωσιασμένος και παραξευτεμένος με τον εαυτό του που δεν φοβάται. Περιγράφοντας τον κίνδυνο από κάποια μάχη, μέσα σε ένα δάσος, λέει: «Εγώ βρισκόμουν σε αμχανιά, τι να κάνουν αλή-

θεια τέτοιες στιγμές οι θαρραλέοι; Ασφαλώς είναι ατάραχοι τίποτα δεν τους μέλλει, κι έτσι βγάζω καπνό και χαρτί να στρίψω τσιγάρο». Την ίδια στιγμή, και ενώ εξελίσσεται η εν λόγω επιχείρηση, με κίνδυνο να σκοτωθούν όλοι, αναδύονται και υπαρξιακές κρίσεις: «Αυτές τις δύσκολες στιγμές βλέπω τους συντρόφους τον καθένα χωριστά πώς φαίνονται. [...] Πάντως καταλαβαίνω ότι όλοι θέλουν να τελειώσουν γρήγορα και να γυρίσουν πίσω. Ένα πουλί πετάει στα κλαριά, στο διάολο τι κακό είν' αυτό, ανάθεμα στη στιγμή τι τον θέλουν το σκοτωμό. Τι είχαμε να χωρίσουμε».

1.3. Στα Δεκεμβριανά του 1944

Ο Μίμης έλαβε μέρος και στα Δεκεμβριανά του 1944 και ήταν επιτελής του Πρώτου Τάγματος, του Τέταρτου Συντάγματος, της Δεύτερης Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ.⁷ Θεωρούσε πως, παρά τις πολιτικές ευθύνες της ηγεσίας του ΚΚΕ για την ήττα, τα Δεκεμβριανά ήταν μια εργατική επανάσταση, μια ηρωική πάλη του λαού της Αθήνας, του Πειραιά και των γύρω συνοικισμών, «αφού στηριζόταν στις εργατικές δυνάμεις της Αθήνας και στον εργατικό στρατό» και αυτή η μάχη θα μπορούσε να είχε κερδηθεί «από τις δύο πρώτες μέρες, επειδή ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν υπέρ του εργατικού-λαϊκού κινήματος». Μάλιστα, αναφέρει ως παράδειγμα την περιοχή Πετραλώνων-Καλλιθέας, στην οποία δρούσε, και που όταν ο λαός επετέθη στο λεγόμενο «φρούριο» του Θησείου, το οποίο ήταν άντρο των Χιτών, κατελήφθη μέσα σε τρεις ώρες.⁸ Περιγράφει πώς οι γειτονίες ήταν οργανωμένες και πώς «από τις συνελεύσεις που διεξάγονταν είχαν βγει επικεφαλής οι λαϊκές επιτροπές που ήταν και αυτές ΕΑΜικές». Και συνεχίζει: «Κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, η τροφοδοσία, τα συσσίτια πέρασαν στα χέρια των λαϊκών επιτροπών. Δεν ήταν αμπέλι ξέφραγο η Αθήνα. Στην ουσία οι γειτονίες είχαν μια διοίκηση από τις λαϊκές επιτροπές που είχαν βγάλει οι ίδιες».⁹

Ο Δ. Λιβιεράτος, όταν ισχυρίζεται ότι ο συσχετισμός δύναμης ήταν υπέρ του εργατικού-λαϊκού κινήματος, στηρίζει αυτήν τη θέση στο γεγονός ότι επί της ουσίας το ΕΑΜ κατείχε την εξουσία σε όλη τη χώρα. Όπως υποστηρίζει, «σχεδόν στα

7. Για μια πιο εκτεταμένη αναφορά όσων ακολουθούν, βλ. Δ. Κατσορίδας, «Δεκεμβριανά 1944: Κριτική αποτίμηση με τη ματιά του Δ. Λιβιεράτου», στην ηλεκτρονική σελίδα της *Εφημερίδας των Συντακτών*, 14-12-2024, στο https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/456768_dekembriana-1944-kritiki-apotimisi-me-tin-matia-toy-d-libieratoy

8. Αναφέρεται στην μπροσούρα, του Δ. Λιβιεράτου, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών/Ρωγμή, Αθήνα 2001, σελ. 16-17.

9. Βλ. τη συνέντευξη που έδωσε στον Νεκτάριο Δαργάκη, «Ο Δ. Λιβιεράτος μιλάει για τον Δεκέμβρη του '44», εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 30-12-2014, τεύχος Νο 1154.

τέσσερα πέμπτα της χώρας κυριαρχούσε το κράτος της Ελεύθερης Ελλάδας», το οποίο είχε δημιουργήσει κρατικό δίκαιο, «τη διοίκηση, την αστυνομία, την αυτοδιοίκηση, τις εκλογές κ.λπ.» και γι' αυτό «ήταν κράτος επαναστατικό». ¹⁰ Επομένως, «το ζήτημα που έμπαινε και ζηταγε ο Σκόμπι ήταν “παραδώστε το κράτος σας”. Όχι απλώς τα όπλα». ¹¹ Ο Δ. Λιβιεράτος προβαίνει, ταυτοχρόνως, και σε μια ενδιαφέρουσα στρατιωτική ανάλυση, επισημαίνοντας ποια ήταν τα λάθη της ηγεσίας, τι θα έπρεπε να κάνει σε αυτές τις επιχειρήσεις, τι γραμμή άμυνας θα μπορούσε να κρατήσει μετά την ήττα, ώστε να διαπραγματευτεί από θέση ισχύος, εκτιμώντας πως «ούτε ένας λοχίας έφεδρος [δεν] θα έκανε τέτοια λάθη». ¹² Θεωρεί πως η ηγεσία του ΚΚΕ έδωσε επί της ουσίας τη μάχη για να τη χάσει, δέσμια όπως ήταν των αποφάσεων τόσο της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ το 1934, η οποία υποστήριζε πως πρώτα χρειαζόταν να γίνει αστική ολοκλήρωση και μετά ο σοσιαλισμός, όσο και των συμφωνιών Λιβάνου και Καζέρτας, οι οποίες είχαν συμφωνηθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής. «Όταν αρχίζει η μάχη της Αθήνας, ήταν ήδη χαμένη από την ηγεσία», λέει. Και ο λόγος είναι ότι «δεν έγιναν οι αναγκαίες ενέργειες, αμέσως από την πρώτη εβδομάδα. Μια επανάσταση κερδίζεται την πρώτη εβδομάδα». ¹³ Διότι, όπως επαναλαμβάνει ο Λιβιεράτος, «αν δεν πάρεις υπόψη τη χονδρική εξήγηση», τότε «φαίνονται ανεξήγητα» ¹⁴ τα απανωτά λάθη που διέπραξε η ηγεσία. Όπως πικρά αναλογίζεται, έτσι χάθηκε ο Δεκέμβρης και «από πιθανότατη νίκη μετεβλήθη σε πένθιμη ήττα που άνοιξε τον δρόμο για τον εμφύλιο πόλεμο», παραμένοντας πάραυτα «ένα παράδειγμα στην Ευρώπη ενάντια στον φασισμό-καπιταλισμό, όπως η Μαδρίτη, η Βαρσοβία και άλλες πόλεις», αλλά και «δίδαγμα ιστορικό για το μέλλον που δεν πρέπει να ξεχνιέται, αλλά να διδάσκεται». ¹⁵

1.4. Ελ Ντάμπα - Συμμετοχή στις πολιτικές διεργασίες - Μακρόνησος

Μετά την ήττα του κινήματος στα Δεκεμβριανά, την οποία ακολούθησε η υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, στις 12-2-1945, ο Δ. Λιβιεράτος συλλαμβάνεται (περίπου την άνοιξη του ίδιου έτους) και φυλακίζεται στην Ελ Ντά-

10. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, ό.π., σελ. 9-10.

11. «Ο Δ. Λιβιεράτος μιλάει για τον Δεκέμβρη του '44», ό.π.

12. Τις ίδιες θέσεις υποστηρίζει στην παρέμβαση που έκανε, μετά την ομιλία του Γρ. Φαράκου (πρώην γενικού γραμματέα του ΚΚΕ), σε επιστημονικό Συνέδριο. Βλ. το βιβλίο, *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, επιμέλεια: Γρηγόρης Φαράκος, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 148-149.

13. «Ο Δ. Λιβιεράτος μιλάει για τον Δεκέμβρη του '44», ό.π.

14. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, ό.π., σελ. 19.

15. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά*, αδημοσίευτο κείμενο. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

μπα, ένα στρατόπεδο που διοικούσαν οι Άγγλοι στα σύνορα της Λιβύης, στην έρημο. Εκεί είχαν μεταφερθεί περίπου 8.000 άρρενες Έλληνες συλληφθέντες κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, τους οποίους είχαν κλεισμένους σε διαδοχικές σειρές συρμάτων, μέσα σε σκηνές, κάτω από άθλιες συνθήκες, με πολλές αρρώστιες και χωρίς καμία προφύλαξη από τον ήλιο της ερήμου και τον τρομερό αέρα. Αυτές οι συνθήκες είχαν ως αποτέλεσμα να φέρουν αρκετές συγκρούσεις των κρατουμένων με τη διοίκηση του στρατοπέδου.

Έχει γράψει και άρθρο σχετικά με αυτή την εμπειρία, το οποίο είναι δημοσιευμένο στην προαναφερθείσα μπροσούρα, το *Ημερολόγιο του Αντάρτικου*.¹⁶ Τα πράγματα κάπως βελτιώθηκαν, όταν οι φυλακισμένοι αριστεροί άρχισαν να οργανώνονται και «έβαλαν τάξη στο μαγείρεμα, την καθαριότητα, τις εκπαιδευτικές και μορφωτικές εκδηλώσεις», και έτσι «η ζωή του στρατοπέδου έγινε υποφερτή», όπως αναφέρει. Παρέμεινε εκεί μέχρι τον Απρίλιο του 1945, όπου και εγκατέλειψαν το στρατόπεδο της Ελ Ντάμπα, για να γυρίσουν πίσω στην Ελλάδα. Όμως, σε μια άλλη Ελλάδα, όπως τονίζει. «Την άφησαν με πανίσχυρο λαϊκό κίνημα και την έβρισκαν στην τρομερή μεταδεκεμβριανή τρομοκρατία. Εκεί στην έρημο δεν μάθαιναν τα νέα της Ελλάδας. Μόλις πάτησαν όμως τη γη της πατρίδας, φρόντισαν οι κλοτσιές και οι μπουινιές των αστυνομικών που τους υποδέχτηκαν να τους δείξουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο ότι μια άλλη εποχή είχε αρχίσει. Της ήπιας, που θα κράταγε πολύ...».

Ο Δ. Λιβιεράτος, γυρνώντας από την Ελ Ντάμπα, συμμετέχει ενεργά στις πολιτικές διεργασίες. Το μεγαλύτερο μέρος του ΕΣ(Κ)ΚΕ, στο οποίο ανήκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, προσχωρεί υπό τον Αχ. Γρηγορογιάννη, τον Απρίλιο του 1945, στον νέο σοσιαλιστικό φορέα, ο οποίος προέκυψε από δύο ενοποιημένους πολιτικούς σχηματισμούς, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν συνιστώσες του ΕΑΜ. Ο νέος πολιτικός φορέας είχε την επωνυμία Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας-Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΕΛΔ-ΣΚΕ), ο οποίος στην ιδρυτική του συνδιάσκεψη, τον Ιανουάριο 1946, οριστικοποιεί τον τίτλο του σε Σοσιαλιστικό Κόμμα Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΣΚ-ΕΛΔ). Χάρη στην αναγνώριση της ελευθερίας ιδεολογικών τάσεων εντός του ΣΚ-ΕΛΔ, ο Δ. Λιβιεράτος μαζί με άλλους, ήδη από το 1945, λειτουργούσαν ως τάση με το όνομα «Επαναστατική Διεθνιστική Παράταξη».¹⁷ Εν συνεχεία, η εν λόγω τάση αποχωρεί το 1946 από το ΣΚ-ΕΛΔ και συγκροτούν μια ομάδα με τίτλο «Κόκκινη Σημαία», η οποία ήταν προηγουμένως η εφημερίδα του ΕΣ(Κ)ΚΕ, με βασικούς

16. Το κείμενο έχει τίτλο: *Εξορία Ελ Ντάμπας, 1945*. Προηγουμένως είχε δημοσιευτεί στο περιοδικό Ενόπτια, Απρίλιος 1978, τεύχος 16.

17. Βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Γ', ό.π., σελ. 152 και 586.

εκπροσώπους τον Γιώργη Δαλαβάρρα και τον Δ. Λιβιεράτο. Η εν λόγω ομάδα συμμετείχε με τις βασικές τροτσκιστικές οργανώσεις, όπως το ΕΔΚΕ (Εργατικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας), το ΔΕΚΕ (Διεθνιστικό Επαναστατικό Κόμμα Ελλάδας) και την Περιφερειακή Επιτροπή Θεσσαλονίκης του Διεθνιστικού Κομμουνιστικού Κόμματος στις συζητήσεις, οι οποίες κατέληξαν στο ενοποιητικό-ιδρυτικό Συνέδριο του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ),¹⁸ το οποίο πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες παρανομίας, στα τέλη του Ιουλίου 1946, σε μια χαράδρα της Πεντέλης.¹⁹

Για τη δράση του, ο Δ. Λιβιεράτος εξορίστηκε στη Μακρόνησο (1948-50), στην οποία ταυτοχρόνως υπηρέτησε και τη στρατιωτική του θητεία (ήταν σμηνίτης στην Αεροπορία). Εκεί βρίσκονταν και αρκετά μέλη του παράνομου ΚΔΚΕ. Ο Μίμης δεν μίλαγε εύκολα για τη Μακρόνησο. Πολλά πράγματα τα εκμαίευα με την πάροδο του χρόνου. Όταν τον ρώταγαν τα παιδιά μου, αρνιόταν συστηματικά να τους μιλήσει για τα βασανιστήρια εκεί. «Δεν χρειάζεται να πω στα παιδιά τι γινόταν», μου έλεγε. «Να μην ξανασυμβεί ποτέ αυτό που γινόταν εκεί». Μάλιστα, έλεγε ότι οι χειρότεροι βασανιστές ήταν οι ανανήψαντες. Όταν βασάνιζαν τροτσκιστές, τους έλεγαν: «Και τότε προδότες και τώρα προδότες». Δηλαδή, οι βασανιστές εκείνη τη στιγμή έπαιρναν μια δισυπόστατη μορφή: μίλαγαν και ως πρώην μέλη του ΕΑΜ-ΚΚΕ, το οποίο θεωρούσε στην Κατοχή τους τροτσκιστές προδότες, αλλά και ως εθνικόφρονες, οι οποίοι θεωρούσαν τους τροτσκιστές εθνοπροδότες. Όταν επιχείρησα τη συνέντευξη μαζί του, για τη Μακρόνησο (υπάρχει στο διαδίκτυο), ως όρο μου έθεσε ότι δεν θα μιλήσουμε για τα βασανιστήρια.²⁰ Η μόνη γραπτή μαρτυρία είναι από τον Γ. Δαλαβάρρα, όταν ήταν κι αυτός εξόριστος στη Μακρόνησο. Καθώς προσπαθούσε να έρθει σε επαφή με τον Λιβιεράτο, τον ενημερώνουν ότι τον είχαν στα βασανιστήρια. «Σε ένα μεγάλο κύκλο από αλφαμίτες βασανιστές, στη

18. Πολλές από τις προαναφερθείσες πληροφορίες αντλήθηκαν επίσης από την ανακοίνωση της ΟΚΔΕ-Σπάρτακος, με αφορμή τον θάνατο του Δ. Λιβιεράτου, στις 16-6-2023, με τίτλο: «Αντίο, Σύντροφε! Αποχαιρετισμός στον Μίμη Λιβιεράτο». Επίσης, από το άρθρο του Π. Νούτσου, «Για τον Δημήτρη Λιβιεράτο», *Η Εποχή*, 19-6-2011, καθώς και από το Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Γ', ό.π., σελ. 118.

19. Για περισσότερα σχετικά με το ενοποιητικό συνέδριο του ΚΔΚΕ και τη δράση του από το 1946-1967, βλ. Δ. Κατσουρίδας, «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτότητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Αριστερή Αντιπολίτευση & 4η Διεθνής στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.

20. Για περισσότερα βλ. τη συνέντευξη με τίτλο: «Αναμνήσεις από το κολαστήριο της Μακρόνησου-Δημήτρης Λιβιεράτος», 26-10-2017, <https://www.youtube.com/watch?v=Hg7OK4DAmsc>

μέση βρισκόταν ο Μίμης και ένα από αυτά τα καθάρματα όλοι τους πρώην σταλινικοί, μ' ένα σφυρί κοπάνησαν τον σύντροφό μας στο κεφάλι (!)». ²¹

2. Πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια: Συνδικαλιστική δράση - Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων

Μετά την αποφυλάκισή του, ο Δ. Λιβιεράτος συνέχισε να αγωνίζεται μέσα από τις γραμμές του εργατικού κινήματος, αναπτύσσοντας συνδικαλιστική δράση. Άλλαξε διάφορα επαγγέλματα, όπως τυπογράφος, ξενοδοχοϋπάλληλος κ.λπ. Συμμετείχε στο Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού-ΚΕΣ (1949), το οποίο είχε δημιουργήσει ο παλαιός σοσιαλιστής και στέλεχος του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος, Δημήτρης Στρατής, καθώς και στο Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (1955). Η πλειονότητα των μελών του ΚΕΣ ήταν σοσιαλιστές και τροτσκιστές. Το 1955 το ΚΕΣ ενοποιείται με το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδας (ΕΣΚΕ), το οποίο αποτελεί τη συνδικαλιστική παράταξη της ΕΔΑ, η οποία είχε ιδρυθεί στις 28-5-1950, και συγκροτείται το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα. Ο ίδιος ο Στρατής αναλαμβάνει γραμματέας του νέου σχήματος, μέχρι και τη διάλυσή του από τη δικτατορία το 1967. ²²

Επίσης, ο Δ. Λιβιεράτος, από το ΚΔΚΕ, μαζί με τον Γιώργη Δαλαβάρρα έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου Νέων (ΣΣΝ), το 1953, η οποία ήταν μια νόμιμη μετωπική οργάνωση. Όπως ο ίδιος λέει, μέλη του έγιναν νέοι συνδικαλιστές της Εργατικής Θέλησης (οι περισσότεροι ήταν τροτσκιστές) και σοσιαλιστές νέοι από την ΕΛΔ-ΣΚΕ, αλλά και άτομα που δεν ήταν οργανωμένα πουθενά. ²³ Όμως, σύμφωνα με το καταστατικό του, ο ΣΣΝ φαίνεται ότι ιδρύθηκε την άνοιξη του 1954 (προφανώς τότε απέκτησε νομική μορφή). Όπως τονίζει στον πρόλογο του καταστατικού, ως σκοπό είχε «την ιδεολογική και πολιτική διαπαιδαγώγηση νέων εργατών και διανοουμένων καθώς και την καθοδήγηση στους ταξικούς αγώνες». Καθόριζε τους σκοπούς και τη δράση του με βάση τις αρχές του επιστημονικού σοσιαλισμού, θεωρούσε ότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας θα πραγματοποιηθεί με τη ριζική αλλαγή στη διάρθρωση και τις παραγωγικές

21. Αναφέρεται στην μπροσούρα του Γ. Δαλαβάρρα, *Διπλή εξορία. Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, έκδοση Ενόπτητα, Αθήνα, Νοέμβριος 2003, σελ. 8. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

22. Για περισσότερα σχετικά με τις εν λόγω συνδικαλιστικές κινήσεις, βλ. Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, εκδόσεις ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008, σελ. 116-117.

23. Δ. Λιβιεράτος, *Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων*, Αθήνα 2010, σελ. 3. Αδημοσίευτο κείμενο. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

σχέσεις του καπιταλισμού και όχι με βαθμιαίες μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο του αστικού καθεστώτος, και πως ο σοσιαλισμός είναι συνυφασμένος με τη δημοκρατία. Επιπροσθέτως, μία από τις επιδιώξεις, του ΣΣΝ ήταν την κατάλληλη στιγμή και με τη σύμπραξη και άλλων δυνάμεων να ιδρυθεί εργατικό κόμμα στην Ελλάδα.²⁴

Ο ΣΣΝ λειτουργούσε παράλληλα με τον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο των πιο μεγάλων ηλικιακά, ο οποίος ιδρύθηκε το 1953. Ιδρυτές του ήταν πολλά στελέχη, τα οποία προέρχονταν από το ΣΚ-ΕΛΔ και την ΠΟΔΝ (Πανελλήνια Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας). Ο Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος ήταν ένας πολιτικός οργανισμός, αλλά όχι κόμμα, με σκοπό να διαδίδει τις σοσιαλιστικές ιδέες. Μέσα σε αυτόν συνυπήρχαν όσοι/-ες ισχυρίζονταν ότι είναι σοσιαλιστές/-τριες, ανεξαρτήτως του σε ποιο κόμμα ανήκαν. Πρόεδρος του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου, το 1956, ήταν ο Δ. Στρατής και μετά η Αγνή Ρουσοπούλου, μέχρι το 1964.²⁵ Ο λόγος ο οποίος, κατά πώς φαίνεται, επέλεξαν να πάνε στον ΣΣΝ και όχι στην ΕΔΑ ήταν εξαιτίας του γεγονότος ότι η ηγεσία του ΚΚΕ, ήδη από τον πολιτικό σχηματισμό της Δημοκρατικής Παράταξης, το 1950, είχε βάλει προσκόμματα ενάντια στην ένταξη των τροτσκιστών σε αυτή, πόσο μάλλον με την ίδρυση της ΕΔΑ.²⁶

Στον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων, ο Δ. Λιβιεράτος πραγματοποιεί διαλέξεις, συμβάλλει στην έκδοση του εσωτερικού *Δελτίου* (από το 1955), ενώ σ' αυτόν ανήκει και το ανυπόγραφο *Λεξιλόγιον Πολιτικών Όρων*.²⁷ Από τον ΣΣΝ πέρασαν σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων, των τεχνών και γενικά του πολιτισμού, όπως οι Θωμάς Γκόρπας, Πάννης Γουδέλης, Νικηφόρος Βρεττάκος, Μάρκος Μέσκος, Μανόλης Κόρακας, Νίκος Καρούζος, Δημήτρης

24. Για περισσότερα βλ. το *Καταστατικό του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου Νέων*, Αθήνα 1956. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

25. Βλ. Χαράλαμπος Πρωτοπαπάς, *Το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, έκδοση Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2003, σελ. 12-14 και 19.

26. Αναφέρεται στο Γ. Δαλαβάγγας, *Σύντομη ιστορία του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας-ΚΔΚΕ*, έκδοση Ενότητα, Αθήνα 2002, σελ. 11-12. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα. Η Δημοκρατική Παράταξη ιδρύθηκε ως συνασπισμός κομμάτων, προκειμένου να συμμετάσχει στις βουλευτικές εκλογές του 1950, και έλαβε περίπου το 10% των ψήφων. Σχηματίστηκε από το ΣΚ-ΕΛΔ, από το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων (των Σταμάτη Χατζήμπεη και Νεόκοσμου Γρηγοριάδη) και την Ένωση Αριστερών Δημοκρατών του Γιάννη Σοφιανόπουλου. Ο εν λόγω συνασπισμός, επί της ουσίας, διαλύθηκε μετά τις εκλογές και είχε υποστηριχθεί και από το τότε παράνομο ΚΚΕ. Η ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) ιδρύθηκε τον Αύγουστο 1951 ως συνασπισμός κομμάτων της Αριστεράς, με πρωτοβουλία, πάλι, του εκτός νόμου ΚΚΕ.

27. Π. Νούτσος, «Για τον Δημήτρη Λιβιεράτο», ό.π.

Χριστοδούλου, Μανόλης Λαμπρίδης [Λεοντάρης] και ο αδελφός του Βύρων Λεοντάρης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Μαργαρίτα Ξανθάκη, Θόδωρος Σταυρόπουλος, Ανδρέας-Κίτσος Μυλωνάς κ.ά. Ο ποιητής Θωμάς Γκόρπας θυμάται τη συνάντησή του με τον Μίμη Λιβιεράτο, ο οποίος τον εντάσσει στον ΣΣΝ, αλλά και τον συστήνει με πολλές προσωπικότητες των ελληνικών γραμμάτων, του πολιτισμού και της πολιτικής, όταν τον ανεβάζει στο πατάρι του «Καφέ Λουμίνδης».²⁸ Σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε πως η λογοτεχνική πλευρά του Μίμη είναι η πλέον ανεξερεύνητη, όπως θα δούμε στο τέλος του παρόντος κειμένου.

Στο ΣΣΝ πραγματοποιούνταν τακτικότερες συζητήσεις, διαλέξεις, μαθήματα οικονομίας, ιστορίας, λογοτεχνίας, θεωρίας, καθώς επίσης συνδικαλιστικά μαθήματα ή ιστορίας του διεθνούς και ελληνικού εργατικού κινήματος, ποιητικές βραδιές, μαθήματα ξένων γλωσσών και άλλα, με σκοπό τον θεωρητικό εξοπλισμό των αγωνιστών. Σε αρκετές περιπτώσεις καλούνταν προοδευτικοί διανοούμενοι (όπως για παράδειγμα ο Δραγούμης και ο Γιώργος Κουμάντος) να αναπτύξουν τις απόψεις τους σε θέματα του ενδιαφέροντός τους, είτε πολιτικά είτε θεωρητικά είτε σε ζητήματα τέχνης.²⁹ Εδώ να τονίσω ότι με είχαν επηρεάσει τόσο πολύ οι συζητήσεις μας για τον ΣΣΝ, ώστε ανέλαβα την πρωτοβουλία, μαζί με άλλους/-ες (με τη διακριτική πάντα βοήθεια του Μίμη) και δημιουργήσαμε τον Μαρξιστικό Όμιλο Κοινωνικών και Οικονομικών Μελετών, στις 18-12-1995, ο οποίος για αρκετά χρόνια είχε μια πλούσια και τακτική συζητητική προσφορά, ενώ εξέδωσε και αρκετά φυλλάδια με αυτήν την ανταλλαγή απόψεων, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να έχει τη δραστηριότητα του ΣΣΝ.

Υπήρχε, όμως, και μια άλλη εξίσου σημαντική πτυχή στον ΣΣΝ. Σε αυτόν, εκτός από τους διανοούμενους, συμμετείχαν και αρκετά νέα στελέχη που είχαν σχέση με τον συνδικαλισμό, όπως οι Γιάννης Βερούνης, Γιώργος Βασάλος, Νίκος Γιαννουλέας, Θόδωρος Αραβαντινός, Γιώργος Κατσαρλίνος, Γιώργης Δαλαβάγγας, ο ίδιος ο Λιβιεράτος, και πολλοί άλλοι ακόμη. Κάποιους από τους προαναφερθέντες (διανοούμενους και παλαιμάχους συνδικαλιστές) τους είχα γνωρίσει μέσω του Μίμη. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών που συμμετείχαν στα συνδικάτα ήταν οργανωμένο σε συνδικαλιστικές ομάδες που συνεδρίαζαν χωριστά. Ας μας μιλήσει ο ίδιος ο Λιβιεράτος:

«Θυμάμαι την Ομοσπονδία Χάρτου, λιθογράφους, βιβλιοδέτες, τυπογράφους, συνταξιούχους που εξέδιδαν και την εφημερίδα “Ερ-

28. Αναφέρεται στο άρθρο της Άρτεμης Θεοδωρίδου, «Χρονολόγιο Θωμά Γκόρπα σε τρίτο και σε πρώτο πρόσωπο», περιοδικό *Μανδραγόρας*, Απρίλιος 2005, τεύχος 33, σελ. 32 και 33.

29. Δ. Λιβιεράτος, *Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων*, ό.π., σελ. 4.

γάτης Τύπου και Χάρτου”, οδηγούς και εισπράκτορες λεωφορείων, οικοδόμους, μπετατζήδες, σοβατζήδες, μπογιατζήδες, μαρμαράδες κ.λπ., τσαγκαράδες, ραφτάδες, ξυλουργούς, ξενοδοχοϋπαλλήλους κ.λπ. Να σημειώσουμε ότι κοντά στους νέους έπαιρναν μέρος στις ευρύτερες συνδικαλιστικές παρατάξεις και εργάτες, υπάλληλοι μεγαλύτερης ηλικίας. Μερικές παρατάξεις, με τη βοήθεια του Συνδέσμου, εξέδωσαν έντυπα, πολυγραφημένα δελτία. Σε πολλά σωματεία οι παρατάξεις κέρδισαν έδρες ακόμα και διοικήσεις. Όπως ήταν στους λιθογράφους και άλλα σωματεία του Τύπου. Επίσης, στην Ομοσπονδία όπου μια περίοδο έγινε γραμματέας ο Γιώργης Χατζής, ενεργό μέλος του Συνδέσμου. Στα οικοδομικά σωματεία, όπου επέβαλαν το αναλογικό [εκλογικό σύστημα] και κέρδισαν την πλειοψηφία στους μπετατζήδες. Επίσης, στην Ομοσπονδία Ξύλου όπου η παράταξή τους κέρδισε ακόμα και την Ομοσπονδία. [...] Μεταξύ των παλαιών συνδικαλιστών που ερχόντουσαν στις παρατάξεις του Συνδέσμου [ήταν] ο Λάζαρος Τουρνόπουλος, ο Ηλίας Κοσμίδης, ο Κλεάνθης Δεπαπής και άλλοι πολλοί που δεν θυμάμαι». ³⁰

Δεν είναι τυχαίο που παράλληλα, στις 10-5-1953, δημιουργείται και η συνδικαλιστική παράταξη Εργατική Δημοκρατία, της οποίας το καταστατικό έγραψε ο Δ. Λιβιεράτος, και η οποία στεγαζόταν στα γραφεία του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου Νέων. Στην αρχή γραμματέας της παράταξης ήταν ο δικηγόρος Ευάγγελος Κυριακόπουλος και το 1958 έγινε γραμματέας ο Δ. Λιβιεράτος. Για τους συνδικαλιστές πραγματοποιούνταν και ιδιαίτερες διαλέξεις, με θέμα, «Πώς μιλάμε. Πώς διαβάζουμε. Πώς γράφουμε». ³¹

Το καταστατικό της Εργατικής Δημοκρατίας, αφού περιγράφει τη ζοφερή κατάσταση της εργατικής τάξης, το χαμηλό επίπεδο ζωής, την ανεργία, τις αντιμεταρρυθμίσεις στην εργατική νομοθεσία που καταργούν κάθε νόμο ο οποίος κατοχύρωνε έστω και τα ελάχιστα πλεονεκτήματα για τους μισθωτούς, την άμεση φορολογία «που εισπράττεται από τους βιομήχανους και εμπόρους, [και] καλύπτει μόνο το 19% της φορολογίας και το υπόλοιπο 81% καλύπτεται από τους έμμεσους φόρους», δηλαδή όλα αυτά που πληρώνουν οι φτωχοί στο αλάτι, στα σπέρτα, τα τσιγάρα, το πετρέλαιο, τα εισιτήρια, το ψωμί και όλα τα άλλα είδη, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το πιο τρομερό είναι ότι η εργατοϋπαλληλική τάξη βρίσκεται αφοπλισμένη μπροστά στην οργανωμένη

30. Οι εν λόγω πληροφορίες αντλήθηκαν από το προαναφερθέν κείμενο του Δ. Λιβιεράτου, *Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων*, ό.π., σελ. 5-7.

31. Δ. Λιβιεράτος, *Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Νέων*, ό.π., σελ. 4 και 7.

επίθεση των εκμεταλλευτών της. Και ο λόγος είναι ότι «δεν έχει τα πραγματικά όργανα της πάλης της, τα σωματεία, τα συνδικάτα και άλλους εργατικούς οργανισμούς, συγκεντρωμένα για να τα παρατάξουν σαν φρούριο υπεράσπισης των δικαιωμάτων της και της διεκδίκησης των ζητημάτων της. Αι οργανώσεις της έχουν κατακτηθεί από πράχτορες των εργοδοτών και του κράτους μέσα στην τάξη μας». Και, αμέσως, έπειτα απ' αυτήν την περιγραφή, προβαίνει σε καταγγελία των κρατικών παρεμβάσεων και του εργατοπατερισμού:

«Με αστυνομικές επεμβάσεις, διαγραφές και τρομοκρατία και με το πρόσχημα ότι κυνηγάνε τον κομμουνισμό, εγκαταστάθηκαν στα γραφεία, και από τότε, τότε με ψευτοεκλογές και ψευτοσυνέδρια, οργανωμένα από αυτούς, δίνουν μια νομιμοφανή εμφάνιση για [να κρατούν] τα προσχήματα. Αλλά μόλις κανείς τίμιος εργάτης σηκώσει φωνή διαμαρτυρίας πνίγεται, δέρνεται και διαγράφεται από το σωματείο, προς μεγάλη δόξα της ΓΣΕΕ του Μακρή και της παρέας του. Η λέπρα αυτή που σήμερα κυβερνάει τους συνδικαλιστικούς οργανισμούς [...] αποτελεί μία οργανωμένη κλίκα, που επικροτεί κάθε ενέργεια, του κεφαλαίου εναντίον των εργαζομένων μαζών, και που σαν αμοιβή της έχει πάρει τη φορολογία των 2.000 δρχ. που επιβάλλει το μήνα σε κάθε εργάτη».

Κατόπιν, το καταστατικό της εν λόγω συνδικαλιστικής παράταξης, αφού θέτει τις αρχές που τη διέπουν (δημιουργία συνδικάτων και οργάνωση σε αυτά, ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, δημοκρατία στους χώρους εργασίας και στο εσωτερικό των συνδικάτων κ.λπ.), περιγράφει τις επιδιώξεις και τα άμεσα αιτήματα πάλης (π.χ. τιμαριθμικό μεροκάματο για τους μισθωτούς ώστε «να μην πέφτει στους εργαζόμενους το βάρος της αύξησης των τιμών», μείωση των ωρών εργασίας, «εξίσωση του γυναικείου μεροκάματου με του άντρα, αφού προσφέρουν ίδια δουλειά», ελευθερία της απεργίας, των συγκεντρώσεων, του λόγου, του τύπου και των εργατικών οργανισμών, επιδότηση των ανέργων με τα 3/4 του μεροκάματου και της ασθένειας με ολόκληρο μισθό) μέχρι το πολύ προωθημένο αίτημα της ύπαρξης Εργατικών Δικαστηρίων. Τέλος, εξηγούν ότι ο σκοπός αυτής της κίνησης αφορά την αναγέννηση του συνδικαλισμού στη χώρα.³²

Ταυτοχρόνως, ο Μίμης ήταν και στην ηγεσία του ΚΔΚΕ, το οποίο από τον Δεκέμβριο του 1959 άρχισε να εκδίδει το παράνομο περιοδικό *Μαρξιστικό*

32. Οι προαναφερθείσες πληροφορίες αντλήθηκαν από το φυλλάδιο με τίτλο, *Συνδικαλιστική Εργατική Δημοκρατία*, το οποίο επί της ουσίας αποτελεί τη διακήρυξη και το καταστατικό της εν λόγω κίνησης. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

Δελτίο. Ο ίδιος δημοσιεύει άρθρα εκεί, κυρίως με το ψευδώνυμο Δαμιανός ή Δαμιανίδης ή Georges Kano.³³

3. Στην Αλγερινή Επανάσταση

Την ίδια περίπου περίοδο (1959-62) συμμετείχε, με τον Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο), στην Αλγερινή Επανάσταση, την οποία η 4η Διεθνής με τον μηχανισμό της, και επικεφαλής τον ίδιο τον Ράπτη, υποστήριξε με όλες τις δυνάμεις, στηρίζοντας έμπρακτα τον αγώνα του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (FLN). Μαζί τους ήταν και ο Θεοδόσης Θωμαδάκης (1930-2013). Ο Μίμης πήγε στο Μαρόκο και ανέλαβε να συντονίσει, από θέση ευθύνης, τη δημιουργία ενός παράνομου εργοστασίου παραγωγής όπλων για την ενίσχυση του FLN. Την ιδέα είχε προτείνει ο Μ. Ράπτης, εξαιτίας του γεγονότος ότι ο FLN είχε αρχίσει να έχει μεγάλες δυσκολίες στην προμήθεια όπλων από τα διεθνή δίκτυα, επειδή οι γαλλικές μυστικές υπηρεσίες επενέβαιναν και τα σταματούσαν. Η ηγεσία του FLN συμφώνησε και ξεκίνησαν. Ο Μίμης επέβλεψε κάθε φάση υλοποίησης του σχεδίου και ήταν ο πρόεδρος της επιτροπής παράδοσης στο FLN, της πρώτης παρτίδας όπλων, του θρυλικού PM, που παρήγαγε το εργοστάσιο.

Όλα αυτά τα καταγράφει στο βιβλίο του, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης* (εκδόσεις Μαύρη Λίστα, 2001). Ο συγγραφέας αφιέρωσε το βιβλίο «Στον Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο) και την Έλλη Δυοβουνιώτη, που αγωνίστηκαν όλη τη ζωή τους για τους αδικημένους, πάντα ανιδιοτελώς. Δυστυχώς, δεν ζουν να δουν τυπωμένη αυτή την ιστορία τους». Για την έκδοση του εν λόγω βιβλίου, κατόπιν προτροπής του Θοδωρή Ζέη, είχα βρει την Άντα Ψαρρά, η οποία ήταν υπεύθυνη του εκδοτικού οίκου, της είχα πάει τις φωτοτυπίες να τις διαβάσει και αμέσως αποφάσισε την έκδοση του βιβλίου με αυτόν τον τίτλο. Στον Μίμη το είπαμε αμέσως μετά, γι' αυτό το προλογίζει ο Θ. Ζέης. Η χαρά του ήταν μεγάλη! Το βιβλίο είχε γραφτεί το 1963 και εκδόθηκε το 2001 (38 χρόνια μετά).

Το σημαντικό με αυτό το βιβλίο είναι ότι καταπιάνεται με τα καθημερινά προβλήματα λειτουργίας του εργοστασίου και με τη συγκεκριμένη επαναστατική εμπειρία. Περιγράφει γλαφυρά, παραστατικά και με λεπτομέρειες τον τρόπο με τον οποίο λειτούργησε το εργοστάσιο παραγωγής όπλων από ένα δυναμικό περίπου τετρακοσίων ατόμων (κυρίως Αλγερινοί και περίπου τριάντα τεχνικοί, Ευρωπαίοι και Λατινοαμερικανοί, οι οποίοι ήρθαν ως εθελοντές).

33. Οι πληροφορίες για τα ψευδώνυμα που χρησιμοποιούσε ο Δ. Λιβιεράτος προήλθαν από προσωπική μαρτυρία του ίδιου, αλλά και από το προαναφερθέν αδημοσίευτο φυλλάδιό του με τίτλο, *Μαρξιστικό Δελτίο και άλλα έντυπα της περιόδου 1948-1967*, τεύχος Α', Αθήνα 1994. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

Βασικός σκοπός ήταν να προμηθεύει με όπλα τον Απελευθερωτικό Στρατό της Αλγερίας ενάντια στις γαλλικές αποικιοκρατικές δυνάμεις και τις μυστικές τους υπηρεσίες. «Ένα έργο καταπληκτικό, που ποτέ άλλη επανάσταση δεν είχε καταφέρει να δημιουργήσει».³⁴ Τελικά, το εγχείρημα στέφθηκε με επιτυχία. Στο τέλος του 1960 λειτουργούσαν ήδη 4-5 εργοστάσια και στα μέσα του 1961 ξεκίνησε η παραγωγή. Βέβαια, δεν αποσοβεί τις εντάσεις, τις ανθρώπινες αδυναμίες και τις προστριβές που υπάρχουν, αρκετές φορές, ανάμεσα στους πολυάριθμους αγωνιστές, οι οποίοι έχουν έρθει από όλο τον κόσμο εθελοντικά, δουλεύοντας ακατάπαυστα και με κίνδυνο της ζωής τους. Δεν παραβλέπει ότι οι άνθρωποι είναι οντότητες αληθινές, πραγματικές, που κλαίνε, γελάνε, απογοητεύονται, έχουν ανασφάλειες, αλλά και επαναστατικές ανατάσεις. Γι' αυτό προτρέπει «Να μην είμαστε απόλυτοι στις κρίσεις μας και τη στάση μας»,³⁵ προκειμένου να μπορέσουμε να επηρεάσουμε με το παράδειγμά μας. Αυτές τις εντάσεις ο Μίμης (ο «Μεσιέ Ντενί», όπως ήταν τότε το παρωνύμιό του, για λόγους συνωμοτικότητας) επιχειρεί να τις αμβλύνει, λειτουργώντας ενωτικά και συνθετικά ανάμεσα στις διαφορετικές κουλτούρες και νοοτροπίες, ώστε οι συμμετέχοντες να κατανοήσουν ότι είναι μέρη μιας ολότητας, υπενθυμίζοντάς τους συνεχώς τον σκοπό που έχουν έρθει να υπηρετήσουν: τη νίκη της επανάστασης. Διότι, ο ίδιος καταλάβαινε ότι είναι «άλλο πράγμα να συζητάς για την επανάσταση από τα βιβλία, τα χαρτιά, τα κείμενα, να τη φαντάζεσαι όπως εσύ θέλεις, και άλλο να τη ζεις με την καθημερινή της ρουτίνα, με τα ανθρώπινα ελαττώματά της».³⁶

Ο Μίμης θα παρευρεθεί και στην πρώτη επέτειο από την απελευθέρωση του Αλγερίου (9η επέτειος από την έναρξη της επανάστασης), την 1η Νοεμβρίου 1954 και στις εορταστικές εκδηλώσεις που ακολούθησαν, από τις 30 Οκτωβρίου μέχρι τις 3 Νοεμβρίου 1963. Ήταν επίσημος προσκεκλημένος της κυβέρνησης της ανεξάρτητης πλέον Αλγερίας.³⁷ Σε αυτό το σημείο να πούμε ότι στην Αλγερία είναι κάτι σαν εθνικός ήρωας, όπως και ο Μ. Ράπτης-Πάμπλο, και έχει τιμηθεί με ανάλογες πλακέτες.

34. Βλ. το επίμετρο, στο Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης (1959-1962). Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία*, εκδόσεις Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001, σελ. 143.

35. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 48.

36. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 52.

37. Μάλιστα, περιγράφει αναλυτικά τις εκδηλώσεις που έγιναν για τον πρώτο χρόνο της απελευθέρωσης. Για περισσότερα βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 135-139.

4. Ιουλιανά 1965. Συμμετοχή και γράψιμο εν θερμώ

Μετά τη νίκη και την επικράτηση της Αλγερινής Επανάστασης, ο Μίμης επιστρέφει στην Ελλάδα, όπου αρχίζει να αρθρογραφεί συστηματικά στο *Μαρξιστικό Δελτίο*. Παράλληλα με το *Μαρξιστικό Δελτίο*, κατά το 1962, μια μερίδα μελών του ΚΔΚΕ υπό τους Γ. Βερούχη, Γ. Δαλαβάγγα και Δ. Λιβιεράτο αναπτύσσει σημαντική εκδοτική δραστηριότητα με το «Νέον Βιβλιοπωλείον», του οποίου επικεφαλής ήταν ο Γιάννης Βερούχης. Στο βιβλιοπωλείο διακινούνταν μαρξιστικά βιβλία, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά. Επίσης, τον Οκτώβριο 1964 εκδίδουν το περιοδικό *Ο Λόγος μας*. Παράλληλα, εκείνη την περίοδο ο λογοτέχνης Στέφανος Χατζημιχαλάκης, στέλεχος και αυτός του ΚΔΚΕ, εξέδωσε το περιοδικό *Ο Διανοούμενος* (Οκτώβριος 1962-Απρίλιος 1967), το οποίο ήταν ουσιαστικά το λογοτεχνικό περιοδικό του παράνομου ΚΔΚΕ, το κύριο άρθρο του οποίου συντάσσει συχνά, ανυπόγραφο, ο Δημήτρης Λιβιεράτος.³⁸

Ο Δ. Λιβιεράτος συμμετέχει ενεργά και στα Ιουλιανά του 1965 και καταγράφει, με μορφή χρονολογίου, τη δυναμική του εν λόγω λαϊκού κινήματος. Αργότερα εκδίδει σε βιβλίο, μαζί με τον Γ. Καραμπελιά, τις εντυπώσεις του από αυτή την εξέγερση.³⁹ Συγκεκριμένα, κατά τη διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.) με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου, προέκυψαν αντιθέσεις με τον νεαρό βασιλιά Κωνσταντίνο Β΄, ο οποίος ήθελε να αναμειγνύεται ενεργά στις υποθέσεις του στρατεύματος και να έχει τον απόλυτο έλεγχο του. Η διαφωνία τους κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1965 και ο Γ. Παπανδρέου εξαναγκάστηκε σε παραίτηση στις 15 Ιουλίου, λόγω της άρνησης του βασιλιά στο δικαίωμα του πρωθυπουργού να του επιτρέψει να αναλάβει την ηγεσία του υπουργείου Εθνικής Άμυνας. Η συνταγματική και πολιτειακή κρίση ήταν πλέον γεγονός. Ακολούθησε η λεγόμενη Αποστασία, κατά την οποία βουλευτές της Ε.Κ. με την προτροπή του Παλατιού σχημάτισαν βραχύβιες κυβερνήσεις. Η πολιτική κρίση προκάλεσε τη μεγαλύτερη κοινωνική έκρηξη που γνώρισε η μετεμφυλιακή Ελλάδα, με σχεδόν καθημερινές διαδηλώσεις κατά των κυβερνήσεων των αποστατών, ρίχνοντας δύο κυβερνήσεις.

Ο Δ. Λιβιεράτος ζει τα Ιουλιανά και γράφει εν θερμώ, αναδεικνύοντας τον ρόλο του λαϊκού παράγοντα, τον οποίον οι κρατούντες παρέλειψαν στους σχεδιασμούς τους. Και, όμως, η εργατική τάξη, οι αγρότες, οι μικροαστοί, η

38. Δ. Κατσορίδας, «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτότητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», ό.π.

39. Για περισσότερα βλ. Δ. Λιβιεράτος-Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985.

νεολαία, οι δήμοι, τα εργατικά προάστια της Αθήνας και του Πειραιά, οι γειτονιές, τα εργοστάσια, τα μαγαζιά, η επαρχία, οι λογοτέχνες και οι συγγραφείς, δημοκρατικοί δικηγόροι, επιστημονικοί σύλλογοι, και γενικά η πλειονότητα του λαού έδωσαν επί 70 ημέρες το καθημερινό παρών. Η δολοφονία του Πέτρουλα, στις 21 Ιουλίου, ρίχνει λάδι στη φωτιά και γενικεύει τον ξεσηκωμό. Στις 27 Ιουλίου οργανώνεται γενική απεργία. Όπως επισημαίνει ο Λιβιεράτος,

«Το εγχείρημα είναι δύσκολο και επικίνδυνο. Από το 1946 έχει να γίνει πανεργατική πολιτική απεργία. Η προετοιμασία δεν είναι επαρκής.

[...] Και όμως αυθόρμητα, μέσα στα εργοστάσια, στα μαγαζιά, στις γειτονιές, έγινε μια τεράστια προετοιμασία. Ο ένας με τον άλλον, αυτοσχέδιες επιτροπές σχηματίζονται, απεργιακές φρουρές της στιγμής δημιουργούνται από αυτούς που βαδίζουν στους δρόμους, από άγνωστους μεταξύ τους εργάτες και η απεργία παίρνει σάρκα και οστά. Η συγκοινωνία έχει σχεδόν σταματήσει, αλλά χιλιάδες, πολλές χιλιάδες εργάτες κατεβαίνουν με τα πόδια στην πλατεία της Δημαρχίας όπου θα γίνει η συγκέντρωση.

[...] Τα μαγαζιά κλείνουν, τα τελευταία μέσα συγκοινωνίας σταματάνε, τα ταξιά εξαφανίζονται, η απεργία επιβάλλεται. Η τεράστια διαδήλωση γίνεται η μεγαλύτερη απεργιακή φρουρά που έχει δει μέχρι σήμερα η Ελλάδα. [...] Η εργατιά της Αθήνας επιβάλλει τη θέλησή της, διαδηλώνει επί ώρες, συντρίβει εμπόδια και δεσμά που την κρατάγανε χρόνια».⁴⁰

Ο Λιβιεράτος συνεχίζει με πολύ παραστατικό τρόπο την περιγραφή της ιουλιανής έκρηξης και το πώς οι λαϊκές κινητοποιήσεις μετέβαλαν την υποθέση σε καθεστωτικό ζήτημα, θέτοντας ως συνεχές αίτημα το Δημοψήφισμα κατά της μοναρχίας. Ταυτοχρόνως, αναδεικνύει τις αντιθέσεις στο αστικό μπλοκ, τις μηχανορραφίες των κρατούντων, το ποντάρισμά τους στην κούρση των μαζών, την καταστολή, τον σταδιακό εξοστρακισμό των κινητοποιούμενων από το Σύνταγμα, ενώ επίσης προβαίνει σε κρίσεις για την ατολμία των ηγεσιών της ΕΔΑ και της Ένωσης Κέντρου να δώσουν προοπτική και να μη φρενάρουν τις λαϊκές κινητοποιήσεις. Για τον ελληνικό λαό, «η συνομωσία του παλατιού στο πέταγμα του Παπανδρέου, σήμαιναν την απόπειρα για την αφαίρεση των δημοκρατικών ελευθεριών. Γι' αυτό κατέβηκαν στο πεζοδρόμιο. Για να μην ξαναγυρίσουν στον φόβο της προηγούμενης τρομοκρατίας».⁴¹

40. Δ. Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», στο Δ. Λιβιεράτος-Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, ό.π., σελ. 28-29.

41. Δ. Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», σελ. 69 ό.π.

Και καταλήγει: «Από τέτοιες μορφές πάλης, όπου πραγματοποιείται το πλατύ ενιαίο μέτωπο των μαζών στο δρόμο, θα προέλθουν οι μορφές της πρώτης λαϊκής εξουσίας [...]», και «είναι αναμφισβήτητο ότι σε κάθε τέτοια κρίση θα μπαίνει από την αρχή ζήτημα καθεστώτος».⁴²

Τα Ιουλιανά υπήρξαν μια μεγάλη λαϊκή εξέγερση ενάντια σε όλο το παλιό μετεμφυλιακό πολιτικό πλέγμα εξουσίας. Από αυτήν την άποψη, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τα Ιουλιανά ως τον «ελληνικό Μάη», πριν ακόμη λάβει χώρα ο Γαλλικός Μάης του 1968. «Κάποιοι συνηθίζουν να μιλάνε για τον αυθορμητισμό του Γαλλικού Μάη του 1968. Όμως, η Αθήνα του 1965 βρισκόταν πιο μπροστά», ισχυρίζεται ο Λιβιεράτος.⁴³ Ήταν τόσο μεγάλη η λαϊκή έκρηξη, που μπορεί να συγκριθεί μόνο με άλλα κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960, τα οποία ξέσπασαν στην Ευρώπη, την Αμερική, στις λεγόμενες χώρες του Τρίτου Κόσμου και της Ανατολικής Ευρώπης.

Όπως διαπιστώνουμε, ο Μίμης μέχρι τότε είχε μια πλούσια πολιτική δράση, η οποία όπως θα δούμε συνεχίστηκε και στα κατοπινά χρόνια, μέχρι τον θάνατό του. Ο ποιητής και φίλος του, Θωμάς Γκόρπας, είχε πει για τον Μίμη ότι ήταν «μέγα άστρο τότε της ανορθόδοξης Αριστεράς».⁴⁴

5. Δικτατορία και Μεταπολίτευση. Η συμμετοχή στο ΠΑΣΟΚ

5.1. ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ

Με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, τον Απρίλη 1967, ήταν από τους πρωτεργάτες της πρώτης αντιδικτατορικής οργάνωσης με το όνομα Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως (ΔΕΑ). Οι άλλοι δύο ήταν ο Γ. Βερούχης και ο Γ. Δαλαβάγγας. Μετά τη σύλληψη του Γ. Δαλαβάγγα και προαισθανόμενος ότι έρχεται η σειρά του, διαφεύγει στη Γερμανία. Εκεί συνεργάστηκε με το ΠΑΚ (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα), το οποίο είχε ιδρύσει ο Α. Παπανδρέου.

Μετά τη δικτατορία επιστρέφει στην Ελλάδα και μαζί με μια ομάδα άλλων τροτσικιστών εντάσσεται στο ΠΑΣΟΚ, κατόπιν πρόσκλησης του Α. Παπανδρέου. Διετέλεσε μέλος του πρώτου Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ, το 1974, και ήταν υπεύθυνος του Κέντρου Μελετών Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ),

42. Δ. Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», σελ. 74 ό.π.

43. Δ. Λιβιεράτος, «Ιουλιανά 1965», εφημερίδα *Σοσιαλιστική Έκφραση*, Ιούλιος-Αύγουστος 2003, τεύχος 87.

44. Αναφέρεται στο Άρτεμης Θεοδωρίδου, «Χρονολόγιο Θωμά Γκόρπα σε τρίτο και σε πρώτο πρόσωπο», ό.π., σελ. 32.

μέσω του οποίου διαχεόταν η πρόταση της αυτοοργάνωσης και των Επιτροπών Πρωτοβουλίας. Σε συνέντευξή του, το 2014, που την κάναμε μαζί με τον Δ. Τρίμη, περιγράφει με πολύ ζωντανό τρόπο τόσο το κοινωνικό κλίμα της εποχής όσο και το πώς υιοθετήθηκε από τον Α. Παπανδρέου η θέση περί αυτοοργάνωσης και η δημιουργία Επιτροπών Πρωτοβουλίας στο ΠΑΣΟΚ, όπως επίσης και τίνος πρόταση ήταν. Ας τον ακούσουμε:

«Όταν γεννήθηκε το ΠΑΣΟΚ, ήτανε έτοιμη η Ελλάδα για να το δεχτεί. Το 1974, που ιδρύθηκε, είχε πέσει η δικτατορία. Μέχρι τότε, από τη γέννηση της Ελλάδας, δεν είχαμε ποτέ μια δημοκρατία του λαού, που λέμε, δηλαδή από τα κάτω, να μπορείς να μιλάς ελεύθερα. Ακόμα και στις εποχές της δημοκρατίας, δηλαδή το 1961, '62, '63, '64 δεν ήταν δυνατόν να πάρεις μια αριστερή εφημερίδα και να πας σε ορισμένες επαρχίες να τη διαβάσεις. [...] Το '74 ήταν μια αναγκαιότητα να σπάσει αυτό το πράγμα. [...] Είχε ωριμάσει, δηλαδή, μια κατάσταση η Ελλάδα να είναι δημοκρατική. Όχι δημοκρατική απλώς, τυπικά, κοινοβουλευτικά, αλλά να μπορείς να μιλήσεις. Τότε αποκτήθηκε η δημοκρατία. Ξέσπασε ο κόσμος, έσπασε αυτά τα δεσμά της κοινωνίας από κάτω, του χαφιέ ή του περιπερά που θα κατέδιδε τι εφημερίδα πήρες. Και θα σας πω πώς έσπασε. Με τις Επιτροπές Πρωτοβουλίας, πρακτικά».⁴⁵

Κατόπιν, αναφέρει πως μια ομάδα τροτσικιστών και φιλοτροτσικιστών με επικεφαλής τον Γ. Δαλαβάρρα (με τον Θ. Αραβαντινό, τον Γ. Κωστόπουλο κ.ά.) συναντιούνται, στις 14 Σεπτεμβρίου 1974, με τον Α. Παπανδρέου και του εξηγούν πώς μπορούν να φτιαχτούν, μέσω αυτοοργάνωσης, Επιτροπές Πρωτοβουλίας, ώστε το νεοσύστατο ΠΑΣΟΚ να αποκτήσει οργανωμένη κοινωνική βάση. Να πώς περιγράφει την έκρηξη που επακολούθησε: «[...] Στις 15 του Σεπτεμβρίου, ακριβώς την άλλη μέρα, στις εφημερίδες, έγινε η έκκληση του Ανδρέα: “Οργανωθείτε, όπου βρισκόσαστε, στις Επιτροπές Πρωτοβουλίας”. Πράγματι, εκεί έγινε μια έκρηξη οργάνωσης και γι’ αυτό λέω ότι ήταν έτοιμη η ελληνική κοινωνία να δεχτεί το ΠΑΣΟΚ. Μέσα σε δύο μήνες, μέχρι που έγιναν οι εκλογές στις 17 Νοεμβρίου 1974, είχαν δημιουργηθεί 400 περίπου τέ-

45. Για περισσότερα σχετικά με την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ και το κλίμα εκείνης της εποχής, βλ. ολόκληρη τη συνέντευξη Δ. Λιβιεράτου, δημοσιευμένη στις 3-9-2014 στο site της *Εφημερίδας των Συντακτών*. Τη συνέντευξη έδωσε στους Δ. Κατσούριδα και Δ. Τρίμη, με τίτλο: «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουε χιώτη, Βενιζέλο και Λένιν». Επίσης, η ίδια συνέντευξη έχει αναδημοσιευτεί με τον τίτλο: «Δημήτρης Λιβιεράτος: Όταν γεννήθηκε το ΠΑΣΟΚ η Ελλάδα ήταν έτοιμη να το δεχτεί», στο <https://www.toperiodiko.gr/tag/%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%BB%CE%B9%CE%B2%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82/>

τοιες ομάδες σε όλη την Ελλάδα. Στην περιοχή της Αθήνας ήταν περίπου 80». Και ήταν αυτό ακριβώς το καινούργιο που έδωσε το ΠΑΣΟΚ με την ίδρυσή του, δηλαδή, που έκανε, όπως πάλι λέει ο Λιβιεράτος, τη «δημοκρατία στη βάση, σε όλη τη χώρα και έφερε στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα του σοσιαλισμού. Ξέρεις τι πάει να πει να πας στη Μάνη και να διαβάζεις κόκκινη εφημερίδα; Παλιά, εκεί, θα έβγαίνες μαχαιρωμένους».

Η αξία της εν λόγω συνέντευξης είναι ότι παρέχει πληροφορίες και ένα περίγραμμα για τα δρώντα υποκείμενα που συγκρότησαν το ΠΑΣΟΚ. Είναι ένα πεδίο το οποίο χρήζει γενικότερης έρευνας, επειδή στο ΠΑΣΟΚ συμμετείχε ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων από διαφορετικές πολιτικές προελεύσεις (κεντρώοι, ΕΑΜογενείς, πρώην μέλη της Νεολαίας Λαμπράκη, παλαιοί ΕΔΑΐτες, τροτσικιστές κ.λπ.). Ο Δ. Λιβιεράτος, μέσα απ' αυτήν τη συνέντευξη, αναδεικνύει τις πολλαπλές διεργασίες που γίνονταν στη βάση του ΠΑΣΟΚ με τη συνύπαρξη τόσων διαφορετικών τάσεων. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα όταν ισχυρίζεται: «Πήγαινες σε ένα γραφείο μιας τοπικής επιτροπής και έβλεπες για παράδειγμα δίπλα δίπλα τον Βενιζέλο με τον Βελουχιώτη ή τον Λένιν και δεν ξέρω ποιους άλλους ακόμη».

5.2. «Περί Σοσιαλισμού»

Όμως, εκείνη την πρώτη περίοδο της αυτοοργάνωσης και των Επιτροπών Πρωτοβουλίας, δημοσιεύει και το πολυδιαβασμένο φυλλάδιό του, με τίτλο *Περί Σοσιαλισμού*.⁴⁶

Ο Μίμης αυτό το κείμενο το δημοσίευσε τον Απρίλιο του 1974, στη Γερμανία, όπου είχε διαφύγει για να μη συλληφθεί από τη Χούντα των Συνταγματαρχών. Επί της ουσίας, επρόκειτο για μαθήματα-σεμινάρια, τα οποία είχε πραγματοποιήσει στη Γερμανία, όταν συνεργαζόταν με το ΠΑΚ.⁴⁷ Το ίδιο κείμενο, με τίτλο, «Για τον Σοσιαλισμό», δημοσιεύτηκε ανυπόγραφο στη δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Αγωνιστής* (1975/4-5), την οποία εξέδιδε η Νεολαία ΠΑΣΟΚ. Να θυμίσουμε, ξανά, ότι ο Μίμης ήταν τότε μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ και υπεύθυνος του ΚΕΜΕΔΙΑ. Ο λόγος, όπως μου είχε πει, που δημοσίευσε το άρθρο ανυπόγραφο είναι για να μην προκαλέσει κάποιους στο ΠΑΣΟΚ, οι οποίοι δεν συμπαθούσαν όσους προέρχονταν από τον

46. Εδώ θα αξιοποιήσουμε ως βιβλιογραφική αναφορά την έκδοση από το περιοδικό *Ενότητα*, κ.κ.ε., δημοσιευμένο μετά τη δικτατορία.

47. Η ανάλυση που ακολουθεί, η οποία σχετίζεται με το προαναφερθέν φυλλάδιο, δημοσιεύτηκε σε άρθρο, στο Δ. Κατσορίδας, «Ο Δημήτρης Λιβιεράτος “Για τον Σοσιαλισμό”», ηλεκτρονικό περιοδικό σοσιαλιστικής προοπτικής, *Το Κίνημα*, Σεπτέμβριος 2023, τεύχος 15, σελ. 37-39. <https://www.academia.edu/>

τροτσκισμό. Για τον Μίμη μέτραγε πιο πολύ η διάδοση των απόψεων παρά η πατρότητά τους.⁴⁸

Στο εν λόγω κείμενο, συμπυκνώνεται επί της ουσίας η μαρξιστική θεωρία, με πολύ απλό και κατανοητό τρόπο και με παραδείγματα από την καθημερινότητα. Είναι χωρισμένο σε μικρές ενότητες, οι οποίες φαίνονται πιο ξεκάθαρα στην έκδοση στον *Αγωνιστή*: Παραγωγικές σχέσεις, Ρόλος της θεωρίας, Ρόλος της πράξης, Ρίζες του μαρξισμού, Αναρχία στην παραγωγή, Αστική τάξη, Εργατική τάξη, Εμπόρευμα-Εργασία, Θεωρία της υπεραξίας, Εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων, Ο ρόλος της εργατικής τάξης, Αγροτική τάξη, Μικροαστικά στρώματα, Σπουδαστικά στρώματα, Ρόλος φοιτητικού κινήματος, Σοσιαλιστικός μετασχηματισμός.

Επιπλέον, σ' αυτό το κείμενο ακολουθεί την ερμηνεία του Λένιν για τα τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού, δηλαδή την αγγλική πολιτική οικονομία, τη γερμανική φιλοσοφία και τον γαλλικό σοσιαλισμό. Βέβαια, για το εν λόγω σχήμα του Λένιν έχουν υπάρξει ενστάσεις, δηλαδή ότι είναι μια ατελής αρχιτεκτονική, με την έννοια ότι ακολουθεί ένα ντετερμινιστικό στοιχείο της ιστορικής θεωρίας (που διακατέχει ένα τμήμα των μαρξιστών),⁴⁹ η οποία θεωρεί ότι ο σοσιαλισμός είναι μια αναπόφευκτη εξέλιξη, παρουσιαζόμενη μάλιστα μέσα από το αφήγημα της επιστημονικής ανακάλυψης. Βεβαίως, ενώ η προσέγγιση του Λένιν, την οποία δανείστηκε από τον Ένγκελς, έχει βάση όσον αφορά τις επιρροές του μαρξισμού, εντούτοις η επιλεκτική εννοιολόγηση αυτών των στοιχείων και οι διακριτές διαμεσολαβήσεις του αγγλικού, γερμανικού και γαλλικού παράγοντα συρρικνώνουν τη σοσιαλιστική σκέψη με την επί-

48. Πριν από πολλά χρόνια (προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980), στηριζόμενος πάνω σε αυτό το κείμενο είχα επιχειρήσει να το επικαιροποιήσω και να το συμπληρώσω, για να το βγάλουμε μαζί. Το είχα δώσει στον Μίμη, ο οποίος μου είχε κάνει κάποιες παρατηρήσεις, αλλά τελικά κάπου παράπεσε αυτό το κείμενο, το οποίο αναζητώ.

49. Ο ντετερμινισμός ή αλλιώς αιτιοκρατία είναι η θεωρία που υποστηρίζει ότι όλα όσα συμβαίνουν στον κόσμο, όλα τα φαινόμενα, έχουν μια καθολική αιτιώδη και νομοτελειακή συνάφεια και πως κάθε γεγονός το οποίο εμπεριέχει ανθρώπινη δράση συνδέεται με αιτιώδη αλυσιδωτή σχέση με τις προγενέστερες καταστάσεις. Για τον ντετερμινισμό δεν υπάρχουν ανεξήγητα πράγματα. Και ενώ πράγματι μπορεί να αναζητηθούν οι αιτίες για διάφορα γεγονότα, εντούτοις επειδή απολυτοποιεί τη μορφή της αιτιοκρατίας, γι' αυτόν τον λόγο απορρίπτει τον χαρακτήρα του τυχαίου στη φύση και την κοινωνία. Στην περίπτωση του «οικονομικού ντετερμινισμού» σημαίνει ότι οι οικονομικοί παράγοντες είναι εκείνοι που καθορίζουν όλους τους άλλους (π.χ. το εποικοδόμημα), ενώ ο «ιστορικός ντετερμινισμός» υποστηρίζει ότι τα ιστορικά συμβάντα είναι κι αυτά καθορισμένα από τους «σιδερένιους νόμους» της Ιστορίας (νομοτέλεια), με συνέπεια να παρακάμπτει τη δράση του ανθρώπινου παράγοντα στη διαμόρφωση των κοινωνικών εξελίξεων.

μονη ιδέα ότι ο μαρξισμός και ο σοσιαλισμός ταυτίζονται, με την έννοια ότι η ιστορία του σοσιαλισμού συσχετίζεται με την εμφάνιση του καπιταλισμού και άρα ο σοσιαλισμός είναι μια ιστορική αναγκαιότητα. Εν κατακλείδι, «Εκείνο που φαίνεται να ισχύει είναι ότι ο μαρξικός σοσιαλισμός επηρεάστηκε από την επιστημονική προσέγγιση και τη λογική των ιστορικών σταδίων που έκαναν την εμφάνισή τους τον 17ο και 18ο αιώνα, ενώ το σοσιαλιστικό ιδεώδες ήταν ήδη ενσωματωμένο στον δυτικό πολιτισμό και στις μεταγενέστερες κουλτούρες του πολύ πριν από την αυγή της νεότερης εποχής».⁵⁰

Για να επανέλθουμε στο εν λόγω κείμενο, *Περί Σοσιαλισμού*, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να δούμε την εισαγωγή. Εκεί, με πολύ συνοπτικό τρόπο, αποτυπώνεται άλλη μια παράμετρος της σκέψης του Μίμν. Αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τον μαρξισμό και τη συμβολή της μαρξιστικής θεωρίας ως εργαλείου κοινωνικής δράσης και απελευθερωτικής δυναμικής. Βεβαίως, υπάρχει ανεπαίσθητα μια τελεολογικού τύπου προσέγγιση σχετικά με την αναπόδραστη νίκη του σοσιαλισμού, δηλαδή πως «αντικειμενικά βαδίζουμε προς αυτήν την κατεύθυνση» (σελ. 6), η οποία πιο πολύ προέρχεται από την πίστη αυτής της γενιάς στο σοσιαλιστικό μέλλον της ανθρωπότητας, συν ότι έζησαν μεγάλα επαναστατικά κινήματα αποκορύφωμα των οποίων ήταν το 1968, με τους τρεις τομείς της επανάστασης να φαίνεται ότι συγκλίνουν (αντικαπιταλιστική στη Δύση, αντισταλινική στην Ανατολή και αντιιμπεριαλιστική στον Νότο).

Όμως, παρά την τάση αισιοδοξίας που εκπέμπει, δηλαδή πως «αντικειμενικά βαδίζουμε προς αυτήν την κατεύθυνση» του σοσιαλισμού, εντούτοις δεν βλέπει τον μαρξισμό δογματικά, αλλά ως «ένα εργαλείο που μας χρησιμεύει για την εξήγηση πραγμάτων, των φυσικών και κοινωνικών, σε μια ορισμένη περίοδο της ανθρωπότητας», και ταυτοχρόνως ως ένα «θεωρητικό εργαλείο της ανατροπής της καπιταλιστικής κοινωνίας» (σελ. 5-6). Με αυτόν τον τρόπο, αντιμετωπίζοντας τον μαρξισμό ως μια επιστημονική θεωρία, δηλαδή ως μια θεωρία η οποία στηρίζεται στις ευρύτερες επιστημονικές γνώσεις, στις

50. C. J. Robinson, *Ανθρωπολογία του μαρξισμού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022, σελ. 67. Για μια πιο αναλυτική κριτική παρουσίαση, των ντετερμινιστικών προσεγγίσεων του μαρξισμού, βλ. στο προαναφερθέν βιβλίο το κεφάλαιο «Εξοικείωση με τη μαρξική ταξινομία», σελ. 35-68. Βέβαια, παρά τη διεισδυτική του προσέγγιση, ωστόσο ο Robinson αδικεί σε αρκετά σημεία τον μαρξισμό, επειδή τον αντιλαμβάνεται ως μια ενιαία θεωρία. Διότι, αν και πράγματι υπάρχουν τελεολογικά στοιχεία, εντούτοις αυτά γίνονται αποδεκτά από μια μόνο μερίδα των μαρξιστών και άρα δεν μπορεί να χρεωθούν συνολικά στη μαρξιστική θεωρία. Εξάλλου, στο εσωτερικό του μαρξισμού υπήρχε και υπάρχει διαπάλη σε διάφορα θέματα και αυτό ακριβώς είναι το μεγαλείο του και η επιβεβαίωση της διαλεκτικής.

εφευρέσεις και τα τεχνικά μέσα, θεωρεί ότι έχει συγκεκριμένη χρονική ιστορική χρήση και γι' αυτό «δεν ισχύει για τον αιώνα τον άπαντα». Αν και όποτε επέλθει η σοσιαλιστική κοινωνία, τότε θα χρειαστούν άλλα εργαλεία, διότι θα είναι άλλες οι κοινωνικές σχέσεις και άλλα τα προβλήματα που θα χρειάζεται να επιλυθούν. Μόνο όταν γίνει αυτή η μεταβολή, μόνο τότε θα δούμε τα προβλήματα της επόμενης περιόδου. «Είναι σαν τις διαδοχικές βουνοκορφές που όσο προχωράς, βλέπεις την μια κορυφή, όταν την περάσεις θα δεις άλλες βουνοκορφές και έτσι [προχωράμε] συνέχεια» (σελ. 7). Ως προς τη μεταβατικότητα του μαρξισμού, ο Τρότσκι υποστήριζε ότι δεν είναι ένα απόλυτο σύστημα. Απεναντίας, ο μαρξισμός «έχει συνείδηση της ιστορικής, μεταβατικής του σημασίας. Μόνο μια συνειδητή εφαρμογή της υλιστικής διαλεκτικής σε όλα τα πεδία της επιστήμης μπορεί και θα προετοιμάσει τα αναγκαία στοιχεία για την υπέρβαση του μαρξισμού, τα οποία διαλεκτικά θα είναι ο θρίαμβος του μαρξισμού». Και συνέχιζε, λέγοντας: «Ο μαρξισμός καθαυτός είναι ένα ιστορικό προϊόν και πρέπει να συλληφθεί ως τέτοιο».⁵¹

Στη σκέψη του Μίμη, λοιπόν, ο μαρξισμός είναι ένα προϊόν της ανθρωπίνης σκέψης, το οποίο δημιουργήθηκε ως θεωρία σε μια συγκεκριμένη κοινωνική εποχή, αυτήν της ανόδου του καπιταλισμού και γι' αυτό «δεν είναι μια απόλυτη θεωρία, βγαλμένη από τον ουρανό, δεν είναι δόγμα, δεν είναι θρησκεία», αλλά ένα εργαλείο, όπως όλα τα εργαλεία, που «πρέπει να μάθουμε να χρησιμοποιούμε σωστά». (σελ. 8)

Κατά πώς φαίνεται, ο Μίμης αξιοποιεί τον μαρξισμό «εργαλειακά» και όχι δογματικά. Έχοντας, συνεπώς, την αντίληψη του μαρξισμού ως εργαλείου, καταλαβαίνει ότι αυτό το εργαλείο μπορεί και «να το χρησιμοποιήσουμε λάθος». Ή είναι δυνατόν «να μην ξέρουμε να το χρησιμοποιούμε καλά, όπως και μια μηχανή, όπως και οποιοδήποτε άλλο εργαλείο». Και πώς μπορούμε να κάνουμε καλή χρήση του εργαλείου μαρξισμός; Μα με το «να μελετάμε αυτήν τη μέθοδο για να δίνουμε καλύτερες εξηγήσεις στα φαινόμενα», και τα φυσικά, αλλά πολύ περισσότερο σ' αυτά που μας ενδιαφέρουν, τα κοινωνικά φαινόμενα (σελ. 8).

5.3. Αποχώρηση από την οργανωμένη πολιτική ένταξη. Συγγραφικό έργο

Ο Δ. Λιβιεράτος αποχώρησε από το ΠΑΣΟΚ τον Ιούλιο του 1976, ιδρύοντας με άλλους αγωνιστές τον «Πολιτικό Σύνδεσμο 3ης Σεπτέμβρη», εκδίδοντας το περιοδικό *Ενότητα*, από το όνομα του οποίου μετονομάστηκε αργότερα ο εν λόγω Σύνδεσμος.

51. Λ. Τρότσκι, «Φιλοσοφία και σταλινική γραφειοκρατία», περιοδικό *Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, Μάης-Ιούνης 1987, τεύχος Νο 55, σελ. 49.

Έκτοτε, δεν είχε οργανωτική ένταξη σε κανένα πολιτικό σχηματισμό της Αριστεράς και ασχολήθηκε κυρίως με τη συγγραφή. Έγραψε βιβλία σχετικά με το αποικιακό κίνημα, τον ελληνικό καπιταλισμό και κυρίως για την Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, ενώ είναι συγγραφέας πολλών άρθρων, εισηγήσεων, φυλλαδίων, αλλά και λογοτέχνης. Μνημειώδες είναι το τετράτομο έργο του, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1918-36)*.

Διετέλεσε μέλος του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του Αρχείου Ιστορίας των Συνδικάτων της ΓΣΕΕ (ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ), το οποίο ιδρύθηκε στις 18-11-1996. Ο Μίμης έδειχνε ιδιαίτερη ευαισθησία για το ΑΡΙΣΤΟΣ. Όντας και ο ίδιος συλλέκτης μεγάλου αρχείου, το οποίο ήταν ταυτισμένο με την πολιτική του δράση, αλλά και ως ιστορικός του ελληνικού εργατικού κινήματος, καταλάβαινε την αναγκαιότητα και την αξία του αρχείου ως ιστορική πηγή. Ήταν τακτικός επισκέπτης του ΑΡΙΣΤΟΣ, είχε έγνοια για την πορεία, την ενδυνάμωση και την εδραίωσή του ως εργατικού θεσμού, ενώ ήταν βοηθητικός, συνεργάσιμος και εξυπηρετικός με το προσωπικό. Όποτε οι συναδέλφισσες εκεί είχαν ανάγκη τη βοήθειά του, είτε για ένα ιστορικό γεγονός είτε για τις φωτογραφίες ή για οτιδήποτε άλλο, ο Μίμης ήταν πάντα παρών. Είχαν να λένε για την ηρεμία, τη γλυκύτητα, την πραότητα και την υποστήριξη που πάντα παρείχε. Έτσι κι αλλιώς, ήταν στοιχεία του χαρακτήρα του. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μαρτυρία του Γ. Μαυρίκου, ο οποίος διετέλεσε πρώτος πρόεδρος του ΑΡΙΣΤΟΣ και βρίσκεται στο παρόν βιβλίο.

6. Η άγνωστη λογοτεχνική πλευρά

Όμως, η πιο άγνωστη παράμετρος του Μίμη ήταν η λογοτεχνική, η οποία περιλαμβάνει αρκετά διηγήματα (μικρά ή μεγάλα), και κάποια λίγα ποιήματα. Τα περισσότερα είναι ανέκδοτα. Αυτά που μέχρι τώρα έχουν δημοσιευτεί είναι τα εξής δύο: 1) Μια μικρή συλλογή τριών διηγημάτων με τίτλο: *Ο Γάγκος. Ο Στέφαν. Από την Ήπειρο στο Γκάρχινγκ. Μια ελληνογερμανική τριλογία* (εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2014), και 2) Το μυθιστόρημα, *Ο Μαράτος στο Κονγκό* (εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2022).

Το ενδιαφέρον του Μίμη για τη λογοτεχνία και την ποίηση υπήρχε από τα νεανικά του χρόνια. Σύνταζε στο πατάρι του «Καφέ Λουμίδη», το οποίο ήταν στέκι όλων των ποιητών, λογοτεχνών, μουσικοσυνθετών κ.λπ. Ήταν φίλος με τους ποιητές Θωμά Γκόρπα, Νίκο Καρούζο, Μιχάλη Κατσαρό, τον δοκιμιογράφο Μανώλη Λαμπρίδη [Λεοντάρη], τον λογοτέχνη και εκδότη Γιάννη Γουδέλη, γνώριζε πολλούς διανοούμενους από τη λεγόμενη παρέα του Χαλανδρίου, αλλά και αρκετούς άλλους. Πολλούς τους είχε γνωρίσει από τον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων, στη δημιουργία του οποίου πρωτοστάτησε, το 1953, όπως

έχουμε ήδη αναφέρει. Μάλιστα, για τον ποιητή Θωμά Γκόρπα, ήταν ο Λιβιεράτος εκείνος που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξή του. Ο Μίμης τον μπάζει στον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων, ο Μίμης τον ανεβάζει στο περίφημο πατάρι του «Λουμίδη» (στον μόνιμο πυρήνα έως το 1962), όπου τον σύστησε στους ευρύτερους καλλιτεχνικούς κύκλους και γνωρίστηκε με μια σειρά σπουδαίες προσωπικότητες των ελληνικών γραμμάτων, της διανόησης και του πολιτισμού.⁵² Να πώς ο Γκόρπας θυμάται τη συνάντησή του με τον Μίμη: «Η ζωή μου έλαχε να γεμίζει με φανταστικά πράγματα και πρόσωπα. Η συνάντησή μου τον Ιανουάριο του 1955 με τον Λιβιεράτο αποφάσισε για πολλά. Από κοντά ήρθαν τα στέκια που αποφάσισαν για τα υπόλοιπα».⁵³ Τέτοια στέκια ήταν, για παράδειγμα, το πατάρι του «Καφέ Λουμίδη», η λογοτεχνική παρέα του Χαλανδρίου (Μανώλης Λαμπρίδης, Βύρων Λεοντάρης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Σπύρος Βραχωρίτης, Μάριος Αφεντόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, Μάνος Ελευθερίου κ.ά.), ο κύκλος του περιοδικού *Ο Λογοτέχνης*, το παλαιοβιβλιοπωλείο «Το Φιλικό» στο Μοναστηράκι κ.λπ.

Όσον αφορά το πατάρι του «Καφέ Λουμίδη», υπήρξε ένα από τα πιο δημοφιλή στέκια στην Αθήνα και γνώρισε μεγάλη άνθηση τις δεκαετίες 1950-60. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από μια εποχή κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής στην Ελλάδα, αλλά ταυτοχρόνως και μια περίοδος πολιτικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ριζοσπαστικοποίησης και δημιουργικότητας, ιδιαιτέρως κατά τη δεκαετία του 1960. Το πατάρι του «Καφέ Λουμίδη» ήταν γνωστό για τον ρόλο του ως πόλος έλξης, συνάντησης και κοινωνικής δικτύωσης για διάφορες προοδευτικές και πολιτικά δραστήριες ομάδες, αλλά κυρίως ποιητών, λογοτεχνών, καλλιτεχνών, διανοουμένων και πολιτικών ακτιβιστών της εποχής, οι οποίοι προωθούσαν προοδευτικές ιδέες και αγωνίζονταν για την αλλαγή της κοινωνίας. Αυτοί οι δημιουργοί βρίσκονταν εκεί για να ανταλλάξουν ιδέες, να συζητήσουν πολιτικά, κοινωνικά και καλλιτεχνικά θέματα, αλλά και για να ανταμώνουν με φίλους και συνεργάτες. Ο χώρος του καφέ είχε μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα, με τα έντονα πολιτικά, πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά και τις συζητήσεις που θέρμαιναν τον αέρα. Το πατάρι του «Λουμίδη» ήταν γνωστό για την ανοιχτή του πόρτα σε διάφορες ιδεολογίες, απόψεις και καλλιτεχνικά ρεύματα, κάτι που το έκανε να γίνει πολύ επιτυχημένο και δημοφιλές. Αυτό, με τη σειρά του, συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός πνεύματος δημιουργικότητας και ανταλλαγής ιδεών, καθιστώντας το ένα ση-

52. Άρτεμης Θεοδωρίδου, «Χρονολόγιο Θωμά Γκόρπα σε τρίτο και σε πρώτο πρόσωπο», ό.π., σελ. 32.

53. Αναφέρεται στο άρθρο της Άρτεμης Θεοδωρίδου, ό.π., σελ. 33.

μαντικό κέντρο για την ελληνική πολιτιστική κοινότητα. Οι συζητήσεις και οι ανταλλαγές ιδεών που διεξήχθησαν σε αυτό, εκείνες τις δύο δεκαετίες, επηρέασαν σημαντικά την πολιτική και πολιτιστική σκηνή της εποχής. Συνολικά, αυτή η περίοδος αντιπροσώπευε μια περίοδο ενδιαφέρουσας πολιτιστικής και πνευματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, και το «Καφέ Λουμίδης» υπήρξε ένας σημαντικός χώρος συγκέντρωσης και ανταλλαγής ιδεών για πολλούς δημιουργούς και πνευματικούς ανθρώπους. Ανάμεσα στους ποιητές, λογοτέχνες και καλλιτέχνες που σύχναζαν, εκείνη την περίοδο, συμπεριλαμβάνονται οι Κοσμάς Πολίτης, Κώστας Βάρναλης, Τάκης Σινόπουλος, Πάννης Τσαρούχης, Νίκος Γκάτσος, Πάννης Μόραλης, Μίλτος Σαχτούρης, Μιχάλης Κατσάρος, Τάσος Λειβαδίτης, Νίκος Καρούζος, Δημήτρης Χριστοδούλου, Μίλτος Σαχτούρης, Βικτωρία Θεοδώρου, Καίτη Δρόσου, Οδυσσέας Ελύτης, Ανδρέας Καραντώνης, Τάσος Βουρνάς, Μάνος Χατζιδάκις, Μίκης Θεοδωράκης, Ελένη Βακαλό, Κώστας Κουλουφάκος και πολλοί άλλοι.⁵⁴

Με αυτό το πολιτιστικό περιβάλλον είχε επαφές ο Μίμης, μαζί με την έντονη πολιτική του δράση, που τον έκαναν να συμμετάσχει και σε διάφορα εγχειρήματα. Όπως προείπαμε, όταν ο λογοτέχνης, Στέφανος Χατζημιχαλάκης, εξέδωσε το περιοδικό *Ο Διανοούμενος* (Οκτώβριος 1962-Απρίλιος 1967), το οποίο ήταν ουσιαστικά το λογοτεχνικό περιοδικό του παράνομου τροτσικιστικού Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΔΚΕ), το κύριο άρθρο του περιοδικού το έγραφε συχνά, ανυπόγραφο, ο Μίμης. Την ίδια, πάλι, περίοδο, μαζί με τους Γ. Βερούχη και Γ. Δαλαβάρρα, αναπτύσσουν σημαντική εκδοτική δραστηριότητα με το «Νέον Βιβλιοπωλείον», του οποίου επικεφαλής ήταν ο Πάννης Βερούχης.⁵⁵

Επίσης, δεν είναι τυχαίο που και η λογοτεχνική παρέα του Χαλανδρίου τον θεωρούσε μέρος του γενεαλογικού της δέντρου. Συγκεκριμένα, στον αποχαιρετισμό του Μάρκου Μέσκου, με αφορμή τον θάνατο του Ανδρέα-Κίτσου Μυλωνά,⁵⁶ μέσα σε λίγες γραμμές «ανασυστήνει μια ολόκληρη κοινότητα ανθρώπων, τον ευρύτερο κύκλο των *Σημειώσεων*, με αυτό το ιδιότυπο προσκλητήριο ονο-

54. Για περισσότερα, βλ. Λ. Χρηστάκη, *Λουμίδης, ένα αγνοημένο φυτώριο ποιητών*, εκδόσεις Σηπλιώτη, Αθήνα 2005. Ενδεικτικά δες τις σελ. 29-30, 32-33, 54-55 και 125.

55. Βλ. Δ. Κατσορίδας, «Ο ελληνικός τροτσικισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτότητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», ό.π., σελ. 100-102.

56. Αναφέρεται στο Κ. Δεσποινιάδης, «Ποιητή, τι γυρεύεις εσύ ένας Εδεσσαίος στο Χαλάνδρι; Ο Μάρκος Μέσκος και το περιοδικό *Σημειώσεις*», περιοδικό *Σημειώσεις*, Μάρτιος 2020, τεύχος 86, σελ. 47. Βλέπε και στο περιοδικό *Σημειώσεις*, τεύχος 61.

μάτων, νεκρών και ζωντανών»,⁵⁷ μεταξύ αυτών και του ζώντος, τότε, Δημήτρη Λιβιεράτου. Η λογοτεχνική παρέα του Χαλανδρίου ήταν μια ομάδα λογοτεχνών, συγγραφέων, δοκιμιογράφων και ποιητών, η οποία σύχναζε στην περιοχή του Χαλανδρίου στην Αθήνα. Η ύπαρξή της χρονολογείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά. Παρότι έχει πάψει προ πολλού να υπάρχει, εντούτοις η κληρονομιά της συνεχίζει να έχει σημαντική επίδραση στον πολιτισμό και τη λογοτεχνική κοινότητα. Αυτή η παρέα έχει γίνει συνώνυμο με την ανάπτυξη μιας δυναμικής πολιτιστικής σκηνής στην Αθήνα της εποχής εκείνης. Συνήθιζε να συναντιέται σε καφενεία, εστιατόρια και σπίτια, στην εν λόγω περιοχή, όπου συζητούσαν για θέματα τέχνης, αντάλλασσαν ιδέες και αξιολογούσαν τα έργα τους. Συνέβαλε σημαντικά στην ανάδειξη νέων τάσεων στην τέχνη και στην ανανέωσή της και αποτέλεσε ένα εμπνευσμένο κέντρο δημιουργίας. Απ' αυτόν τον κύκλο είχα γνωρίσει την ψυχή αυτής της παρέας, τον δοκιμιογράφο Μανώλη Λαμπρίδη, τον οποίο μου είχε συστήσει ο Μίμης. Επίσης, ο Μίμης ήταν εκείνος ο οποίος με μύπησε στις απόψεις και τις καινοτομίες αυτής της ομάδας, συστήνοντάς μου έργα των προσώπων που την αποτελούσαν, και ιδιαιτέρως τα δοκίμια του Λαμπρίδη, για να διαβάσω. Ειδικά, για τον Λαμπρίδη, με τον οποίο ήταν πολύ φίλοι από τα νεανικά τους χρόνια, μου εξηγούσε ότι ανανέωσε την αισθητική θεωρία και άνοιξε νέους ορίζοντες στα θέματα αισθητικής και τέχνης, ερχόμενος σε ρήξη με τη μέχρι τότε σταλινική ορθοδοξία και τις αντιλήψεις του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στην τέχνη.⁵⁸

Από τα προαναφερθέντα φαίνεται πως τόσο η ερασιτεχνική σχέση του Μίμη με τη λογοτεχνία και την ποίηση όσο και οι επαφές του με τον αντίστοιχο κόσμο των γραμμάτων και των τεχνών, τον ώθησαν, πολύ αργότερα, να γράψει κι εκείνος κάποια έργα. «Είναι μια άσκηση ξεκούρασης να γράφω διηγήματα», μου έλεγε.

57. Κ. Δεσποινιάδης, ό.π., σελ. 48.

58. Μια περίληψη για το ποιος ήταν ο Λαμπρίδης, βλ. Δ. Κατσορίδας, «Ο Μανώλης Λαμπρίδης ως κριτικός λογοτεχνίας και δοκιμιογράφος και... η συνεισφορά του στο άνοιγμα νέων οριζόντων στην εγχώρια αισθητική θεωρία», περιοδικό *Σπάρτακος*, Φεβρουάριος 2014, τεύχος Νο 113. Επίσης, για μια πιο εκτεταμένη και εμπειριστατωμένη μελέτη σχετικά με αυτόν, όπου και στηρίχτηκα για τη συγγραφή του προαναφερθέντος κειμένου, βλ. Βιβή Αντωνογιάννη, *Όψεις της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής. Η περίπτωση του Μανώλη Λαμπρίδη*, Θεσσαλονίκη 2008, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο ΑΠΘ-Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Νεοελληνικές Σπουδές και Πολιτισμός».

7. Η «αποχώρηση»

Το ενδιαφέρον και εντυπωσιακό στα διηγήματα του Μίμη είναι, κατά τη γνώμη μου, ο τόνος αισιοδοξίας που εμπνέουν και που φαίνεται από το συνήθως αίσιο τέλος τους, ενώ στα ποιήματά του εκφράζει μια ατέρμονη αγάπη για τη φύση και τις καθημερινές μικρές απολαύσεις, σε συνδυασμό με ένα ορθολογικό πεσιμισμό και την πλήρη επίγνωση της ανθρώπινης θνητότητάς (του).

Ο Μίμης δεν φοβόταν τον θάνατο! Πάντα, μου έκανε εντύπωση η εξοικείωσή του με αυτόν! Το είχαμε συζητήσει αρκετές φορές στο παρελθόν. «Βαριέσαι να ζεις», μου έλεγε, «ειδικά όταν οι φίλοι σου φεύγουν και μένεις μόνος». Και έμενα άφωνος! Ο Μίμης δεν ήταν απαισιόδοξος. Κάθε άλλο! Ήταν όμως ορθολογιστής, γνώστης της ανθρώπινης θνητότητας και γι' αυτό απολύτως συμφιλιωμένος μαζί της. Το Σάββατο 10-6-2023, μία εβδομάδα πριν πεθάνει, είχα πάει σπίτι του και μιλάγαμε. Μου έκανε μεγάλη εντύπωση το γεγονός πως, παρά την ηλικία του (96 ετών) και το βαρύ καρδιακό επεισόδιο που είχε υποστεί ένα χρόνο νωρίτερα (στις αρχές Αυγούστου 2022), το οποίο τον είχε καταβάλει, εντούτοις είχε πλήρη διαύγεια. Ήταν ενήμερος για όλα τα τρέχοντα οικονομικά και πολιτικά γεγονότα. Μάλιστα, είχε φέρει η Ίνγκριντ, η αγαπημένη σύντροφος της ζωής του, τρεις εφημερίδες να διαβάσει, δύο οικονομικές και μία πολιτική, την *Εποχή*. Αυτό, όμως, που με συγκλόνισε περισσότερο ήταν η πλήρης γνώση που είχε ότι έκλεινε ο κύκλος της ζωής του. «Φεύγω», μου είπε, «και στεναχωριέμαι γιατί έχω ακόμη τόσα πολλά να γράψω». Και έπειτα από δύο ημέρες, εξαιτίας ενός ατυχού συμβάντος, μπήκε στη διαδικασία αποχώρησης. Πέθανε ήσυχα, στις 16 Ιουνίου 2023, έτσι όπως ήθελε. Ήταν ο τελευταίος επιζών της γενιάς των τροτσικιστών του 1940 και από τους τελευταίους της γενιάς του ΕΑΜικού κινήματος (όντας αντάρτης πόλης στον ΕΛΑΣ). Δρακογενιά! Ως ειρωνεία της τύχης, ο θάνατός του συνέπεσε με την ίδια ημερομηνία αυτοκτονίας του Άρη Βελουχιώτη. Αν σκεφτούμε μεταφυσικά, θα έχουν τώρα άπλετο χρόνο να τα λένε...

Στο ποίημά του, με τίτλο, «Αποχώρηση», το οποίο έγραψε στην Κάντια, στις 2 Μαρτίου 2003, λέει με απόλυτη σοφία συμφιλίωσης με τον θάνατο:

«Αν με ρώταγαν

Σε ποια ώρα θάθελες να φύγεις [απαντάει]

Καλοκαιριά

γαλάζια ατμόσφαιρα

δίπλα στη θάλασσα

με το μικρό στρογγυλό τραπέζι

κι ένα ούζο στο χέρι

Αλλά κανείς δε με ρώτησε
και κανείς δεν έμαθε
την, ίσως, ενδιαφέρουσα
απάντησή μου».

Για τον Μίμη γράφτηκαν πολλά με αφορμή τον θάνατό του, σχετικά με την πολιτική του δράση και το πλούσιο συγγραφικό του έργο. Αυτό που θα ήθελα να συμπληρώσω είναι ότι υπήρξε ένα κοινώς αποδεκτό άτομο στον τροτσκιστικό χώρο, από τον οποίο προερχόταν και παρέμενε. Δεν είναι τυχαίο που όλες οι οργανώσεις αυτού του ρεύματος αναφέρονται σε αυτόν (όπως είναι σημείο κοινής αναφοράς ο Παντελής Πουλιόπουλος).

Όμως, υπήρξε ιδιαίτερος αγαπητός τόσο από άτομα που έχουν συνδικαλιστική δράση (λόγω της ενασχόλησης του Μίμη με την Ιστορία του εργατικού κινήματος) όσο και από ένα ευρύ ακροατήριο του κόσμου της Κεντροαριστεράς και της Αριστεράς, και γι' αυτό δεν ήταν λίγα τα Δελτία Τύπου και οι αναφορές σ' αυτόν με αφορμή τον θάνατό του.

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος δεν ήταν απλώς ένας ιστορικός του εργατικού κινήματος. Ήταν ταυτοχρόνως και δάσκαλος, με την έννοια ότι αυτά που έγραφε είχαν και επιμορφωτικό χαρακτήρα. Και σε αυτό είχε απόλυτη επίγνωση. Δεν ήταν ένας από καθέδρας διανοούμενος, που ήξερε απ' έξω όλες τις παραγράφους του μαρξισμού, αλλά αυτός που είχε παλέψει στον στίβο της κοινωνικής ζωής, που αξιοποιούσε και εφάρμοζε τον μαρξισμό στο συνδικάτο, στην πολιτική οργάνωση, στη γειτονιά, στην απεργία, στην επανάσταση, στην καθημερινή πάλη για ζωή. Καταλάβαινε ότι αν η θεωρία του σοσιαλισμού δεν εφαρμόζεται στην πράξη, τότε είναι αδύνατο να κατανοηθεί μέσα από τα εγχειρίδια: «Μπορεί να τη μάθει κάποιος αλλά δεν θα τη γνωρίσει ποτέ», έλεγε στο τέλος της εισαγωγής του πολυδιαβασμένου φυλλαδίου του, *Περί Σοσιαλισμού*.

Ο Μίμης έχει πλέον περάσει στην Ιστορία. Όμως, υπήρξε η ζωντανή και κινητή Ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας, με την έννοια ότι τα περισσότερα από αυτά που έγραφε τα είχε ζήσει. Ήταν πιο πολύ άνθρωπος της πράξης και το απέδειξε με την όλη δράση του. Και, κατά πώς φαίνεται, αυτό το μήνυμα μας δίνει με όλα τα έργα και τη στάση ζωής του. Γι' αυτό και αποτελεί γνήσια έκφραση αυτού που ο Γκράμσι αποκαλούσε «οργανικός διανοούμενος» της εργατικής τάξης.

Ο Μίμης έχει φύγει. Αλλά, όπως προφητικά έλεγε σε κάποιους στίχους από το ποίημά του, «Γης ατέρμονη της Αργολίδας», γραμμένο τον Ιούλιο 1996, στην Κάντια,

«[...] Αυτοί που φύγαν
Δεν μας τρομάζουν
Μαζί μας ζουν ακόμα
στα δέντρα, τα λουλούδια τους
τις μάντρες, τα μαύρα κάγκελα
περικοκλάδες του μικρού
μεγάλου τοπίου μας

Κοντά μας είναι
ενσωματωμένοι στο χώρο μας
χωρίς φόβο
δίπλα τους πορευόμαστε
σαν ποτέ να μην χωρίσαμε [...]».

Θα πορευόμαστε κι εμείς σαν να είναι δίπλα μας ο Μίμης, σαν να μη χωρίσαμε ποτέ!

Εργογραφία Δημήτρη Λιβιεράτου

Μαύρη Ήπειρος, εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα 1962. Επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2013.

Η Αλγερινή Επανάσταση, εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα 1965. Επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2006.

Αφρική (μαζί με τον Αν. Καλαϊτζάκη), εκδοτικός οίκος Χάρη Πάτση, τόμος τέταρτος, Αθήνα [1970].

Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976.

Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27), εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985.

Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31), εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1987.

Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36), Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

Ιούλης '65. Η έκρηξη (μαζί με τον Γ. Καραμπελιά), εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985.

Παντελής Πουλιόπουλος. Ένας διανοούμενος επαναστάτης, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1992.

Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997.

Η Εργατική Πρωτομαγιά στην Ελλάδα (1890-1999), εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1999. Επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2017.

Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης (1959-1962). Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία, εκδόσεις Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001.

Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946 (μαζί με τους Δ. Κατσορίδα, Κ. Παλούκη), εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2003. Έχει εκδοθεί και από τις εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2015.

Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, Εργατικό ΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006.

90 Χρόνια ΓΣΕΕ, έκδοση Αρχείου Ιστορίας Συνδικάτων της ΓΣΕΕ (ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ), Αθήνα 2009.

Τα Πετράλωνα κάποτε. Τα Πετράλωνα που ζήσαμε, εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2009.

Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους (μαζί με τον Γ. Δαλαβάρρα), εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2013.

Ο Γιάγκος. Ο Στέφαν. Από την Ήπειρο στο Γκάρχινγκ. Μια ελληνογερμανική τριλογία, εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2014.

Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος - 20ός αιώνας), εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2019.

Οι γραμματείς του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ (1918-1991), εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2021.

Ο Μαρατός στο Κονγκό, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2022.

Δημήτρης Λιβιεράτος: Κριτική θεώρηση της δεκαετίας του 1940

Γιώργος Αλεξάτος

Ιστορικός, συγγραφέας

1. Εισαγωγή

Η δεκαετία του 1940, κατά την οποία έφτασε στο αποκορύφωμά της η ταξική αντιπαράθεση στην Ελλάδα, ήταν η περίοδος ένταξης του νεαρού, τότε, Δημήτρη Λιβιεράτου στο εργατικό επαναστατικό κίνημα, με το οποίο συναντήθηκε μέσα από τη συμμετοχή του στον ΕΛΑΣ, τη δραστηριοποίησή του στις γραμμές του Επαναστατικού Σοσιαλιστικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος Ελλάδας-ΕΣΚ(Κ)Ε, την προσχώρησή του στον τροτσκισμό και τη δράση του ως ιδρυτικού στελέχους του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ).

Η μεγάλη αυτή δεκαετία θα καθορίσει, σε σημαντικό βαθμό, την ιδεολογικο-πολιτική του διαμόρφωση και θα απασχολήσει, αργότερα, επανειλημμένα τον ιστορικό συγγραφέα Δημήτρη Λιβιεράτο. Η ανάπτυξη του γιγάντιου επαναστατικού λαϊκού κινήματος που αντιπροσώπευε το ΕΑΜ, και ιδιαίτερα του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, που έφτασε σε πρωτόγνωρα, τότε, και μέχρι σήμερα ανεπανάληπτα, επίπεδα μαζικότητας και μαχητικότητας, αποτέλεσε για τον Λιβιεράτο αντικείμενο μελέτης και θέμα πολλών κειμένων, συνεντεύξεων και ομιλιών του.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Δημήτρης Λιβιεράτος και ο αείμνηστος πανεπιστημιακός δάσκαλος, Γιώργος Κουκουλές, είναι αυτοί που άνοιξαν τον

δρόμο για τη μελέτη του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, κατά την πλέον σημαντική περίοδο της ιστορικής του διαδρομής, αναδεικνύοντας μια από τις βασικές πτυχές της εργατικής ηγεμονίας στο ΕΑΜικό κίνημα.

Στις τοποθετήσεις του για τη μεγάλη «επανάσταση που χάθηκε», όπως χαρακτήρισε το κίνημα του ΕΑΜ ο γραμματέας του, Θανάσης Χατζής, ιδιαίτερη θέση κατείχαν, επίσης, τα Δεκεμβριανά του 1944. Τα οποία, κατά την άποψη που σταθερά υποστήριξε ο Λιβιεράτος, υπήρξαν «επανάσταση εργατική, αφού στηριζόταν στις εργατικές δυνάμεις της Αθήνας και στον εργατικό στρατό», η οποία, όμως, «δόθηκε για να χαθεί». ⁵⁹ Όπως, επίσης, τον απασχόλησε και η Συμφωνία της Βάρκιζας και η προσωπικότητα του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ, Άρη Βελουχιώτη, καθώς και ο Εμφύλιος Πόλεμος. Ζητήματα στα οποία αναφερόταν συχνά σε δημοσιεύματα και ομιλίες.

Επιπλέον, έχοντας συμμετάσχει στις διεργασίες ενοποίησης του ελληνικού τροτσικιστικού κινήματος και στην ίδρυση και τη νόμιμη και παράνομη δράση του ΚΔΚΕ, οι προσωπικές του μαρτυρίες και οι ιστορικές του εκτιμήσεις έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ξεχωριστή βαρύτητα.

2. ΕΕΑΜ - ΕΡΓΑΣ: Η εργατική τάξη σε ρόλο πρωταγωνιστικό

Η κατάκτηση της Ελλάδας από τα φασιστικά στρατεύματα της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Βουλγαρίας το 1941 ακολούθησε την περίοδο της δικτατορίας Γλύξμπουργκ-Μεταξά, που είχε επιβληθεί στις 4 Αυγούστου 1936, κατά τη διάρκεια της οποίας η εργατική τάξη είχε στερηθεί ακόμη και τα στοιχειώδη δικαιώματα συνδικαλιστικής οργάνωσης και διεκδίκησης.

Με τις ταξικές αγωνιστικές οργανώσεις διαλυμένες και με χιλιάδες συνδικαλιστές να έχουν υποστεί τη βία του δικτατορικού καθεστώτος, με συλλήψεις, βασανισμούς, φυλακίσεις και εξορίες, το συνδικαλιστικό κίνημα της χώρας είχε τεθεί υπό ασφυκτικό κρατικό έλεγχο. Οι κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές Ομοσπονδίες είχαν πάψει να υπάρχουν και στο σύνολο όσων πρωτοβάθμιων σωματείων και Εργατικών Κέντρων συνέχισαν να λειτουργούν, είχαν διοριστεί διοικήσεις αποτελούμενες από εγκάθετους της εργοδοσίας και συνεργάτες της Ασφάλειας.

Το ίδιο, φυσικά, συνέβη και στη ΓΣΕΕ, η οποία μετονομάστηκε σε Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος. Επικεφαλής της, μάλιστα, ως γραμματέας, διορίστηκε ο διαβόητος εργοδοπατέρας Αριστείδης Δημητράτος, ο οποί-

59. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών/Ρωγή, Αθήνα 2001, σελ. 16.

ος, ταυτόχρονα, ήταν και υφυπουργός Εργασίας. Το υπουργείο Εργασίας, που λειτούργησε για λίγους μήνες στα 1935-36, είχε καταργηθεί πριν από την επιβολή της δικτατορίας και αντικαταστάθηκε από υφυπουργείο, υπαγόμενο στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.

Από τους πρώτους μήνες της Κατοχής άρχισαν οι προσπάθειες ανασυγκρότησης του ταξικού αγωνιστικού συνδικαλιστικού κινήματος, με πρωτοβουλία του ΚΚΕ, στελέχη του οποίου δρούσαν στην παρανομία και ήρθαν σε επαφή με συνδικαλιστές ενός ευρύτερου φάσματος, ακόμη και με τον γραμματέα της ΓΣΕΕ, Γιάννη Καλομοίρη, ο οποίος είχε αντικαταστήσει τον Δημητράτο. Στόχος τους ήταν η συγκρότηση μιας πανελλαδικής κίνησης που θα συνδύαζε τον αγώνα για τις άμεσες διεκδικήσεις των εργαζομένων με τον αγώνα για την αποτίναξη της φασιστικής κατοχής και την εθνική απελευθέρωση. Κατάληξη αυτών των διεργασιών υπήρξε η ίδρυση, στις 16 Ιουλίου 1941, του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΕΑΜ), που έμεινε στην ιστορία ως το «Εργατικό ΕΑΜ».

Η ίδρυση του ΕΕΑΜ προηγήθηκε κατά δυόμισι μήνες της ίδρυσης του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Κάτι που σύμφωνα με τον αγωνιστή Φοίβο Τσέκερη, στην άποψη του οποίου αναφέρεται ο Λιβιεράτος, οφειλόταν στο ότι «μάλλον ήταν πιο συνειδητοποιημένοι οι εργαζόμενοι, πιο οργανωμένοι και είχαν διατηρήσει παράνομες και ημιπαράνομες οργανώσεις από την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά και ήταν πιο έτοιμοι».⁶⁰

Βεβαίως, στην πραγματικότητα, οι όποιες παράνομες και ημιπαράνομες οργανώσεις των εργαζομένων ήταν εξαιρετικά περιορισμένες και στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας ανύπαρκτες. Τα πλήγματα που είχε δεχτεί το κίνημα από τη δικτατορία ήταν πολύ βαριά. Το ότι οι μισθωτοί εργαζόμενοι ήταν πιο συνειδητοποιημένοι, σε σχέση με τα άλλα εργαζόμενα λαϊκά στρώματα, φάνηκε, αμέσως μετά, όταν άρχισε να αναπτύσσεται το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης. Δεν μπορούσε, όμως, να φανεί το καλοκαίρι του 1941, όταν ιδρύθηκε το ΕΕΑΜ, από έναν πολύ μικρό κύκλο συνδικαλιστικών στελεχών του ΚΚΕ και της ομάδας Καλομοίρη, ενώ τον Σεπτέμβριο εντάχθηκε και η σοσιαλιστική παράταξη του Δημήτρη Στρατή.

Μπορούμε βάσιμα να πούμε ότι η σχετική καθυστέρηση στην ίδρυση του ΕΑΜ ήταν συνέπεια της προσπάθειας να συγκροτηθεί ως ένα μέτωπο που να περιλαμβάνει ευρύτερες πολιτικές δυνάμεις, πέραν της Αριστεράς. Ανεξαρτήτως του αν ο στόχος αυτός, τελικά, δεν επιτεύχθηκε και στην ίδρυσή του

60. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης. ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006, σελ. 120.

συμμετείχαν μόνο αριστερές δυνάμεις: Το ΚΚΕ, η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας, το Αγροτικό Κόμμα και το Σοσιαλιστικό.

Ο Λιβιεράτος αναφέρθηκε πολύ συχνά στο ΕΕΑΜ, σε άρθρα, συνεντεύξεις και ομιλίες, και εκτενέστερα στα βιβλία του, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης. ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945 και 90 χρόνια ΓΣΕΕ*. Σε αυτά τονίζει την πρωτοπόρα δράση, του ΕΕΑΜ, στην οργάνωση των διεκδικητικών αγώνων των εργαζομένων, αλλά και την πρωτοφανή για συνδικαλιστική κίνηση μαζικότητά του, ιδιαιτέρως μετά την αλλαγή του οργανωτικού μοντέλου και τη διεύρυνση των οργανώσεών του, το 1943, με την ένταξη εργαζομένων που μέχρι τότε είχαν χαλαρή σχέση μαζί του.⁶¹ Και υπογραμμίζοντας ότι «το ΕΕΑΜ για πρώτη φορά από το 1918, έτος ίδρυσης της ΓΣΕΕ, ένωσε όλη την εργατική τάξη σε μια οργάνωση».⁶² Όπως έγραφε «πρωταρχικός και αποφασιστικός παράγοντας για να κερδίσει η Εθνική Αντίσταση ήταν, κατά τη γνώμη μου, ο ρόλος της εργατικής τάξης».

Το ελληνικό Κίνημα Αντίστασης είχε το πλεονέκτημα, καλύτερα από όλα τα άλλα της Ευρώπης, να έχει ένα ισχυρό εργατικό κίνημα στις πόλεις, το οποίο άντεξε μέχρι την τελευταία στιγμή».⁶³

Ο Λιβιεράτος επισήμαινε ότι οι πρώτοι αγώνες του ΕΕΑΜ έγιναν με κύριο αίτημα την επιβίωση της εργατικής τάξης, που, όπως και όλος ο λαϊκός κόσμος, βρέθηκε αντιμέτωπη με την πείνα, με συνέπεια δεκάδες χιλιάδες νεκρούς, κατά τον τραγικό πρώτο χειμώνα της Κατοχής, το 1941-42. Στο επίκεντρο της δράσης του ΕΕΑΜ τέθηκε η διεκδίκηση συσσιτίων για τους εργαζόμενους και τις οικογένειές τους, και η ίδρυση προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών, ενώ επιβλήθηκε και η απαγόρευση των απολύσεων με τον νόμο 424 του 1942.⁶⁴ Επρόκειτο για έναν «συντονισμένο, οργανωμένο αγώνα ο οποίος εκφραζόταν νόμιμα και παράνομα. Οι τοπικοί, κλαδικοί αγώνες εξελισσόταν σε μεγάλες διαδηλώσεις, συγκρούσεις και απεργίες», «ακόμα και στους χώρους δουλειάς που ελεγχόντουσαν από τα στρατεύματα κατοχής».⁶⁵

61. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 131.

62. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σ. 128.

63. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο Δ. Λιβιεράτος, Γ. Πετρόπουλος, Σ. Μιχαήλ, *Αστική και μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας: Η περίπτωση του εμφυλίου πολέμου*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών/Ρωγήμ, Αθήνα 2000, σελ. 5.

64. Δ. Λιβιεράτος, *Αφήγηση*, στο Πάνος Θωμαΐδης, *Ημερολόγια εργασίας-Συνδικαλισμός*, 2011. <https://www.youtube.com/watch?v=iadsqnYyJGU>.

65. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 123.

Με το απεργιακό κίνημα να συγκλονίζει την κατεχόμενη Ελλάδα ήδη από την άνοιξη του 1942, ο αγώνας της εργατικής τάξης, υπό την καθοδήγηση του ΕΕΑΜ, κορυφώθηκε με τη μεγάλη Μάχη της Επιστράτευσης, τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1943.

Καθώς, μετά τη νίκη του Κόκκινου Στρατού στο Στάλινγκραντ, η μαζική επιστράτευση των Γερμανών εργατών και η αποστολή τους στο Ανατολικό Μέτωπο άφηνε τεράστια κενά στη γερμανική βιομηχανία, αποφασίστηκε η πολιτική επιστράτευση εκατομμυρίων εργατών από τις κατεχόμενες χώρες για την κάλυψή τους. Στην Ελλάδα η πολιτική επιστράτευση δεν μπόρεσε να γίνει. Την απέτρεψαν οι δύο μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις και μαζικές διαδηλώσεις στην Αθήνα, στις 24 Φεβρουαρίου και στις 5 Μαρτίου, κατά τις οποίες το πλήθος των διαδηλωτών, κυρίως εργατών και νεολαίας, εισέβαλε στο υπουργείο Εργασίας (όπως ονόμαζε ο κόσμος το υφυπουργείο των δωσιλόγων), καταστρέφοντας και πυρπολώντας τους καταλόγους της επιστράτευσης.

Όπως ανέφερε ο Λιβιεράτος για τη διαδήλωση της 5ης Μαρτίου, «την έζησα, ήμουν εκεί, που λένε». Και είχε άμεση συμμετοχή στις συγκρούσεις με την Αστυνομία και τις δυνάμεις Κατοχής, κατά τις οποίες υπήρξαν νεκροί, τραυματίες και συλλήψεις. «Ήταν μια ακόμα θυσία του αθηναϊκού λαού και του πειραιώτικου, που είχε συμμετάσχει, και γενικότερα του ελληνικού λαού»,⁶⁶ η οποία εξανάγκασε την κυβέρνηση των δωσιλόγων και τις Αρχές Κατοχής να αποσύρουν το Διάταγμα της Επιστράτευσης.

Αξίζει να σημειωθεί η επισήμανση του Λιβιεράτου σχετικά με την ένταξη στο ΕΕΑΜ χιλιάδων κομμουνιστών αγωνιστών, που είχαν υποχρεωθεί με βασανισμούς, φυλακές και εξορίες, να υπογράψουν δηλώσεις αποκήρυξης του ΚΚΕ, στα χρόνια της μεταξικής-μοναρχικής δικτατορίας. Οι αγωνιστές αυτοί, με τη δραστηριότητά τους στις γραμμές του ΕΕΑΜ, «είχαν γίνει σεβαστά πρόσωπα από τα καινούργια μέλη του συνδικαλιστικού και πολιτικού κινήματος».⁶⁷

Έχοντας κατακτήσει τον έλεγχο των περισσότερων συνδικαλιστικών οργανώσεων σε ολόκληρη τη χώρα, τον Αύγουστο του 1944, δύο μήνες πριν από την Απελευθέρωση, η Κεντρική Επιτροπή του ΕΕΑΜ ανέλαβε de facto τη διοίκηση της ΓΣΕΕ, καθαιρώντας τους διορισμένους δωσιλόγους.

Με την Απελευθέρωση, τον Οκτώβριο του 1944, η εργατική τάξη βρέθηκε μπροστά σε μια μεγάλη αντίφαση, την οποία ο Λιβιεράτος επισημαίνει σε πολλά κείμενα και ομιλίες του. Επρόκειτο για τη διεκδίκηση έστω και στοι-

66. Δ. Λιβιεράτος, *Αφήγηση*, στο Πάνος Θωμαΐδης, ό.π.

67. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης [...]*, ό.π., σ. 130.

χειωδών όρων επιβίωσης, σε συνθήκες οξύτατης φτώχειας, από ένα εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στο οποίο κύρια δύναμη ήταν οι αγωνιστές του ΚΚΕ, που απευθύνονταν προς την κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» του Γεωργίου Παπανδρέου, στην οποία, όμως, συμμετείχε το ΕΑΜ, ενώ οι εαμικοί υπουργοί αδυνατούσαν να ικανοποιήσουν τις εργατικές διεκδικήσεις, ερχόμενοι έτσι σε ρήξη με την κυβερνητική πολιτική «οικονομικής ανασυγκρότησης». Ανάμεσά τους και ο υπουργός Εργασίας Μιλτιάδης Πορφυρογέννης, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ.

Ο Λιβιεράτος επισήμανε, επίσης, τη μεγάλη συμμετοχή της εργατικής τάξης στη Μάχη της Αθήνας, κατά της αντίδρασης και της βρετανικής στρατιωτικής επέμβασης, τον Δεκέμβριο του 1944, εκτιμώντας ότι αυτή η μαζική και μαχητική συμμετοχή έδινε στα Δεκεμβριανά τον χαρακτήρα μιας επανάστασης με σαφή ταξικά χαρακτηριστικά.⁶⁸ «Επομένως όταν έγινε η ήττα του Δεκεμβρίου και πητήθηκε η Αθήνα, ήταν σαν να πητήθηκε το εργατικό τμήμα της αντίστασης, δηλαδή το ισχυρότερο τμήμα».⁶⁹

Η ήττα του ΕΛΑΣ στην Αθήνα και τελικά η υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας για τον αφοπλισμό και τη διάλυσή του συνοδεύτηκαν και από την καθάρση της εαμικής διοίκησης της ΓΣΕΕ και τον διορισμό νέας, καθεστωτικής, με τη συμμετοχή ακόμη και συνεργατών της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και κατοχικών δωσιλόγων. Ανάλογες ήταν οι πρακτικές και σε πλήθος σωματείων και Εργατικών Κέντρων, ενώ, ταυτόχρονα, η εργατική τάξη και τα αγωνιζόμενα τμήματα των άλλων λαϊκών τάξεων και στρωμάτων βρέθηκαν αντιμέτωπα με την κρατική και παρακρατική Λευκή Τρομοκρατία. Σύμφωνα με τον Λιβιεράτο, «ο εμφύλιος πόλεμος στην Αθήνα είχε αρχίσει πριν, ακόμη, υπογραφεί και ανακοινωθεί, στις 12 Φεβρουαρίου, η Συμφωνία της Βάρκιζας. Διότι, κατά τη γνώμη μου, ο εμφύλιος πόλεμος δεν άρχισε στο Λιτόχωρο ή κάπου αλλού, αλλά στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις, μετά τα Δεκεμβριανά».⁷⁰

Για την αντιμετώπιση αυτής της νέας πραγματικότητας στο συνδικαλιστικό κίνημα, αποφασίστηκε από το ΚΚΕ η ίδρυση του Εργατικού Αντιφασιστικού Συνασπισμού (ΕΡΓΑΣ), στις 30 Μαρτίου 1945, που απέβλεπε στη «συνδυασμένη δράση όλων των αντιφασιστικών παρατάξεων μέσα στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα», «για το ξεκαθάρισμα της Γενικής Συνομοσπονδίας των

68. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, ό.π., σελ. 16.

69. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 6.

70. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 7.

Εργατών και όλων των συνδικαλιστικών οργανώσεων από τους διορισμένους φασίστες».⁷¹

Αν και ήδη έχουν αποχωρήσει από το ΕΑΜ ένα σημαντικό μέρος των σοσιαλιστών και άλλων στελεχών, ανάμεσά τους και τα ηγετικά στελέχη του ΕΕΑΜ, Δ. Στρατής και Γ. Καλομοίρης, η επιδίωξη του ΚΚΕ για την ενότητα των αγωνιστικών συνδικαλιστικών δυνάμεων εκφράστηκε και στη σύνθεση της ηγεσίας του ΕΡΓΑΣ. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πενταμελές Γραφείο του συμμετείχαν δύο στελέχη του κόμματος, οι Κ. Θέος και Β. Νεφελούδης, άλλοι δύο προερχόμενοι από την παράταξη του Καλομοίρη, που διαφώνησαν με την αποχώρησή του από το ΕΑΜ, οι Σταμάτης Μαστρογιαννάκος και Ν. Γαβαλάς, καθώς επίσης ο Δημοσθένης Αποστολίδης.⁷² Ο τελευταίος ήταν αδελφός του Θωμά Αποστολίδη, του εκτελεσμένου από τους Γερμανούς ηγέτη του Επαναστατικού Σοσιαλιστικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος, στο οποίο συμμετείχε και ο Λιβιεράτος.⁷³

Ο Λιβιεράτος τόνιζε ιδιαίτερα τον ενωτικό αντιφασιστικό χαρακτήρα του ΕΡΓΑΣ. Όπως έγραφε,

«Ο ΕΡΓΑΣ δήλωσε από την αρχή ότι δεν επιδιώκει την δημιουργία καινούργιας ΓΣΕΕ. Ζητάει τη δημοκρατική λειτουργία των υπάρχοντων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Δεν αποτελεί μια νέα παράταξη, αλλά ένα μέτωπο παρατάξεων που διατηρούν τα δικά τους χαρακτηριστικά. Τη δική τους συγκρότηση. Συνεργάζονται σε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. Οι κύριες γραμμές αυτού του προγράμματος και οι άμεσες επιδιώξεις του εκτίθενται στο ψήφισμα-απόφαση της Εργατικής Πρωτομαγιάς 1945 [...]».⁷⁴

Όπως αναφέρει, η ίδρυση του ΕΡΓΑΣ αποτέλεσε την «αρχή μιας μεγαλειώδους πορείας που οδήγησε στο 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ», στο οποίο κυριάρχησαν οι δυνάμεις της Αριστεράς.⁷⁵ Επρόκειτο για μια «καινούργια Αντίσταση πια, ενάντια στην αντίδραση της αντεπανάστασης και των Άγγλων».⁷⁶ «Ουσιαστικά, το εργατικό κίνημα αμέσως άρχισε την αντεπίθεσή του».⁷⁷

71. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 31-3-1945.

72. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 4-4-1945.

73. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 148-149. Επίσης, Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 7.

74. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 147.

75. Δ. Λιβιεράτος, *Αφήγηση*, στο Πάνος Θωμαΐδης, ό.π.

76. Δ. Λιβιεράτος, *Αφήγηση*, στο Πάνος Θωμαΐδης, ό.π.

77. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου

Την ίδρυση του ΕΡΓΑΣ ακολούθησε κύμα απεργιών. Εν τω μεταξύ, είχε προηγηθεί ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς του 1945, στο Παναθηναϊκό Στάδιο, τον οποίο εορτασμό «κανείς δεν φανταζόταν τότε ότι θα 'ταν τόσο μεγαλειώδης». ⁷⁸ «Συγκεντρώθηκαν περίπου 40.000. Αριθμός που ξεπέρασε κάθε πρόβλεψη ύστερα από την πρόσφατη μεγάλη ήττα. Η εργατική τάξη έδειχνε ότι ακόμα είχε ισχυρές δυνάμεις. Δεν είχε πτηθεί οριστικά». ⁷⁹

Οι απεργιακοί αγώνες συνεχίστηκαν τους επόμενους μήνες, ⁸⁰ ενώ ταυτόχρονα ο ΕΡΓΑΣ κατακτούσε τη μεγάλη πλειονότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων, επιβάλλοντας, τελικά, τη διοργάνωση του 8ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, τον Μάρτιο του 1946. ⁸¹ Το Συνέδριο, στο οποίο επικράτησε με μεγάλη πλειοψηφία ο ΕΡΓΑΣ, «έδειξε καθαρά ότι η μεγάλη πλειοψηφία της εργατικής τάξης ακολουθούσε την αριστερά παράταξη». ⁸²

Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση που έκανε ο Λιβιεράτος, ότι ανάμεσα στους εκλεγέντες στη διοίκηση της ΓΣΕΕ στο 8ο Συνέδριο «δεν υπάρχει καμιά γυναίκα. [...] Γυναίκες μέλη των σωματείων υπάρχουν πάρα πολλές βέβαια. Ακόμα και σε διοικήσεις σωματείων. Αλλά ακόμα δεν έχουν προχωρήσει στα παραπάνω κλιμάκια των οργανώσεων». ⁸³

Καθώς εντεινόταν η Λευκή Τρομοκρατία, που οδήγησε στον Εμφύλιο Πόλεμο, η διοίκηση της ΓΣΕΕ θα καθαιρεθεί τον Ιούνιο, τρεις μήνες μετά την εκλογή της, με κυβερνητική και δικαστική παρέμβαση, και θα ακολουθήσει η καθαίρεση του συνόλου των εκλεγμένων αγωνιστικών διοικήσεων στο σύνολο των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Με εκατοντάδες συνδικαλιστικά στελέχη να δολοφονούνται από παρακρατικές συμμορίες και να εκτελούνται με αποφάσεις έκτακτων στρατοδικείων, και χιλιάδες άλλα να φυλακίζονται και να εξορίζονται.

πολέμου», ό.π., σελ. 8.

78. 20. Δ. Λιβιεράτος, *Αφήγηση*, στο Πάνος Θωμαΐδης, ό.π.

79. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 151. Στο κείμενό του, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 8., αναφέρει ότι στη συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς συμμετείχαν 50.000 εργαζόμενοι.

80. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 152-155.

81. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 157. Επίσης, Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια ΓΣΕΕ*, έκδοση του ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2009, σελ. 101-103.

82. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 165.

83. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης* [...], ό.π., σελ. 163.

Έκτοτε, και μέχρι το τέλος του Εμφυλίου, θα σταματήσουν οι όποιοι δι-εκδικητικοί αγώνες της εργατικής τάξης, ενώ η απουσία εργατικού κινήματος στις πόλεις συνέβαλε στην απομόνωση και την ήττα του ΔΣΕ.⁸⁴

3. Από την έκρηξη του κινήματος του ΕΑΜ στην ήττα του Εμφυλίου

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος εντάχθηκε στο κίνημα Εθνικής Αντίστασης ως μαθητής Γυμνασίου, σε ηλικία μόλις δεκαέξι χρονών, από τον πρώτο χειμώνα της Κατοχής, μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ Νέων (που ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο 1942), συμμετέχοντας στη διεκδίκηση και οργάνωση συσσιτίων για τους μαθητές των Πετραλώνων, όπου ζούσε. Όπως ανέφερε ο ίδιος, ύστερα από αγώνες των μαθητών και συγκρούσεις με την Αστυνομία και τους Ιταλούς κατακτητές, καθιερώθηκε η διανομή συσσιτίου στην πλατεία Μερκούρη. «Η διανομή γινόταν από μια τριμελή επιτροπή μαθητών και ενός καθηγητή, που άλλαζαν κάθε μέρα. Αυτή η επιτυχία έδωσε μεγαλύτερη δύναμη στην οργάνωση. Όλοι, ακόμα και κείνοι που φοβόντουσαν, κατάλαβαν ότι αν δεν ήταν το ΕΑΜ Νέων, η μυστική οργάνωση, τίποτε δεν θα είχαμε πετύχει».⁸⁵

Έχοντας ενταχθεί στον ΕΛΑΣ Αθήνας, θα αποσταλεί στα βουνά της Ελεύθερης Ελλάδας και θα εκπαιδευτεί στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του λαϊκού στρατού, από την οποία αποφοίτησε με τον βαθμό του έφεδρου ανθυπολοχαγού. Θα συμμετάσχει, έτσι, και στα Δεκεμβριανά του 1944, ως επιτελής του Πρώτου Τάγματος του Τέταρτου Συντάγματος της Δεύτερης Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ, πολεμώντας, κυρίως, στις περιοχές των Πετραλώνων και της Καλλιθέας.

Κατά τον Δημήτρη Λιβιεράτο, «η Εθνική Αντίσταση δεν ήταν, απλά, ένα κίνημα εθνικής απελευθέρωσης, αλλά ήταν και ένα κοινωνικό κίνημα. Αυτό έβγαине μέσα από την ίδια του την δόμηση, τις ιδέες του, αλλά και τις επιθυμίες που είχαν όσοι παλέψανε μαζί».⁸⁶

Η Ελεύθερη Ελλάδα των βουνών, με τους θεσμούς της, «άνοιγε μια προοπτική. Τεράστια προοπτική. Συνδυαζόμενη με την εργατική εξουσία που είχε αρχίσει να υπάρχει στις πόλεις, δηλαδή μέσω των συνεταιρισμών, των συνδικά-

84. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 16-17.

85. Δ. Λιβιεράτος, *Μερικά οικονομικά της Κατοχής 1941-1944. Κατοχή-πείνα και υπέυθυνοι*, Αθήνα 2012, σελ. 12 (αδημοσίευτο φυλλάδιο). Επίσης, Δ. Λιβιεράτος, «Τα συσσίτια της Κατοχής», περιοδικό Ανοιχτή Πόλη, Μάρτιος-Απρίλιος 2012.

86. 28. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 5.

των, των Λαϊκών Επιτροπών που υπήρχαν στις γειτονιές, ήταν ένας απόλυτος συνδυασμός που καθόριζε και ποιο θα ήταν το καθεστώς της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση. Ότι θα είναι μια Λαϊκή Δημοκρατία. [...] Όλα δείχνανε ότι προχωράμε για μια Ελλάδα Λαϊκής Δημοκρατίας, σοσιαλιστική αν θέλετε».⁸⁷

Εντούτοις, η προοπτική αυτή ακυρωνόταν, εξαιτίας των πολιτικών χειρισμών της ηγεσίας του ΕΑΜ και του ΚΚΕ -το οποίο αποτελούσε κυρίαρχη δύναμη στο εαμικό κίνημα- όπως εκφράστηκαν τους τελευταίους μήνες της Κατοχής. Επρόκειτο για το Σύμφωνο του Λιβάνου, τον Μάιο του 1944, τη συμμετοχή εαμικών στελεχών στην κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» του Γεωργίου Παπανδρέου, και τη Συμφωνία της Καζέρτας, τον Σεπτέμβριο, με την οποία αναγνωριζόταν η βρετανική στρατιωτική παρέμβαση στην Ελλάδα, με τον στρατηγό Ρόναλντ Σκόμπι να αναλαμβάνει τη διοίκηση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, μαζί και των ένοπλων δυνάμεων της Αντίστασης.

Έτσι, με το που έγινε η Απελευθέρωση της χώρας από τους Γερμανούς κατακτητές, τον Οκτώβριο του 1944, το κίνημα βρέθηκε αντιμέτωπο με τη μεθόδευση της διάλυσης του ΕΛΑΣ και τη συγκρότηση εθνικού στρατού, με όρους που εξασφάλιζαν τον έλεγχό του από τους Βρετανούς και την κυβέρνηση Παπανδρέου. Οι σχεδιασμοί αυτοί ήταν, φυσικά, αντίθετοι με τις διαθέσεις του εαμικού λαϊκού κόσμου, της μεγάλης, δηλαδή, πλειονότητας του ελληνικού λαού, οδηγώντας στην ένοπλη αναμέτρηση του Δεκέμβρη.

Επρόκειτο για μια αντιπαράθεση του ΕΛΑΣ της Αθήνας, που αποτελούσαν, κυρίως, από εργάτες, με τις κατά πολύ υπέρτερες και ασύγκριτα καλύτερα εξοπλισμένες βρετανικές δυνάμεις, στο πλευρό των οποίων μάχονταν η Αστυνομία, η Χωροφυλακή, τα στρατιωτικά σώματα που ήρθαν από τη Μέση Ανατολή, φασιστικές οργανώσεις, όπως η διαβόητη Χ, και οι ταγματασφαλίτες, οι οποίοι επανεξοπλίστηκαν από τους Βρετανούς. Ήταν, τελικά, μια ένοπλη ταξική αντιπαράθεση. Η σύγκρουση των δυνάμεων της επανάστασης και της αντεπανάστασης.

Παρά τον ηρωισμό και τις θυσίες του αθηναϊκού λαού και του λαϊκού στρατού, η Αντίσταση του Δεκέμβρη ηττήθηκε και σύμφωνα με τον Λιβιεράτο, επρόκειτο για «μια επανάσταση [...] προσχεδιασμένη για να χαθεί».⁸⁸ «Εν πάση περιπτώσει, αυτή η επανάσταση τον Δεκέμβριο 1944, η οποία ήταν μια επανάσταση εργατική, αφού στηριζόταν στις εργατικές δυνάμεις της Αθήνας

87. «Ο Δημήτρης Λιβιεράτος μιλάει για τον Άρη Βελουχιώτη», εφ. *Εργατική Αλληλεγγύη*, 3-6-2015.

88. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών/Ρωγή, Αθήνα 2001, σελ. 4.

και στον εργατικό στρατό, δόθηκε για να χαθεί. Για να σωθούν τα προσχήματα της παράδοσης της χώρας στην αγγλική πολιτική, όπως είχε συμφωνηθεί μεταξύ των τριών μεγάλων: του Στάλιν, του Τσόρτσιλ και του Ρούσβελτ». ⁸⁹

Την άποψη αυτή υπερασπίστηκε και με τοποθέτησή του, το 2000, κατά τη συζήτηση στο βιβλίο, *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, που επιμελήθηκε ο Γρηγόρης Φαράκος. «Μπορώ λοιπόν να σας πω ότι από τότε το μελέτησα το ζήτημα, γιατί πολύ μας στοίχισε αυτή η ιστορία, ότι αυτή η μάχη δόθηκε για να χαθεί. Ούτε έφεδρος λοχίας του πεζικού δεν θα έκανε τις κινήσεις που έκανε εκείνη τη στιγμή η ηγεσία του ΕΛΑΣ». ⁹⁰

Έτσι, χαρακτηριστικά, επισήμανε πρώτα απ' όλα την κατάργηση του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ (στο οποίο συμμετείχαν οι Βελουχιώτης και Σαράφης, οι οποίοι στάλθηκαν στην Ήπειρο, «ενώ η κύρια μάχη δίνεται στην Αθήνα») και την αντικατάστασή του από Κεντρική Επιτροπή με επικεφαλής τον Σιάντο. Όπως, επίσης, την αναστολή από τον Σιάντο, στις 3 Δεκεμβρίου, δηλαδή με την έναρξη της ένοπλης αντιπαράθεσης, της διαταγής που είχε εκπονήσει ο Μάντακας, «η οποία καθόριζε σε περίπτωση εξέγερσης, ποιες κινήσεις θα γίνουν». Επιπρόσθετα, καυτηριάζει την εντολή στον ΕΛΑΣ των ανατολικών συνοικιών να αφήσει «ελεύθερη τη δίοδο της Ορεινής Ταξιαρχίας», του σώματος που συγκροτήθηκε μετά την εκκαθάριση από τους Βρετανούς του ελληνικού στρατού της Μέσης Ανατολής από τους φιλοεαμικούς δημοκρατικούς στρατιώτες και αξιωματικούς, όπως και το ότι έμεινε ανοικτή η λεωφόρος Συγγρού, μέσω της οποίας μεταφέρονταν στην Αθήνα οι βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις που αποβιβάζονταν στο Φάληρο, καθώς και η παράδοση της Ακρόπολης «στους Άγγλους, οι οποίοι κι από 'κεί θα μας βομβαρδίζουν».

Σύμφωνα με τον Λιβιεράτο, «και μόνο με τις δυνάμεις της Αθήνας, Πειραιά και Περιχώρων ήταν δυνατό να κερδηθεί η μάχη» ⁹¹ και η ήττα αποτέλεσε συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Εξέφρασε, έτσι, τη διαφωνία του με τον Γρηγόρη Φαράκο, ο οποίος υποστήριζε ότι το ΚΚΕ απέβλεπε στην κατάκτηση της εξουσίας, καθώς «δεν είχε, ουσιαστικά, απομακρυνθεί από τη σταλινική αντίληψη: τη βίαιη, δηλαδή, κατάληψη της πολιτικής εξουσίας». ⁹²

Απαντώντας, ο Λιβιεράτος, τόνιζε ότι «εκείνο τον καιρό η Ελλάδα βρισκόταν σε επανάσταση [...] Λοιπόν έπρεπε να πνιγεί μια επανάσταση. Δεν

89. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, ό.π., σελ. 16.

90. Αναφέρεται στο Γ. Φαράκος (επιμέλεια), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σελ. 148-149.

91. Δ. Λιβιεράτος, «Τα Δεκεμβριανά». Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα, σελ. 3.

92. Γ. Φαράκος (επιμ.), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, ό.π., σελ. 85.

ήταν δυνατόν με διαταγές της 3μελούς-4μελούς ηγεσίας να γίνει αυτό, επομένως έπρεπε να δοθεί μια μάχη, να χαθεί αυτή η μάχη, αλλά συγχρόνως να μη χάσει και η ηγεσία τον έλεγχο του κινήματος, ο οποίος ήταν αναγκαίος για την πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης εκείνο τον καιρό».⁹³

Όπως ανέφερε σε σχετικό κείμενό του, οι Σκόμπι-Παπανδρέου ήταν αδιάλλακτοι απέναντι στο ΚΚΕ, βέβαιοι ότι

«θα υπακούσει στη διεθνή πειθαρχία του καθοδηγητικού κέντρου της Μόσχας. Ο Στάλιν έχει αποδεχτεί και συνκαθορίσει τις σφαίρες επιρροής. Πρέπει οι ντόπιοι κομμουνιστές να υπακούσουν με κάθε θυσία. Να μην θέσουν σε κίνδυνο την συμμαχία και συμφωνία των Μεγάλων Δυνάμεων Αγγλίας-Σοβιετικής Ένωσης και ΗΠΑ.

Οδηγούν στην σύγκρουση. Η ηγεσία του ΕΑΜ-ΚΚΕ πρέπει να συμβιβαστεί. Αλλά αδυνατεί. Κατ' αρχήν το πνεύμα του εργατικού ΕΛΑΣ Αθήνας-Πειραιά, αλλά και όλων των οργανώσεων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είναι κατά του συμβιβασμού. Και οι Καπεταναίοι με τον Άρη έδειξαν πριν μερικές μέρες στη Λαμία ότι δεν παραδίνουν τα όπλα».⁹⁴

Εκτός από την υπακοή στις κατευθύνσεις της Σοβιετικής Ένωσης, ο Λιβιεράτος υποστήριζε, επίσης, ότι καθοριστική ήταν και η στρατηγική των σταδίων μετάβασης στον σοσιαλισμό, γράφοντας ότι «η πολιτική γραμμή για παράδοση της εξουσίας στην αστική τάξη βγαίνει από την 6η Ολομέλεια του Ιανουαρίου 1934. Σύμφωνα με αυτήν, το επόμενο στάδιο στην Ελλάδα δεν ήταν ο σοσιαλισμός, αλλά μια ενδιάμεση περίοδος Δημοκρατίας».⁹⁵ Έτσι, αντικρούοντας τις απόψεις περί συνειδητής προδοσίας, θα υποστηρίξει ότι δεν επρόκειτο για «λάθος προσώπων ή λάθος πρακτόρων που χρηματίστηκαν. Ήταν λάθος πολιτική, η οποία άρχισε το 1934 και έχει καταγραφεί από τότε».⁹⁶

Η υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ο αφοπλισμός και η διάλυση του ΕΛΑΣ, η απομόνωση και εγκατάλειψη του Άρη Βελουχιώτη, ο οποίος αντιτάχθηκε στις εξελίξεις αυτές και έχασε τη ζωή του αντιμέτωπος με τις παρακρατικές συμμορίες, υπήρξαν, κατά τον Λιβιεράτο, μοιραίες συνέπειες αυτής της πολιτικής. Η οποία συνδυάστηκε αργότερα με χειρισμούς που κατέληξαν στην εμπλοκή του ΚΚΕ στον εμφύλιο πόλεμο, τον οποίο προσπαθούσε, μέχρι τότε, να αποτρέψει.

93. Αναφέρεται στο Γ. Φαράκος (επιμ.), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, ό.π., σελ. 149.

94. Δ. Λιβιεράτος, «Τα Δεκεμβριανά», σελ. 2. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

95. Δ. Λιβιεράτος, «Τα Δεκεμβριανά», σελ. 5. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

96. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου, ό.π., σελ. 21.

Ο Λιβιεράτος, εκφράζοντας την αντίθεσή του στην αποχή από τις εκλογές του Μαρτίου 1946, που τη χαρακτήριζε «ό,τι το καταστρεπτικότερο», εκτιμούσε ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πολιτικά μέσα ώστε να αποφευχθεί ο εμφύλιος, «έστω και με θυσίες».⁹⁷ Επιπλέον, υποστήριζε ότι ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας (ΔΣΕ) ήταν, ούτως ή άλλως, χαμένος εκ των προτέρων, και λόγω της αδυναμίας να στηριχτεί σε παράλληλη επαναστατική κινητοποίηση της εργατικής τάξης στις πόλεις, και ως συνέπεια της άγριας τρομοκρατίας που είχε οδηγήσει στη διάλυση του ταξικού αγωνιστικού κινήματος των εργαζομένων. Όπως έγραφε,

«Εφόσον είχε πτηθεί στις πόλεις το εργατικό κίνημα, δεν ήταν δυνατόν να κερδίσει από τα βουνά.

Αν κέρδισε, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, ήταν γιατί υπήρχε ο συνδυασμός του αγώνα των πόλεων (απεργίες, διαδηλώσεις κ.λπ.) με αυτόν του αντάρτικου των βουνών: κυρίως του αγώνα των πόλεων, κατά την γνώμη μου, ο οποίος κυριάρχησε χωρίς καθόλου να λυγίσει. Όσον αφορά το δεύτερο Αντάρτικο άρχισε με δυσμενείς συνθήκες και ήταν από την αρχή καταδικασμένο, όσο ηρωικές και αν ήταν οι προσπάθειες των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού».⁹⁸

Ιδιαίτερα συχνή ήταν η αναφορά του Λιβιεράτου στην εκτόπιση δεκάδων χιλιάδων αγωνιστών και ανθρώπων οι οποίοι απλώς εξέφραζαν συμπάθεια προς το ΕΑΜ, το ΚΚΕ και την Αριστερά, και κυρίως στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Μακρονήσου, όπου εξορίστηκε και ο ίδιος στα 1948-50. Εκεί όπου «προσπάθησαν να σπάσουν σωματικά, αλλά προπαντός ηθικά και ψυχολογικά ολόκληρη γενεά κυρίως νέων ανθρώπων».⁹⁹ Επισημαίνοντας ότι αποδυναμώθηκε έτσι και η δυνατότητα ενίσχυσης του ΔΣΕ από χιλιάδες αγωνιστές, καθώς η ηγεσία του ΚΚΕ άργησε «να δώσει εντολή στους αγωνιστές να φύγουν για τα βουνά, με αποτέλεσμα να γεμίζουν οι εξορίες από φυλακισμένους, από στελέχη, όχι μόνο εργατικά, αλλά και με παλιά στελέχη του ΕΛΑΣ (αξιωματικούς, καπεταναίους, μαχητές)».¹⁰⁰

97. «Ο ιστορικός Δημήτρης Λιβιεράτος για τον ελληνικό τροτσισμό», <https://www.dailymotion.com/video/xi2nlh>

98. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 16-17.

99. Δ. Λιβιεράτος, «Πρόλογος», στο Κ. Γιαμπάνης, *ΩΔΗ στο Δημήτρη Τατάκη*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2002, σελ. 9.

100. Δ. Λιβιεράτος, «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», ό.π., σελ. 13.

Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Λιβιεράτος απέκρουε τη βεβαιότητα ότι αν επικρατούσε το μεγάλο εαμικό επαναστατικό κίνημα μοιραία θα επιβαλλόταν καθεστώς ανάλογο μ' αυτά που αποτέλεσαν χαρακτηριστικές εκφράσεις του «υπαρκτού σοσιαλισμού», υποστηρίζοντας πως «υπήρχε και η άλλη περίπτωση». Καθώς «η ηγεσία η ελληνική ήταν δεμένη με το γιουγκοσλαβικό κόμμα», θα μπορούσε να υπάρξει μια διαφορετική εξέλιξη, βασισμένη στη βαλκανική συνεργασία με τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία.¹⁰¹

4. Το τροτσκιστικό κίνημα στη δεκαετία του 1940

Κεντρικό στέλεχος του ελληνικού τροτσκιστικού κινήματος επί δεκαετίες, ο Δημήτρης Λιβιεράτος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ιστορία του, την περίοδο της δεκαετίας του 1940, κατά την οποία εντάχθηκε στις γραμμές του. Εξάλλου, η ίδια η πολιτική του διαδρομή εκείνα τα χρόνια θα μπορούσαμε να πούμε πως επηρέασε άμεσα τη μετέπειτα τοποθέτησή του για τα ιστορικά ζητήματα που απασχόλησαν το κίνημα αυτό.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της διαδρομής είναι η προσέγγιση του τροτσκιστικού κινήματος και η ένταξή του σ' αυτό, μέσα από την πολιτική εμπειρία που αποκόμισε ως μέλος της μικρής επαναστατικής οργάνωσης, που οι θέσεις της την έφερναν σε αντιπαράθεση με το ΚΚΕ, χωρίς, όμως, να ταυτίζεται με τις θέσεις των οργανώσεων που προέρχονταν από τη μεσοπολεμική Αριστερή Αντιπολίτευση, που συγκροτούσε ο τροτσκισμός και ο αρχαιομαρξισμός. Επρόκειτο για την οργάνωση που συγκροτήθηκε το καλοκαίρι του 1941 ως «Επαναστατική Παράταξη του ΚΚΕ», με όργανο την παράνομη εφημερίδα *Νέα Εποχή*. Ως ομάδα με τον τίτλο της εφημερίδας εντάχθηκε στην Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ) που είχε ιδρύσει ο σοσιαλιστής Ηλίας Τσιριμώκος και η οποία συμμετείχε στην ίδρυση του ΕΑΜ.

Καθώς η ομάδα της «Νέας Εποχής» υποστήριζε τη σύνδεση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα με τον προσανατολισμό στη σοσιαλιστική επανάσταση και άρα το ΕΑΜ θα έπρεπε να αποκτήσει σαφή ταξικά χαρακτηριστικά, ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική του ΚΚΕ, που ενέτασσε τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα στη στρατηγική των σταδίων. Για το ΚΚΕ, αποκλειστικός άμεσος στόχος ήταν η εθνική απελευθέρωση, μετά την οποία θα ετίθεντο τα ζητήματα της δημοκρατικής ανασυγκρότησης της χώρας, στο πλαίσιο μιας λαϊκής δημοκρατίας, που θα άνοιγε τον δρόμο για το τρίτο στάδιο, αυτό του σοσιαλιστικού κοινωνικού μετασχηματισμού. Έτσι, το ΕΑΜ θα έπρεπε να διαμορ-

101. «Ο Δ. Λιβιεράτος μιλάει για τον Δεκέμβρη του '44», εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 30-12-2014.

φωθεί ως έκφραση της ευρύτερης δυνατής εθνικής ενότητας, επιδιώκοντας την ένταξη σ' αυτό ή έστω τη συνεργασία μαζί του όλων των αντικατοχικών πολιτικών δυνάμεων. Όχι μόνο των αριστερών, αλλά και των αστικών, βενιζελικής και αντιβενιζελικής προέλευσης.

Οι θέσεις της ομάδας της «Νέας Εποχής», αλλά και η παρουσία στην ηγεσία της στελεχών αρχαιομαρξιστικής και τροτσκιστικής προέλευσης, με πιο γνωστό τον Κώστα Αναστασιάδη, προκάλεσαν την αντίδραση του ΚΚΕ, το οποίο απαίτησε από την ΕΛΔ τη διαγραφή τους. Κάτι που έγινε δεκτό και έτσι η ομάδα συνέχισε τη λειτουργία της εκτός ΕΛΔ, εξακολουθώντας να επιδιώκει τη συμμετοχή των μελών της στο ΕΑΜ, τουλάχιστον εκείνων που δεν ήταν γνωστό ότι συμμετείχαν σ' αυτήν.¹⁰² Το 1943 η ομάδα διασπάστηκε, με τη μειοψηφία της, στην οποία πήρε μέρος και ο νεαρός Κορνήλιος Καστοριάδης, να εντάσσεται στο τροτσκιστικό Διεθνιστικό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΔΚΚΕ), ενώ η πλειοψηφία, με επικεφαλής τον Κ. Αναστασιάδη, συγκρότησε το Επαναστατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΕΣΚΕ). Τον ίδιο χρόνο το ΕΣΚΕ μετονομάστηκε σε Επαναστατικό Σοσιαλιστικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα Ελλάδας, με επικεφαλής το ιστορικό στέλεχος του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος και γραμματέα του ΚΚΕ στα 1923-24, Θωμά Αποστολίδη, ο οποίος εκτελέστηκε από τους Γερμανούς, τον Σεπτέμβριο του 1944.

Χαρακτηριστική της σύνθεσης του ΕΣ(Κ)ΚΕ ήταν η συμμετοχή παλαιών στελεχών του ΚΚΕ, όπως ο Θ. Αποστολίδης, στελεχών σοσιαλιστικής προέλευσης, όπως οι Αχιλλέας Γρηγορογιάννης και Ηλίας Παρασκευάς, και αρχαιομαρξιστικής-τροτσκιστικής προέλευσης, όπως ο Αναστασιάδης, καθώς και νέων, χωρίς παλιότερη κομματική ένταξη, όπως ήταν ο Δημήτρης Λιβιεράτος, ο Γιώργος Δαλαβάργας, ο Γιώργος Βασάλος κ.ά.

Την άνοιξη του 1945 το ΕΣ(Κ)ΚΕ αυτοδιαλύθηκε και τα μέλη του προσχώρησαν ως τάση, με τον τίτλο «Επαναστατική Διεθνιστική Παράταξη», στην ΕΛΔ-ΣΚΕ, η οποία ήταν το κόμμα που συγκροτήθηκε με τη συγχώνευση της ΕΛΔ με το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, αμέσως μετά την αποχώρησή τους από το ΕΑΜ, με επικεφαλής τους Αλέξανδρο Σβώλο και Ηλία Τσιριμώκο.

Σύντομα η τάση θα διασπαστεί και η πλειοψηφία, με επικεφαλής τον Γρηγορογιάννη, θα παραμείνει στην ΕΛΔ-ΣΚΕ (το μετέπειτα ΣΚ-ΕΛΔ), αποτελώντας την αριστερή του πτέρυγα, με αναφορές στον Τρότσκι και τη Λούξεμπουργκ. Η μειοψηφία, αποτελούμενη από τη νεολαία (Δαλαβάργας, Λιβιεράτος κ.ά.) και παλιότερα στελέχη όπως ο Αναστασιάδης, πήρε μέρος το 1946, ως τάση «Κόκκινη Σημαία» (που ήταν ο τίτλος της εφημερίδας του ΕΣ(Κ)ΚΕ

102. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης [...]*, ό.π., σελ. 148.

και της Επαναστατικής Διεθνιστικής Παράταξης), στο ενοποιητικό συνέδριο των τροτσκιστών και στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ).¹⁰³

Με την ίδρυση του ΚΔΚΕ, τον Ιούλιο του 1946, για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού τροτσκισμού, το σύνολο των δυνάμεων του συγκροτούσε ενιαίο πολιτικό φορέα. Με εξαίρεση τη μικρή ομάδα Διεθνιστική Επαναστατική Πρωτοπορία, της Φιλισίας Πουλιόπουλου (χήρας του εκτελεσμένου κατά την Κατοχή ιστορικού ηγέτη του κινήματος, Παντελή Πουλιόπουλου), που σύντομα θα αυτοδιαλυθεί και τα λιγοστά μέλη της θα ενταχθούν στο ΚΚΕ.

Στις γραμμές του τροτσκιστικού κινήματος είχαν διαμορφωθεί δύο αντιμαχόμενες τάσεις, ήδη από το 1939-40, όταν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έθεσε το ζήτημα της στάσης του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος απέναντί του. Είχαν διεξαχθεί τότε πολύμηνες συζητήσεις μεταξύ των κρατούμενων τροτσκιστών της Ακροναυπλίας, οι οποίοι συμφωνούσαν ότι και ο πόλεμος αυτός ήταν ιμπεριαλιστικός, όπως και ο προηγούμενος, του 1914-18. Κατά συνέπεια, η στάση που θα έπρεπε να κρατήσουν οι διεθνιστές κομμουνιστές ήταν ανάλογη μ' αυτήν της επαναστατικής Αριστεράς (Ρώσοι μπολσεβίκοι, Γερμανοί σπαρτακιστές κ.ά.) του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: άρνηση υπεράσπισης της πατρίδας (ντεφετισμός), διεθνιστική συμphilίωση των στρατιωτών των αντιμαχόμενων χωρών και μετατροπή του πολέμου σε εμφύλιο για την ανατροπή του καπιταλισμού.

Εντούτοις, σοβαρές διαφωνίες προέκυψαν σχετικά με τη στάση που έπρεπε να κρατηθεί στην εξαιρετικά πιθανή ή και βέβαιη περίπτωση της εμπλοκής στον πόλεμο της ΕΣΣΔ. Η πλειοψηφία, με επικεφαλής τον Π. Πουλιόπουλο, υποστήριζε την υπεράσπιση της ΕΣΣΔ, έχοντας θέση ανάλογη μ' αυτήν του Τρότσκι, σχετικά με τον χαρακτήρα της. Ότι επρόκειτο για εργατικό κράτος, παρά τον γραφειοκρατικό εκφυλισμό που επέβαλε ο σταλινισμός. Η άποψη της μειοψηφίας, που εκφραζόταν, κυρίως, από τον Άγι Στίνα, ήταν ότι στην ΕΣΣΔ «η σταλινική γραφειοκρατία έχει μετατραπεί σε μία καπιταλιστική τάξη» και έπρεπε να επιδιωχθεί και σ' αυτήν η ήττα, που θα πυροδοτούσε την επανάσταση.¹⁰⁴

103. Για περισσότερα βλ. «Από την ιστορία του ΚΔΚΕ», Εισήγηση, του Δ. Λιβιεράτου, στο Συνέδριο του Ινστιτούτου Πολιτικών και Κοινωνικών Ερευνών «Παντελής Πουλιόπουλος», με γενικό τίτλο: «Διαδρομές του επαναστατικού μαρξισμού στην Ελλάδα», Μάιος 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=sOR5HTAk7DI>

104. «Ο ιστορικός Δημήτρης Λιβιεράτος για τον ελληνικό τροτσκισμό», <https://www.dailymotion.com/video/xi2nlh>

Ανάλογη διαφωνία εμφανίστηκε και στην περίοδο της Κατοχής, παρά το ότι όλες οι τροτσκιστικές οργανώσεις απέρριπταν τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και χαρακτήριζαν το ΕΑΜ εθνικιστικό και σοβινιστικό. Με τη μία πλευρά (Πουλιόπουλος) να υποστηρίζει ότι, παρ' όλα αυτά, αναπτυσσόταν ένα επαναστατικό λαϊκό κίνημα που θα μπορούσε να προσανατολιστεί στη σοσιαλιστική επανάσταση, στον βαθμό που θα αποσπώνταν από το ΕΑΜ, και την άλλη να θεωρεί πως πρόκειται για ένα κίνημα με αστικά εθνικιστικά χαρακτηριστικά (Στίνας).

Ο Λιβιεράτος, έχοντας ενταχθεί στο κίνημα μέσα από τις γραμμές της εαμικής Εθνικής Αντίστασης και έχοντας διαμορφώσει τις απόψεις του συμμετέχοντας στο ΕΣ(Κ)ΚΕ, υποστήριξε με τη συγγραφική του δουλειά και με ομιλίες και παρεμβάσεις του σε συζητήσεις, τη θέση για την υπεράσπιση της ΕΣΣΔ, αλλά εξέφραζε και τη διαφωνία του με τη στάση και των δύο αντιμαχόμενων τάσεων του τροτσκιστικού κινήματος απέναντι στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και το ΕΑΜ. Κατά συνέπεια, υποστηρίζοντας την ανάγκη διεξαγωγής εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, τόνιζε ότι το εαμικό κίνημα αποτελούσε την εκδήλωση μιας εργατικής-λαϊκής επανάστασης και ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας θα μπορούσε να μετεξελιχθεί σε σοσιαλιστική επανάσταση. Όπως συγκεκριμένα αναφέρεται, «η εμμονή των Ελλήνων τεταρτοδιεθνιστών στην καθαρότητα της ταξικής πάλης ή της επανάστασης και η υποτίμηση του γεγονότος ότι το ζήτημα της εθνικής καταπίεσης από κάποιον ξένο κατακτητή κατείχε πρωτεύουσα θέση στη συνείδηση της εργατικής τάξης και των συμμάχων της, έκανε αναπόφευκτη την πολιτική τους απομόνωση».¹⁰⁵

Σε μια προσπάθεια κατανόησης της στάσης του τροτσκιστικού κινήματος έναντι του ΕΑΜ, ο Λιβιεράτος ανέφερε συχνά ότι ακόμη κι αν οι τροτσκιστές επέλεγαν την ένταξή τους σ' αυτό, δεν θα γίνονταν δεκτοί. Τονίζοντας ιδιαίτερα την εχθρική αντιμετώπισή τους από το ΚΚΕ, αναφερόταν και στις δολοφονίες τροτσκιστών και αρχειομαρξιστών και άλλων διαφωνούντων,¹⁰⁶ υποστηρίζοντας ότι η ΟΠΛΑ (Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα), η οποία ευθυνόταν για τις περισσότερες απ' αυτές, είχε εντάξει στις γραμμές της ακόμη και άτομα του υποκόσμου.¹⁰⁷

105. Δ. Κατσουρίδας-Δ. Λιβιεράτος-Κ. Παλούκας, *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2003, σελ. 87.

106. Υπολογίζεται ότι υπήρξαν 49 τροτσκιστές και αρχειομαρξιστές δολοφονημένοι. Για περισσότερα βλ. το Πόρισμα της Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση της μνήμης των αγωνιστών της Αριστεράς που συκοφαντήθηκαν και εκτελέστηκαν από τμήμα της ηγεσίας της (17 Μαΐου 1988).

107. «Ο ιστορικός Δημήτρης Λιβιεράτος για τον ελληνικό τροτσκισμό», ό.π. Επίσης, Δ.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η υπενθύμιση από τον Λιβιεράτο της στάσης που κράτησαν οι τροτσκιστικές οργανώσεις όταν, μετά τα Δεκεμβριανά, αποφασίστηκε από την κυβέρνηση η παροχή συντάξεων στις οικογένειες των θυμάτων της λεγόμενης «κομμουνιστικής εγκληματικής δράσης», που θα κατέθεταν μηνύσεις. Ο σκοπός, βέβαια, της κυβέρνησης ήταν η εξαπόλυση διώξεων κατά των αγωνιστών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, που κατηγορούνταν για τους θανάτους ταγματασφαλιτών, χιτών, χωροφυλάκων, μαυραγοριτών κ.λπ. Οι τροτσκιστικές οργανώσεις κάλεσαν τις οικογένειες «σε καμιά περίπτωση να μην κάνουν δίκες στα αστικά δικαστήρια». Και είναι εξαιρετικά εντυπωσιακό και αξιοθαύμαστο το ότι «καμία οικογένεια εκτελεσμένων τροτσκιστών δεν πήγε να ζητήσει σύνταξη στα αστικά δικαστήρια». ¹⁰⁸

Το ΚΔΚΕ τέθηκε εκτός νόμου τον Δεκέμβριο του 1947, με τον διαβόητο Ν. 509, που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, και συνέχισε τη δράση του στην παρανομία, εκδίδοντας, σχεδόν κάθε μήνα, το δημοσιογραφικό του όργανο, την *Εργατική Πάλη*. Μολονότι, όπως ανέφερε ο Λιβιεράτος, υποστήριζε πως θα έπρεπε να αποφευχθεί ο εμφύλιος και το ΚΚΕ θα μπορούσε να επιμείνει σε πολιτικούς χειρισμούς για την αποτροπή του, το ΚΔΚΕ στάθηκε στο πλευρό του ΔΣΕ, ενώ δεκάδες μέλη του, ανάμεσά τους και ο ίδιος, εξορίστηκαν στη Μακρόνησο. ¹⁰⁹

Βιβλιογραφία

Αλεξάτος Γ., *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, δ' έκδ. Κύμα 2017.

Αλεξάτος Γ., «Το ΕΕΑΜ και η εργατική τάξη στην Αντίσταση (1941-1944)», kommon.gr, 16-17/7/2021.

Αλεξάτος Γ., *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Κοινωνική συγκρότηση και ταξικοί αγώνες στα 1940-1990*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2024.

Εμμανουηλίδης Μ., *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2002.

Λιβιεράτος, «Από την ιστορία του ΚΔΚΕ», ό.π.

108. Βλ. στο Δ. Λιβιεράτος, «Από την ιστορία του ΚΔΚΕ», ό.π., καθώς επίσης, «Ο ιστορικός Δημήτρης Λιβιεράτος για τον ελληνικό τροτσκισμό», ό.π.

109. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, «Από την ιστορία του ΚΔΚΕ», ό.π. Επίσης, «Ο ιστορικός Δημήτρης Λιβιεράτος για τον ελληνικό τροτσκισμό», ό.π., καθώς και στο «Δημήτρης Λιβιεράτος: Αναμνήσεις από το κολαστήριο της Μακρονήσου», συνέντευξη στον Δ. Κατσουρίδα, 26-10-1949. <https://www.youtube.com/watch?v=dNvSpQJTANc>

Ιδεολογική πάλη ανάμεσα στο ΚΚΕ και στις παραφυάδες του ελληνικού τροτσκισμού 1946-1947, έκδοση Κομμουνιστικής Επιθεώρησης, Αθήνα 1947.

Κουκουλές Γ., «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση», περιοδικό *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 3, 2001.

Λαμπάτος Γ., «Δεκέμβρης και αριστερή διαφωνία», στο Γ. Φαράκος (επιμέλεια), *Δεκέμβρης του '44*. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1996.

Λιβιεράτος Δ. «Ελ Ντάμπα. 33 χρόνια», περιοδικό *Ενότητα*, Απρίλιος 1978.

- «Ο ρόλος του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο Δ. Λιβιεράτος, Γ. Πετρόπουλος, Σ. Μιχαήλ, Αστική και μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας: *Η περίπτωση του εμφυλίου πολέμου*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών/Ρωγμή, Αθήνα 2000.
- *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών/Ρωγμή, Αθήνα 2001.
- Πρόλογος, στο Κ. Γιαμπάνης, *ΩΔΗ στο Δημήτρη Τατάκη*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2002.
- *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2003 (μαζί με τους Δ. Κατσορίδα-Κ. Παλούκη).
- Ομιλία στις «Συζητήσεις της ΟΣΕ το 1995. Για την Αντίσταση και τον Άρη Βελουχιώτη», έκδοση του περιοδικού *Ενότητα*, Αθήνα 2004.
- *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006.
- *90 Χρόνια ΓΣΕΕ*, έκδοση ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2009.
- *Τα Πετράλωνα κάποτε. Τα Πετράλωνα που ζήσαμε*, εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2009.
- «Όταν κυβερνούσε ο κόσμος της Αντίστασης», εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 14-12-2011.
- *Αφήγηση*, στο Πάνος Θωμαΐδης, «Ημερολόγια εργασίας-Συνδικαλισμός», 2011. <https://www.youtube.com/watch?v=iadsqnYyJGU>
- *Η Λαϊκή Αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα 1941-1944*, Αθήνα 2011.
- «Τα συσσίτια της Κατοχής», περιοδικό *Ανοιχτή Πόλη*, Μάρτιος-Απρίλιος 2012.
- *Μερικά οικονομικά της Κατοχής 1941-1944. Κατοχή-πείνα και υπεύθυνοι*, Αθήνα 2012.

- «Ο Δ. Λιβιεράτος μιλάει για τον Δεκέμβρη του '44», εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 30-12-2014.
- «Ο Δημήτρης Λιβιεράτος μιλάει για τον Άρη Βελουχιώτη», εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 3-6-2015.
- «Από την ιστορία του ΚΔΚΕ». Εισήγηση, του Δ. Λιβιεράτου, στο Συνέδριο του Ινστιτούτου Πολιτικών και Κοινωνικών Ερευνών «Παντελής Πουλιόπουλος», με γενικό τίτλο: «Διαδρομές του επαναστατικού μαρξισμού στην Ελλάδα», Μάιος 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=sOR5HTAk7DI>
- «Τα Δεκεμβριανά». Προσωπικό Αρχείο Δ. Κατσορίδα.
- «Ο ιστορικός Δημήτρης Λιβιεράτος για τον ελληνικό τροτσκισμό», <https://www.dailymotion.com/video/xi2nlh>
- «Αναμνήσεις από το κολαστήριο της Μακρονήσου», συνέντευξη στον Δ. Κατσορίδα, 26-10-2017, <https://www.youtube.com/watch?v=dNvSpQJTANc>
- Πόρισμα της Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση της μνήμης των αγωνιστών της Αριστεράς που συκοφαντήθηκαν και εκτελέστηκαν από τμήμα της ηγεσίας της (17 Μαΐου 1988).

Φαράκος Γ. (επιμέλεια), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1996.

Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τρεις τόμοι, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 1977-1979.

Δημήτρης Λιβιεράτος: Πολιτική στράτευση, μνήμη, ιστορικός αναστοχασμός

Γαβρίλης Λαμπάτος

Διδάκτωρ Ιστορίας, εκπαιδευτικός, συγγραφέας

1. Στην πολιτική έρημο

Στη δεκαετία του 1930 οι υποστηρικτές του Λ. Τρότσκι ήταν ολιγάριθμοι, οργανωμένοι σε πολιτικές ομάδες που στο εσωτερικό τους υπήρχαν έντονες πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες. Στο πλαίσιο των ομάδων, στοχαστές όπως ο Σουβάριν και ο Σερζ άνοιξαν νέους διανοητικούς δρόμους απομακρυνόμενοι από βασικές παραδοχές του Τρότσκι, αναφορικά με το σοβιετικό καθεστώς. Πέρα από τον στενό κύκλο των υποστηρικτών του, υπήρχαν ευρύτεροι πολιτικοί σχηματισμοί που αντιμετώπιζαν με συμπάθεια ορισμένες από τις ιδέες του Λ. Τρότσκι. Η σημαντικότερη από αυτές τις οργανώσεις ήταν το ισπανικό ΡΟΜ (Εργατικό Κόμμα Μαρξιστικής Ενοποίησης) που στα χρόνια του Ισπανικού Εμφύλιου Πολέμου γνώρισε διώξεις από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που είχαν συγκροτήσει οι σοβιετικές μυστικές υπηρεσίες, οι οποίες παρείχαν στρατιωτική βοήθεια και τεχνογνωσία στην κυβέρνηση των δημοκρατικών. Χαρακτηριστικά έγραψε ο Όργουελ, ο οποίος έφτασε στη Βαρκελώνη για να πολεμήσει στο πλευρό των δημοκρατικών: «Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι οι άνθρωποι που βρίσκονται στη φυλακή τώρα δεν είναι φασίστες, αλλά επαναστάτες· βρίσκονταν εκεί όχι επειδή οι απόψεις τους είναι υπερβολικά δεξιές, αλλά επειδή είναι υπερβολικά αριστερές».¹¹⁰

110. Τζορτζ Όργουελ, *Ό,τι μου κάνει κέφι, Δοκίμια για τη λογοτεχνία και την πολιτική*, μτφρ.

Μπροστά στην απειλή του ναζισμού, οι αιτιάσεις αυτών των ομάδων είχαν περιορισμένη απήχηση. Άλλωστε, η πολιτική του Λαϊκού Μετώπου που ακολουθούσε η Κομμουνιστική Διεθνής με συστηματικό τρόπο μετά το 1935 είχε γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στα δύο μεγάλα ρεύματα του εργατικού κινήματος, τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές. Οι οπαδοί του Τρότσκι βάδιζαν σε μια πολιτική έρημο. Παρ' όλα αυτά, οι εν λόγω ομάδες δεν στάματησαν την πολιτική τους δραστηριότητα. Αλλά, από τη μεγάλη εικόνα, είναι αναγκαίο να επικεντρωθούμε στην ελληνική περίπτωση. Τι οδηγούσε έναν νέο ή μια νέα κατά τη δεκαετία του 1930 να κάνει μια τέτοια επιλογή; Ο Ανδρέας Παπανδρέου ο οποίος είχε συμμετάσχει στο τροτσκιστικό κίνημα τη δεκαετία του 1930 δίνει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα απάντηση:

«Συνδεθήκαμε με τη νεολαία των τροτσκιστών τότε, οι οποίοι είχαν μια δύναμη στην Ελλάδα, δεν ήταν οι τροτσκιστές της εποχής εκείνης αυτό που είναι σήμερα. Και γιατί; Είναι το ερώτημα. Ήμασταν τότε σοσιαλιστές, μιλώ για τον εαυτό μου, δεν θέλαμε κανένα πανίσχυρο κόμμα, πιστεύαμε, καλώς ή κακώς, ότι αυτός ήταν σοσιαλισμός και όχι σκληρή καθοδήγηση από κάποιο κέντρο. Ο τροτσκισμός τότε ενεφανίζετο με κάποια εσωτερική δημοκρατία, στη λειτουργία, τουλάχιστον έτσι ενεφανίζετο το πράγμα, και έτσι το δεχτήκαμε και μπήκαμε σε αυτή την ιστορία, η οποία συνεχίστηκε όλα τα χρόνια, τα φοιτητικά τα δικά μου εδώ στην Ελλάδα. Κυκλοφορούσαμε παράνομα περιοδικό όλα τα χρόνια εκείνα, σε όλες τις γειτονίες της Αθήνας, είναι ζήτημα αν κοιμήθηκα βράδυ, όλα αυτά τα χρόνια».¹¹¹

Οδυσσέας Πάππος, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2022, σελ. 77. Για τη δράση των σοβιετικών μηχανισμών στον Ισπανικό Εμφύλιο, βλ. Λουκιανός Χασιώτης, *Πώς χάσαμε τον πόλεμο. Αναρχικές αφηγήσεις για τον ισπανικό εμφύλιο και την επανάσταση*, Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη 2023, σελ. 159-166. Στην αλληλογραφία των Ελλήνων ναυτεργατών στην πολιτική προσφυγιά, Νίκου Καραγιάννη και Σάββα Παλέ, γίνεται η ακόλουθη αναφορά: «Όταν στην Ισπανία σε κατηγορούσαν οι διάφοροι καριέριστες και τυχοδιώκτες, εγώ στεκόμουν ακλόνητα στο πλευρό σου (εν. τον Νίκο Καραγιάννη). Σε γνώριζα καλά και δεν πίστευα στα παραμύθια περί τροτσκιστή κ.λπ. Θα θυμάσαι ασφαλώς τις τρομερές ημέρες που πέρασες στην Ταμαρίτε. Του Σάββα του λέγανε πολλά για τον Νίκο Μ [sic] εκείνος όμως απαντούσε συνέχεια "όχι"». Αναφέρεται στο Γιώργος Κόκκινος, Γαβρίλης Λαμπάτος, Αφροδίτη Αθανασοπούλου, *Η Ματωμένη Ουτοπία: Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*, εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2008, σελ. 285.

111. Σταύρος Π. Ψυχάρης, *Οι μνηστήρες της εξουσίας, το παιχνίδι της εξουσίας, στο παιχνίδι της αλήθειας, Το Βήμα*, Αθήνα 2013, σελ. 108-9. Είναι γνωστό ότι ηγετικά στελέχη του μετεμφυλιακού τροτσκιστικού κινήματος, όπως ο Γιώργος Δαλαβάρης συμμετείχαν στις διεργασίες για την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ το καλοκαίρι του 1974. Στις συζη-

Σ' αυτούς τους κύκλους ο Ανδρέας Παπανδρέου γνώρισε έναν από τους μεγαλύτερους διανοητές της νεότερης Ελλάδας, τον Κορνήλιο Καστοριάδη, και άλλους νέους με ιδιαίτερα πνευματικά ενδιαφέροντα.

Σε μια χώρα, όπως ήταν η Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπου και το σοσιαλιστικό ρεύμα είχε περιορισμένη πολιτική επίδραση, πώς ένα περιθωριακό ρεύμα του διεθνούς εργατικού κινήματος, όπως ο τροτσκισμός, να έχει αξιοσημείωτη επιρροή και να προσελκύσει νέους και νέες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο;

2. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού τροτσκισμού

Η σχετική μαζικότητα των τροτσκιστικών ομάδων τη δεκαετία του 1930 συνδέεται αναμφίβολα με το ιδιόμορφο φαινόμενο του αρχειομαρξισμού που γνώρισε αξιοσημείωτη οργανωτική ανάπτυξη κατά τη δεκαετία του 1920. Η οργάνωση πήρε την ονομασία από το περιοδικό που εξέδιδε, με τίτλο Αρχεόν Μαρξισμού. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 στο πλαίσιο του ΣΕΚΕ διαμορφώθηκε μια ομάδα που λειτουργούσε με τα αυστηρά συνωμοτικά πρότυπα επαναστατικών οργάνωσεων του 19ου αιώνα. Έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη μορφωτική δραστηριότητα. Ο Πάννης Θεοδωράτος, ολιγογράμματος εργάτης, αναφέρει χαρακτηριστικά για τα αποτελέσματα αυτής της μορφωτικής προσπάθειας: «Θεωρητικά βέβαια που μπορεί να ήταν δύσκολα να τα καταλάβουμε εμείς ως εργάτες που είμαστε... ήταν δυνατό να σου αναπτύξει το ενδιαφέρον σου βέβαια, την κρίση για να μπορείς να κρίνεις το κάθε ένα ζήτημα και να μπορείς να έχεις γνώμη». ¹¹² «...Αν υπάρχει λοιπόν μια συνεισφορά στην οποία επέμενε ο αρχειομαρξισμός μέσα στους εργάτες όλους είναι να σε μάθει να διαβάζεις και να σου κάνει και τα μαθήματα...». ¹¹³ Για την έκταση αυτής της μορφωτικής προσπάθειας ανέφερε χαρακτηριστικά: «Υπήρχαν χιλιάδες άνθρωποι που άκουσαν τα μαθήματα για τα οποία είχαν άγνοια...». ¹¹⁴

τήσεις που είχαν με τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο Ανδρέας ρωτούσε για συντρόφους με τους οποίους είχε συμπορευθεί στο τροτσκιστικό κίνημα τη δεκαετία του 1930, όπως ο Δημοσθένης Βουρσούκης. Η απάντηση για σχεδόν όλους ήταν ότι είχαν εκτελεστεί από την ΟΠΛΑ. Δημιουργείται το ερώτημα: σε ποιον βαθμό οι εμπειρίες αυτές επηρέασαν τη συμπεριφορά του Ανδρέα Παπανδρέου απέναντι στα κομμουνιστικά κόμματα τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης; Το θέμα αυτό το είχα συζητήσει με τους αείμνηστους Μίμη Λιβιεράτο, Γιώργο Δαλαβάρρα και Γιώργο Μητσάκη.

¹¹² Η αφήγηση του Πάννη Θεοδωράτου (το πιθανότερο, είναι καταγραφή μιας προφορικής εξιστόρησης) βρίσκεται στο Αρχείο του Χρήστου Αναστασιάδη στο ΕΛΙΑ. Για περισσότερα βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, υποφάκελος 502.

¹¹³ Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ό.π.

¹¹⁴ Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ό.π.

Η μορφωτική αυτή δραστηριότητα διεξαγόταν σε κλίμα θρησκευτικής βίωσης του κομμουνισμού. Σε ανέκδοτο γραπτό του, που βρίσκεται στο προσωπικό μου αρχείο, ο Μήτσος Σούλας, αρτεργάτης στο επάγγελμα, ανέφερε: «Η λέξη “εργασία” προφέρονταν από εκατοντάδες ανθρώπων μια ολόκληρη δεκαετία με μυσταγωγία, σύμβολο μιας προσπάθειας για την κοινωνική ισότητα».

«Μέλη αυτής της οργάνωσης που πέθαιναν άφηναν κληρονόμο το Αρχείο. Πρόσφυγες που ήταν προσκολλημένοι στο Αρχείο όταν πήραν τις ομολογίες προσέφεραν αυτή τη μοναδική αποζημίωση που μπορούσε να προσφέρει για την οικογενειακή τους αποκατάσταση ως ενίσχυση του Αρχείου».¹¹⁵

Η οργάνωση αυτή γνώρισε διασπάσεις και μετασχηματισμούς. Από τη μήτρα της προέρχονταν τα περισσότερα μέλη των τροτσικιστικών οργανώσεων του Μεσοπολέμου. Εργατικά στελέχη, όπως ο Μήτσος Σούλας και ο Γιάννης Θεοδωράτος, συγκρούστηκαν με τους ηγετικούς κύκλους του Αρχείου, επειδή επιζητούσαν στο εσωτερικό της οργάνωσης ένα δημοκρατικό κλίμα συζητήσεων και πολιτικής αντιπαράθεσης. Παράλληλα, στις οργανώσεις των τροτσικιστών τη δεκαετία του 1930 ξεχώριζε η μορφή του Παντελή Πουλιόπουλου, ο οποίος είχε διατελέσει γραμματέας του ΚΚΕ.

Ο Πουλιόπουλος ανήκε σε εκείνους τους διανοούμενους που είχε τη δυνατότητα παραγωγής αξιοσημείωτου θεωρητικού έργου σε αντίξοες συνθήκες. Κατά συνέπεια, ο Α. Παπανδρέου αποδίδει το κλίμα της εποχής. Εργάτες και διανοούμενοι που συζητούσαν ελεύθερα για τα ακανθώδη προβλήματα της εποχής τους και την αναζήτηση μιας σοσιαλιστικής διεξόδου.

Η δικτατορία του Μεταξά επέφερε ισχυρά πλήγματα σ' αυτές τις οργανώσεις. Μεγάλο μέρος των μελών τους βρέθηκε στις φυλακές και τις εξορίες. Συντριπτικά πλήγματα η δικτατορία επέφερε και στο ΚΚΕ. Επιχείρησε να διαμορφώσει ένα ελεγχόμενο από αυτή καθοδηγητικό κέντρο που στόχευε να κατευθύνει τους εναπομείναντες πυρήνες των κομμουνιστών, προκαλώντας σύγχυση στις γραμμές τους. Οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του μεταξικού καθεστώτος δεν είχαν τη δυνατότητα να σταματήσουν τη γοητεία που ασκούσαν οι ιδέες του κομμουνισμού σε νέους ανθρώπους, ακόμα και με αστική καταγωγή. Ο γνωστός διανοούμενος Νίκος Καρβούνης κάτω από αυστηρούς συνωμοτικούς κανόνες είχε συγκροτήσει πυρήνες κομμουνιστών φοιτητών και μαθητών. Ορισμένοι από αυτούς προέρχονταν από αστικές οικογένειες, όπως ο Κώστας Φιλίνης και ο Άγγελος Διαμαντόπουλος, οι οποίοι ήταν ηγετικά στελέχη της ΕΠΟΝ στην Κατοχή. Με αυτούς τους κύκλους νέων συμμετείχε από τον πρώτο χρόνο της Κατοχής στο αντιστασιακό κίνημα ο Δημήτρης Λιβιεράτος.

115. Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ό.π.

Οι νέοι και οι νέες αυτοί είχαν μεγαλώσει σε οικογενειακό περιβάλλον που είχε βιώσει πολιτικές ανακατατάξεις, πολέμους και Εθνικό Διχασμό. Ειδικά στην περίπτωση του Δ. Λιβιεράτου, έχει καταγραφεί το ιστορικό αποτύπωμα της πορείας του πατέρα του, Διονύση Λιβιεράτου, μέσα από την έκδοση του ημερολογίου του από τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

Ο Διονύσης Λιβιεράτος γεννήθηκε στο χωριό Αγία Θέκλη της Κεφαλονιάς, το 1888. Ο πρόωρος θάνατος του πατέρα του, δεν του επέτρεψε να πραγματοποιήσει πανεπιστημιακές σπουδές. Όπως και άλλοι νέοι του νησιού, αναγκάστηκε να ξενιτευτεί. Μετανάστευσε το 1906 ή 1907 στην Αιθιοπία, όπου αρχικά εργάστηκε σε εταιρεία συγχωριανών του και στη συνέχεια σε εταιρεία άλλων Κεφαλονιτών. Για επαγγελματικούς λόγους ταξίδευε στις γύρω περιοχές (Ερυθραία, Σουδάν, Αραβία). Όταν ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (Οκτώβριος 1912) βρισκόταν για δουλειά στη Ν. Αφρική. Μέχρι να φτάσει στην Ελλάδα, έπειτα από ένα βασανιστικό ταξίδι 40 ημερών, ο πόλεμος είχε τελειώσει. Συμμετείχε όμως στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Στο ημερολόγιό του βλέπουμε την ταύτισή του με την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας. Συνεχώς υπάρχουν αναφορές για το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν των περιοχών στις οποίες μετακινούνταν το στρατιωτικό τμήμα του. Στις καθημερινές εγγραφές παρακολουθεί με διεισδυτικό τρόπο τη στάση του τοπικού πληθυσμού απέναντι στον ελληνικό στρατό, ενώ δεν διστάζει να καυτηριάσει τις λεηλασίες τμημάτων του ελληνικού στρατού εις βάρος των κατοίκων. Ο ίδιος συμμετείχε σε σκληρές μάχες. Γράφει χαρακτηριστικά: «Εκ του λόχου μου 12 μεν φονευμένοι, 53 δε τραυματίαι, μεταξύ δε αυτών και ο Γεννατάς, ο εσχάτως προβιβασθείς εις Ανθυπασπιστήν. Είναι φρίκη να διηγείται κανείς τα βάσανα των δυστυχισμένων τραυματιών. Χειρουργείον εις απόστασιν 5 ωρών από του πεδίου της μάχης. Εις μικράν τινά πεδιάδα 3ωρον απέχουσιν του χειρουργείου ευρίσκονται πλέον των 400 τραυματιών οϊμόζοντες και φωνάζοντες. Ουδείς όμως ιατρός, ουδέ νοσοκόμος φαίνεται!». ¹¹⁶

Μετά το τέλος του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου αναχώρησε για τις ΗΠΑ, όπου ασχολήθηκε με την παραγωγή και το εμπόριο φρούτων στην Καλιφόρνια. Όταν οι ΗΠΑ μπήκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1917) κατατάχθηκε στον αμερικανικό στρατό. Σοβαρά προβλήματα υγείας δεν του επέτρεψαν τη συμμετοχή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις. Αμέσως μετά τον πόλεμο επέστρεψε στην Καλιφόρνια, όπου έμεινε μέχρι το 1923. Τη χρονιά αυτή επιστρέφει στην Ελλάδα, δημιουργεί οικογένεια και δραστηριοποιείται επιχειρηματικά με

116. Διονύσιος Λιβιεράτος, *Πολεμικό ημερολόγιο, 23 Φεβρουαρίου – 5 Οκτωβρίου 1913*, Αθήνα 1987, σελ. 45. Πρόκειται για δακτυλογραφημένη έκδοση. Το ημερολόγιο εκδόθηκε από την Ελληνική Ευρωεκδοτική το 1991.

επιτυχία. Ανήκε στον βενιζελικό χώρο και αντιμετώπισε κάποιες διώξεις μετά το κίνημα του Μαρτίου του 1935 και τον πρώτο χρόνο της δικτατορίας του Μεταξά. Στα χρόνια της Κατοχής έχασε την περιουσία του.

Με αυτές τις οικογενειακές παρακαταθήκες ο νεαρός Δημήτρης συμμετείχε από τον πρώτο χρόνο της Κατοχής στις μεγάλες κινητοποιήσεις των μαθητών της Αθήνας για την εξασφάλιση συσσιτίων. Από το βιβλίο του για τα Πετράλωνα¹¹⁷ γνωρίζουμε ότι εκτός από τον χώρο των σχολείων της Αθήνας συμμετείχε σε αντιστασιακές δραστηριότητες στη συνοικία των Πετραλώνων. Ανέλαβε υπεύθυνος του ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ Πετραλώνων την περίοδο 1943-44. Ήταν μια δύσκολη περίοδος για εκατοντάδες στελέχη του αντιστασιακού κινήματος στην Αθήνα και τον Πειραιά, τα οποία με ελάχιστα στρατιωτικά μέσα προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τις συνεχείς επιδρομές των ταγματασφαλιτών στις συνοικίες τους. Όπως ο ίδιος αναφέρει, στα Πετράλωνα την άνοιξη του 1944 είχαν παραμείνει ενεργά έξι μέλη του ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ, λόγω της έντονης τρομοκρατίας που είχαν εξαπολύσει οι συνεργάτες των κατακτητών. Από την κατεχόμενη Αθήνα διαφεύγει στην ελεύθερη Ελλάδα και εκπαιδεύεται στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ. Παράλληλα, την περίοδο 1943-44 συμμετείχε στον πυρήνα του ΕΣ(Κ)ΚΕ που λειτουργούσε στην περιοχή των Πετραλώνων.

Ας επανέλθουμε στον χώρο των τεταρτοδιεθνιστικών οργανώσεων με τις οποίες ο Δ. Λιβιεράτος συνδέθηκε από τα νεανικά του χρόνια έως τον θάνατό του.

Υπήρξαν τροτσκιστές, καθώς και αρχειομαρξιστές (η οργάνωση του Αρχείου από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1930 δεν αποδέχεται ορισμένες θέσεις του Τρότσκι και διαφοροποιείται από αυτόν) που συμμετείχαν ενεργά στο ΕΑΜικό κίνημα. Όσοι συμμετείχαν στα χρόνια του Μεσοπολέμου στις οργανώσεις αυτές βρέθηκαν στο στόχαστρο της ηγεσίας του ΚΚΕ, που καλούσε νεαρά στελέχη του που είχαν ενταχθεί στον κομματικό οργανισμό στα χρόνια της Κατοχής να τους δολοφονήσουν. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Στρατή Αναστασιάδη:

«Στο τέλος του 1943, όταν καθοδηγούσα για ένα διάστημα την κομματική οργάνωση των υπαλλήλων της Γενικής Διοίκησης και την οργάνωση των δασκάλων, μου είχαν δώσει ένα σημείωμα που μου είπαν ότι είναι από τον Γιάννη Ιωαννίδη, Γραμματέα του Κόμματος. Στο ση-

117. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Πετράλωνα κάποτε. Τα Πετράλωνα που ζήσαμε*, εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2009, σελ. 90-4. Για τη συμμετοχή του στον πυρήνα Πετραλώνων του ΕΣ(Κ)ΚΕ, βλ. τη συνέντευξή του στον Δ. Κατσορίδα 7-3-2002.

μείωμα μου έγραφαν ότι ένα στέλεχος της οργάνωσης των δασκάλων ήταν αρχειομαρξιστής, και επομένως εχθροί, και έπρεπε να τους εξο- ντώσουμε. Ταράχθηκα πολύ. Συνέπεσε και οι δύο αυτοί σύντροφοι να είναι από τα πιο δραστήρια μέλη των οργανώσεων αυτών. Εγώ τότε δεν ήξερα τι θα πει να είσαι αρχειομαρξιστής, πρώτη φορά την άκουγα αυτή τη λέξη. Ζήτησα πληροφορίες από άλλους συντρόφους των ορ- γανώσεων αυτών για τη συμπεριφορά αυτών των συντρόφων και από όλους άκουσα μόνο καλά λόγια. Δεν ήξερα τι να κάνω, βρισκόμουν σε αμηχανία. Την περίοδο αυτή συνεργαζόμουν στενά με τον σ. Γιώργο Κοντογιώργη (Παύλο) και τον εκτιμούσα ιδιαίτερα. Φρόντισα λοιπόν να τον συναντήσω, και ζήτησα κατ' αρχήν να μου εξηγήσει τι σήμαινε “αρχειομαρξιστής”. Αφού μου είπε ό,τι ήξερε γι' αυτούς, του εξήγησα τι εντολή πήρα και τις επιφυλάξεις που είχα, γιατί και οι δύο δούλευ- αν πολύ δραστήρια και είχαν τη γενική εκτίμηση στις υπηρεσίες τους. Ο Παύλος δεν είχε αντίρρηση να συναντήσω τους δύο συντρόφους και να τους προτείνω να φύγουν από τη Θεσσαλονίκη, να πάνε στις περιοχές απ' όπου κατάγονταν (ο δάσκαλος ήταν Πελοποννήσιος και ο υπάλληλος της Γενικής Διοίκησης καταγόταν από τη Δυτική Μακε- δονία) και εκεί να συνεχίσουν τον αγώνα τους, αν θέλουν και ένοπλα, ενάντια στους κατακτητές. Έτσι κι έγινε».¹¹⁸

Επίσης, χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα της ακόλουθης επιστολής προς τον Λουκά Καρλιάφη, που γράφτηκε στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου:

«Αγαπητέ σ. Λουκά

Το γράμμα σου το είχα πάρει και χάρηκα ιδιαίτερα γιατί βρίσκεσαι στη ζωή. Δεν θέλησα το γράμμα σου να το κρατήσω εδώ να σ' απαντήσω για δύο λόγους. Πρώτα γιατί σας εγκατέλειψα την εποχή που εσείς βρισκόσαστε στα κάτεργα και κατέφυγα στον Άη Στράτη και δεύτερο ήθελα να το κάνω υπόθεση και άλλων φίλων που υπάρχουν εδώ στην Καβάλα...

Λυπηθήκαμε για τους συντρόφους που χάσαμε [σ.σ. αναφέρεται στους τροτσκιστές που εκτελέστηκαν από την ΟΠΛΑ το 1944] και περισσότερο γιατί εγώ και ο Αρμάγος συμμετείχαμε στο ΕΑΜ, άλ- λωστε θα μάθης περισσότερα... Για τα συγγενικά πρόσωπα είναι όλα στην ζωή και ζούνε στην αδιαφορία. Η Αγγέλα είναι καλά, συμμετείχε

118. Στρατής Αναστασιάδης, *Από την αντίσταση στη διάψευση, Θεσσαλονίκη, Μπούλκες, Βίτσι*, επιμέλεια-πρόλογος Μιχάλης Δ. Πολυβίου, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 104.

στο ΕΑΜ κι αυτή και τώρα μας υποστηρίζει, αλλά δηλώνει ότι γέρασε και μας λυπάται...

Σανατόριο Ελπίς Καβάλα 10 Απριλίου 1946, Πρόδρομος». ¹¹⁹

Η δεύτερη κατηγορία των τροτσκιστών επανίδρυσε τις προπολεμικές οργανώσεις και δεν συμμετείχε στις οργανώσεις του ΕΑΜ. ¹²⁰

Τέλος, υπήρξαν οργανώσεις στις οποίες συμμετείχαν τροτσκιστές μαζί με άλλους κομμουνιστές, οι οποίες ασκούσαν κριτική στην πολιτική που ακολουθούσε η ηγεσία του ΚΚΕ και παράλληλα συμμετείχαν στην Αντίσταση. Σε αυτές τις οργανώσεις συμμετείχε στα κατοχικά χρόνια ο Δ. Λιβιεράτος. Η πρώτη από αυτές ήταν η οργάνωση της Νέας Εποχής, που εξέδιδε και την ομότιτλη εφημερίδα.

Στη Νέα Εποχή συμμετείχαν ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο Γάνης Κορδάτος, οι αδελφοί Κώστας και Βασίλης Αναστασιάδης, ο Αχιλλέας Γρηγορογιάννης, καθώς και στελέχη της ΟΚΝΕ όπως ο Γιώργος Λιανόπουλος και ο Στάθης Μεγαλοοικονόμου. ¹²¹ Τα μέλη της κίνησης ασκούσαν κριτική σε επιλογές της ηγεσίας του ΚΚΕ. Θεωρούσαν ότι το ΕΑΜ με την εμμονή του να αποδέχεται τη συμμετοχή βασιλοφρόνων στις γραμμές του έχανε την ευκαιρία να συσπειρώσει κάτω από τις εντολές του βενιζελικές δημοκρατικές μάζες. Επίσης, θεωρούσαν ότι η ηγεσία του ΚΚΕ υποτιμούσε το αντάρτικο. Η κυκλοφορία ενός τέτοιου εντύπου προκάλεσε την ισχυρή αντίδραση του ηγετικού πυρήνα του ΚΚΕ, με αποτέλεσμα κάποιοι από τους συμμετέχοντες να αποσυρθούν από την πολιτική δράση, ενώ οι διαφωνίες μεταξύ των μελών της σε κρίσιμα θέματα, όπως αυτό του χαρακτήρα του πολέμου και του καθεστώτος της Σοβιετικής Ένωσης οδήγησε στη διακοπή της δράσης της.

Λίγους μήνες αργότερα ιδρύθηκε το ΕΣ(Κ)ΚΕ [Επαναστατικό Σοσιαλιστικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα Ελλάδος]. Επικεφαλής του ήταν ο παλιός γραμματέας του ΚΚΕ, Θωμάς Αποστολίδης. Στη νεολαία της οργάνωσης πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν ο Δ. Λιβιεράτος, μαζί με τον αδελφικό του φίλο Γιώργο Δαλαβάγγα, ο οποίος ήταν λίγο μεγαλύτερος στην ηλικία. Ο τελευταίος είχε στενή συνεργασία με τον γραμματέα της οργάνωσης, Θ. Αποστολίδη. Οι

119. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, Ταξινόμικό Κουτί 62, υποφάκελος 1945-1946.

120. Μ. Εμμανουηλίδης, *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2002.

121. Για την οργάνωση Νέα Εποχή, βλ. Γ. Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, σελ. 200-204. Ο Γιώργος Λιανόπουλος μεταπολεμικά διετέλεσε υπουργός του Κων/νου Καραμανλή, ενώ ο Στάθης Μεγαλοοικονόμου εκτελέστηκε από τον ΕΛΑΣ.

προγραμματικές επεξεργασίες της οργάνωσης αποτύπωναν την προσπάθεια για χάραξη νέων προγραμματικών κατευθύνσεων. Ενδιαφέρον έχει η ανάλυση για τον χαρακτήρα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Υπογράμμιζαν ότι

«ο πόλεμος αυτός παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία άγνωστη στον προηγούμενο ιμπεριαλιστικό πόλεμο: στο ένα στρατόπεδο κυριαρχεί ο φασισμός, δηλαδή το σύστημα της ταξικής τρομοκρατίας που κάτω απ' αυτό το προλεταριάτο δεν έχει καμιά δυνατότητα να διεξαγάγει ευρείς και νικηφόρους επαναστατικούς αγώνες, ενώ στο άλλο βρίσκεται η ΕΣΣΔ, επιπλέον δε ανήκουν οι χώρες όπου η μπουρζουαζία δεν κατέφυγε ακόμα σε μεθόδους ολοκληρωτικής τρομοκρατίας, το δε προλεταριάτο διαθέτει ακόμα ισχυρές τις πολιτικές και συνδικαλιστικές του οργανώσεις... Η ήττα του φασισμού αποτελεί, κάτω από τη σημερινή συσχέτιση των δυνάμεων, προϋπόθεση για μια επαναστατική διέξοδο από τον πόλεμο...

Ιδιαίτερη σημασία απέδιδαν στην αξία της δημοκρατίας, ενώ γινόταν λόγος για την ανάγκη δημιουργικής ανασύνθεσης των επαναστατικών παραδόσεων του εργατικού κινήματος. Κατανόησαν την ιδιαίτερη δυναμική του εαμικού κινήματος που είχε ως αποτέλεσμα να εκτοπιστούν για την ώρα τα παλιά πανίσχυρα αστικά κόμματα από την πολιτική σκηνή».¹²²

Παράλληλα, γινόταν αντιληπτό ότι η ανάπτυξη της πολιτικής δράσης δεν μπορούσε να διεξαχθεί εκτός των γραμμών του ΕΑΜ. Έτσι, τα μέλη του ΕΣ(Κ)ΚΕ συμμετείχαν στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ και, παράλληλα, προσπαθούσαν να προωθήσουν τις δικές τους πολιτικές απόψεις. Αξιοσημείωτο είναι το ακόλουθο γεγονός που υποδηλώνει τις αντιλήψεις της ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ για τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του ΕΑΜ. Το ΕΣ(Κ)ΚΕ ζήτησε να ενταχθεί ως μέλος στον συνασπισμό των πολιτικών κομμάτων που αποτελούσαν το ΕΑΜ, αλλά το αίτημα αυτό δεν έγινε δεκτό. Όμως, για την ηγεσία του ΚΚΕ δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν ισότιμους συνομιλητές πρώην ηγετικά στελέχη, όπως ο Θ. Αποστολίδης.¹²³

122. Γ. Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία*, ό.π., σελ. 200-6.

123. Γ. Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία*, ό.π.

Για τις πολιτικές διεργασίες που συντελούνταν εκείνη την περίοδο ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ανέκδοτη μαρτυρία του Γ. Δαλαβάγγα:

«Τον Ιούλιο του 1944, δημοσιεύσαμε ένα άρθρο στην εφημερίδα μας με τον τίτλο “Η προδοσία του Λιβάνου”. Το άρθρο αυτό είχε μεγάλη απήχηση στους αγωνιστές της Αντίστασης, όσων έπεφτε στα χέρια. Εξέφραζε ακριβώς τις σκέψεις και τις ανησυχίες των χιλιάδων αγωνιστών, που έβλεπαν να προδίδεται ο αγώνας τους. Δεκάδες και εκατοντάδες αγωνιστές μάς πλησιάζανε, παρά τη σταλινική τρομοκρατία, για συζήτηση πάνω στις προοπτικές που έβαζε το άρθρο. Ανάμεσα σ’αυτούς είναι και ο Ασημίδης-Κωνσταντινίδης [σ.σ. πρόκειται για ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ μετά την επέμβαση της Κ.Δ. το 1931, που λίγα χρόνια αργότερα διαφώνησε και απομακρύνθηκε από την ηγεσία του κόμματος]. Έγινε μια συνάντηση που ήσαν παρόντες οι σ. Θ. Αποστολίδης, Αχ. Γρηγορογιάννης, Κ. Αναστασιάδης και ο σ. Ασημίδης. Εγώ παραβρέθηκα εκ μέρους της νεολαίας του ΕΣΚΕ. Η συνάντηση έγινε σε σπίτι της οδού Μητσαίων απέναντι από την Ακρόπολη...

Ο σ. Ασημίδης ανέπτυξε τις απόψεις του, που ήταν σχεδόν ταυτόσημες με αυτές της οργάνωσης του ΕΣΚΕ. Ακολούθησαν και άλλες συναντήσεις με τον Ασημίδη, αλλά η πρώτη μου έμεινε βαθειά αποτυπωμένη». ¹²⁴

3. Απελευθέρωση - Δεκεμβριανά - Εμφύλιος

Η απελευθέρωση βρήκε τους τροτσικιστές να έχουν πληρώσει βαρύ φόρο αίματος. Σύντροφοί τους, όπως ο Π. Πουλόπουλος, είχαν εκτελεστεί από τα στρατεύματα Κατοχής, ενώ στελέχη, όπως ο Σταύρος Βερούκης, είχαν εκτελεστεί από την ΟΠΛΑ, κατόπιν εντολής της ηγεσίας του ΚΚΕ. ¹²⁵

124. Γ. Δαλαβάγγας, *Ασημίδης*, Προσωπικό αρχείο Γ. Λαμπάτου. Ο Αχιλλέας Γρηγορογιάννης ήταν οικονομολόγος με πλούσιο ακαδημαϊκό έργο, ήδη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συνέβαλε στις θεωρητικές επεξεργασίες του ΕΣ(Κ)ΚΕ. Μετά τα Δεκεμβριανά εντάχθηκε στην ΕΛΔ-ΣΚΕ, αποτελώντας τον εκφραστή της αριστερής της πτέρυγας, έπειτα από πολιτική συμφωνία με τους Ηλία Τσιριμώκο και Αλέξανδρο Σβώλο. Ήταν από τους πρώτους αριστερούς οικονομολόγους που τάχθηκε υπέρ της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Ο Κώστας Αναστασιάδης ήταν ηγετικό στέλεχος του Αρχείου Μαρξισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Στη Μεταπολίτευση συμμετείχε στο ΚΚΕ Εσωτερικού και στο ΚΚΕ Εσωτερικού-Ανανεωτική Αριστερά. Ο Ασημίδης δολοφονήθηκε από την ΟΠΛΑ τον Δεκέμβριο του 1944. Για τον Θ. Αποστολίδη, γραμματέα του ΣΕΚΕ θα αναφερθώ στη συνέχεια.

125. Στη μελέτη μου, «Δεκέμβρης και αριστερή διαφωνία», η οποία περιλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο με τίτλο, *Δεκέμβρης του '44, Νεότερη έρευνα, νέες προσεγγίσεις* (εκ-

Τα μέλη του ΕΣ(Κ)ΚΕ αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα στις προσπάθειές τους να προβάλουν τις απόψεις τους. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο δημοσίευμα της *Κόκκινης Σημαίας*:

«Στις 11 του Νοέμβρη στις 5:15 το απόγευμα επιστρέφοντας από μια διάλεξη για την Οκτωβριανή Επανάσταση και περνώντας κάτω από το φρουραρχείο του ΕΛΑΣ στην Πλάκα πιάστηκαν 7 σύντροφοί μας, οι Γ. Δαλαβάρκας, Ι. Διαμαντής, Μ. Γκιώνης, Ι. Κεχαγιάς, Δ. Φέρτης και άλλοι δύο. Οι σύντροφοι αυτοί μεταφέρθηκαν στις 2:30 τη νύχτα με συνοδεία στη Γούβα κι από κει στην Ηλιούπολη.

Υποβλήθηκαν σε επίμονη αστυνομική ανάκριση για να καταδώσουν υπεύθυνους συντρόφους του κόμματός μας κι ένας από αυτούς ξυλοκοπήθηκε. Ύστερα από διαμαρτυρίες και ενέργειες του κόμματός μας, εργατών και των συγγενών τους και χάρις σε έντονα διαβήματα που έγιναν σε σύμμαχες του ΚΚΕ οργανώσεις καθώς και στους εαμικούς υπουργούς οι σύντροφοι απολύθηκαν. Το περιστατικό αυτό που δεν είναι το μοναδικό γιατί υπάρχουν πολυάριθμα ανάλογα περιστατικά σε βάρος τεταρτοδιεθνιστών και αρχαιομαρξιστών δείχνει ότι η ηγεσία του ΚΚΕ δεν μπορεί να ανεχθεί καμία κριτική από επαναστατική πλευρά και πνίγει κατά τον πιο γραφειοκρατικό τρόπο την εργατική δημοκρατία. Διαμαρτυρόμαστε έντονα για τις πράξεις αυτές και καλούμε τους επαναστάτες εργάτες να αντιδράσουν ενεργά στις υποδείξεις των καθοδηγητών τους και να υπερασπιστούνε τη δημοκρατία μέσα στο εργατικό κίνημα».¹²⁶

Ο Δ. Λιβιεράτος συμμετείχε στις μάχες ως επιτελικός αξιωματικός του Πρώτου Τάγματος, του Δεύτερου Συντάγματος, της Δεύτερης Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ. Για τα βιώματά του, κατά τη σύγκρουση των Δεκεμβριανών, ο ίδιος έκανε μια αναφορά στην παρέμβασή του στο πρώτο επιστημονικό συνέδριο που πραγματοποιήθηκε πενήντα χρόνια αργότερα:

δόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σελ. 126-145), δημοσίευσα έναν πρώτο κατάλογο. Ο κατάλογος αυτός θα μπορούσε να συμπληρωθεί σήμερα με περισσότερα ονόματα. Οι αρχαιομαρξιστές του Αγρινίου είχαν δολοφονηθεί μήνες νωρίτερα. Τα δημοσιεύματα των τροτσκιστικών εφημερίδων μού τα είχε παραχωρήσει ο αείμνηστος Δ. Λιβιεράτος.

126. Εφημερίδα *Κόκκινη Σημαία*, αρ. φ. 15, Αθήνα, 24 Νοέμβρη 1944. Τα φύλλα της *Κόκκινης Σημαίας* αναδημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Δελτίο για τα ζητήματα του Σοσιαλισμού*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1989, τεύχος 5. Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού, το ηγετικό στέλεχος της οργάνωσης που εξέδιδε την εφημερίδα, Κ. Αναστασιάδης, δημοσίευσε ένα εκτενές άρθρο για τις συνθήκες ίδρυσής της και τις πολιτικές της θέσεις.

«Εκείνο τον καιρό τον ζήσαμε στην Αθήνα, ήμουν κι εγώ από τους νεότερους τότε, 17 ετών, και κατά σύμπτωση είχα μπει στην Αθήνα σαν απόφοιτος ανθυπολοχαγός της Σχολής Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ, έχοντας πρόσφατα και τα στρατιωτικά μαθήματα, τα οποία ήταν αξιόλογα, είχαν δοθεί από ανθρώπους σαν τον Παπαγεωργίου, τον Γκικόπουλο, τον Πάλλα και άλλους αξιωματικούς. Μπορώ λοιπόν να σας πω ότι από τότε το μελέτησα το ζήτημα, πολύ μάς στοίχισε αυτή η ιστορία, ότι αυτή η μάχη δόθηκε για να χαθεί. Ούτε έφεδρος λοχίας του πεζικού δεν θα έκανε τις κινήσεις που έκανε εκείνη τη στιγμή η ηγεσία του ΕΛΑΣ. [...] Η μάχη δίνεται για να χαθεί και θα σας το εξηγήσω αυτό πολιτικά. [...] Θα διαφωνήσω με τον φίλο Φαράκο. Εκείνο τον καιρό η Ελλάδα βρισκόταν σε επανάσταση. [...] Λοιπόν έπρεπε να πνιγεί μια επανάσταση, [...] επομένως έπρεπε να δοθεί μια μάχη, να χαθεί αυτή η μάχη αλλά συγχρόνως να μη χάσει και η ηγεσία τον έλεγχο του κινήματος, ο οποίος ήταν αναγκαίος για την πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης εκείνο τον καιρό».¹²⁷

Κατά τη διάρκεια των μαχών, ο Δ. Λιβιεράτος αιχμαλωτίστηκε και έζησε τη δοκιμασία χιλιάδων αγωνιστών με τη μεταφορά τους στο στρατόπεδο της Ελ Ντάμπα. Ο ίδιος τριάντα τρία χρόνια μετά έγραψε:

«Κατά τη διάρκεια της Δεκεμβριανής εξέγερσης του 1944, οι δυνάμεις που είχαν απομείνει της κυβέρνησης Παπανδρέου μαζί με τους Άγγλους έκαναν πολλές συλλήψεις. Δεν εννοούμε αυτούς που συνελήφθησαν με τα όπλα, αντάρτες ή εφεδροελασίτες μαχόμενους, αλλά άοπλους-ύποπτους, όλων των ηλικιών από γέρους μέχρι παιδιά. Αρκεί κάποιος να βρισκόταν στη ζώνη των μαχών ή σε κάποιο σπίτι, ή αργούσε το βράδυ το δρόμο.

Τσολιάδες, αστυφύλακες, χωροφύλακες ή και πολίτες ακόμα, οδηγούσαν τους συλληφθέντες στα εναπομείναντα τμήματα ή κτίρια που κρατούσαν στα χέρια τους. Ήταν δυνατόν να κρατηθούν δυο, τρεις, πέντε μέρες σε πρόχειρα κελιά, ο ένας πάνω στον άλλο, συνήθως χωρίς φαγητό, ώσπου να οδηγηθούν στους παλαιούς στρατώνες του Γουδί. Τους κρατούσαν μέσα στις γυμνές παράγκες συνήθως χωρίς φαγητό, μέχρι που ερχόντουσαν νύχτα τα αγγλικά στρατιωτικά αυτοκίνητα και τους μετέφεραν μέσω της Λεωφ. Συγγρού που είχε μείνει παραδόξως ανοιχτή στο Νέο Φάληρο.

127. *Δεκέμβρης του '44, Νεότερη έρευνα-νέες προσεγγίσεις*, επιμέλεια Γρ. Φαράκος, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 148-9.

Εκεί στ' ανοικτά περίμενε το μεγάλο πλοίο. Δύο φορές ήταν το υπερωκεάνειο ΚΑΜΕΡΟΝΙΑ.

Οι αιχμάλωτοι ταξίδευαν στ' αμπάρια, χωρίς δικαίωμα ν' ανέβουν επάνω, αλλά είχαν φαγητό. Τέλος έφταναν στο Πορτ Σάιντ της Αιγύπτου, τους έβαζαν σε σιδηροδρομικά βαγόνια φορτηγά 40-50 μαζί και μετά από 20ωρο ταξίδι περίπου από Ισμαηλία-Τάντα-Ζαγαζίκ-Ελ Αλαμίν έφταναν κοντά στα σύνορα της Λιβύης στην έρημο, σε μια περιοχή που είχε το όνομα ΕΛ ΝΤΑΜΠΑ.

Εκεί μεταφέρθηκαν περίπου 8.000 άρρενες Έλληνες πιασμένοι στην Αθήνα και τον Πειραιά. Το στρατόπεδο ήταν απέραντο και είχε μέσα μερικούς Γερμανούς αιχμαλώτους από το μέτωπο της Ιταλίας. Το μεγαλύτερο μέρος όμως ήταν άδειο.

Οι Έλληνες όμηροι τοποθετήθηκαν σε τετράγωνα κλεισμένα από διαδοχικές σειρές συρμάτων, το ένα δίπλα στο άλλο που ονομαζόντουσαν «κλωβοί». Έμειναν σε σκηνές, χωρίς καμιά άλλη προφύλαξη από τον ήλιο της ερήμου και τον τρομερό αέρα Χαμσίν που φύσαγε κάθε τόσο, κάνοντας αδύνατη την ορατότητα σε 4-5 μέτρα. Τα πάντα γέμιζαν άμμο. Το φαγητό, το ψωμί, τα πάντα κριτσίνιζαν από την άμμο. Το νερό λιγοστό. Οι αρρώστειες πολλές και κυρίως η αράπικη ψώρα, ταλαιπώρησαν τους κρατούμενους. Οι παλιές αρρώστειες, αφροδίσια, φυματίωση, νεφρά θέριεψαν και δεν υπήρχε νοσοκομείο. Τα φάρμακα δινόντουσαν ελάχιστα στους κρατούμενους γιατρούς ή νοσοκόμους για να περιθάψουν τους αρρώστους.

Το χειρότερο όμως ήταν στην αρχή η ανοργάνωσιά. Οι Άγγλοι έφερναν την τροφοδοσία κάθε Τετάρτη, την παράταγαν εκεί και 500-600 κρατούμενοι του κάθε κλωβού θα έπρεπε να τα κανονίσουν μεταξύ τους. Οι πονηροί, οι κλέφτες, οι τζογαδόροι αλώνισαν τον πρώτο καιρό.

Η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα τραγική στο κλωβό των ανηλίκων. Σιγά σιγά όμως γνωρίστηκαν μεταξύ τους οι ελασίτες-επονίτες-εαμίτες, οργανώθηκαν και έβαλαν τάξη στο μαγείρεμα, την καθαριότητα, τις εκπολιτιστικές και μορφωτικές εκδηλώσεις. Έτσι η ζωή του στρατοπέδου έγινε υποφερτή». ¹²⁸

128. Δ. Λιβιεράτος, «Ελ Ντάμπα, 33 χρόνια», περιοδικό *Ενότητα*, τεύχος 16, Απρίλιος 1978, σελ. 10-12. Ανάλογη ανθρωπογεωγραφία των κρατουμένων στην Ελ Ντάμπα πραγματοποιεί ο ποιητής Δημήτρης Χριστοδούλου. Βλ. Δ. Χριστοδούλου, *Ελ Ντάμπα*, μυθιστόρημα, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, Αθήνα 2024, σελ. 8. Για τους ανθρώπους του περιθωρίου υπάρχει η ακόλουθη επισήμανση: «Και πως θα βάλου-

Για το νέο πολιτικό σκηνικό που είχε διαμορφωθεί στη χώρα μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και τις δοκιμασίες των αγωνιστών της ΕΑΜικής αντίστασης έγραψε χαρακτηριστικά: «Εκεί στην έρημο δεν μάθαιναν τα νέα της Ελλάδας. Μόλις πάτησαν όμως τη γη της πατρίδας φρόντισαν οι κλωτσιές και μπουνιές των αστυνομικών που τους υποδέχτηκαν να τους δείξουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο ότι μια άλλη εποχή είχε αρχίσει. Της ήττας, που θα κράταγε πολύ...». ¹²⁹

Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας το ΕΣ(Κ)ΚΕ αυτοδιαλύθηκε και νεαρά στελέχη του κόμματος, όπως ο Γ. Δαλαβάγγας και ο Δ. Λιβιεράτος αποφασίζουν να συμπορευθούν με τους τεταρτοδιεθνιστές οι οποίοι στο διάστημα των μαχών βρέθηκαν αντιμέτωποι με διώξεις που οργάνωσε η ηγεσία του ΚΚΕ και δεκάδες από αυτούς έχασαν τη ζωή τους. Στα Δεκεμβριανά τόσο όσοι είχαν σχέση με τους αρχαιομαρξιστές πριν από τον πόλεμο όσο και αυτοί που ανήκαν στους τεταρτοδιεθνιστές έπρεπε να καταβάλουν τεράστιες προσπάθειες για να εξασφαλίσουν τα αναγκαία υλικά μέσα για την επιβίωσή τους και παράλληλα να προφυλαχθούν από τις δυνάμεις καταστολής και των δύο παρατάξεων. Είναι χαρακτηριστική η αφήγηση του Μήτσου Σούλα, ηγετικού στελέχους του Αρχείου στον Μεσοπόλεμο:

«Εν τω μεταξύ στη μάνδρα που έμενα, ερχόταν συγγενείς, ελασιτάκια. Που πολεμούσαν στη γραμμή. Στη Βάθη, στην Καποδιστρίου μέχρι την Ομόνοια, είχανε φτάσει. Ε... αυτά τα παιδιά, τα συντηρούσαμε, τους δίνανε το μεσημέρι να φάνε και κουβεντιάζαμε κι όλο για τις μάχες που δίνανε και τους λέγαμε και καμμιά γνώμη. Π.χ. τους λέγαμε ότι όταν είσατε σ' αυτό τον δρόμο, να μην βγαίνετε αμέσως να εκτείθεστε, αλλά να τρυπάτε τον τοίχο και να βγαίνετε από τοίχο σε τοίχο, σε τέτοιο σημείο μάλιστα που πετύχανε να βγούνε στην Ομόνοια, από την Βερανζέρου, να περάσουνε από τετράγωνο σε τετράγωνο τρυπώντας ως την Ομόνοια. Και μάλιστα όταν το μάθανε αυτοί που διευθύνανε ως το πούμε τις επιχειρήσεις τους κάλεσαν σε ανάκριση αυτούς. Αυτή τη μέθοδο, λέει, από πού τη μάθατε, πώς την εφαρμόσατε;

Κι αν λέγανε ότι τους το είχαμε πει εμείς, πιθανά να είχαμε και μπλεζί-

με τάξη, που μας ρίξαν οι Εγγλέζοι όλα τα στοιχεία τα λούμπεν της Αθήνας και του Πειραιά και θα σφαγούμε εδώ μέσα; Έξω είναι μια παρέα τρεις, από τον Πειραιά, και πήραν κιάλας μαχαίρια. Δεν τους ρίξαν επίτηδες αυτούς; Μην μου πεις ότι τους είχε μέσα η οργάνωση!

– Μπορεί και να τους είχε, είπε ήρεμα ο Δημήτρης, κι εδώ να ξεσαλώθηκαν. Θα τα πούμε και μ' αυτούς» (στο ίδιο, σελ. 28).

129. Δ. Λιβιεράτος, «Ελ Ντάμπα, 33 χρόνια», ό.π.

ματα με μια αρχή που δεν την γνωρίζαμε. Αλλά τα παιδιά λένε, μόνοι μας λέει, μόνοι μας. Είχανε καταλάβει και τις διαφορές που υπήρχαν και αυτά μας προφυλάγανε».¹³⁰

Τον Φεβρουάριο του 1945 υπήρξε μια ενδιαφέρουσα ανάλυση από την πλευρά των τεταρτοδιεθνιστών για το διακύβευμα της σύγκρουσης, καθώς και για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Υπεύθυνη για τη σύγκρουση θεωρήθηκε η αστική τάξη, ενώ στο ΚΚΕ καταλογιζόταν ότι ήταν ανάξιο της εμπιστοσύνης των επαναστατημένων μαζών. Η σύγκρουση σύμφωνα με τους τεταρτοδιεθνιστές ήταν ουσιαστικά ταξική σύγκρουση ανάμεσα σε αντίπαλες κοινωνικές ομάδες. Παράλληλα, υπογραμμιζόταν ότι δεν γινόταν ανεκτή από την ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος καμία ανεξάρτητη οργάνωση για την κινητοποίηση των μαζών. Όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν: «Όποιος θέλει να πολεμήσει πρέπει να μπει στον ΕΛΑΣ να υποταχθεί στην πειθαρχία του, στους σκοπούς του... Κι όταν οι μάζες δεν νιώθουν πως πρέπει να συνεισφέρουν σ' έναν αγώνα, στο πλαίσιο που το χαράζει αυτό, τότε γίνεται χρήση της βίας, της πίεσης, της απειλής των όπλων».¹³¹

Το πιο πρωτότυπο τμήμα της ανάλυσης αφορούσε τη διερεύνηση των αιτιών της πρωτοφανούς έκρηξης βίας κατά τη διάρκεια των μαχών. Όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν: «Την ευθύνη για τις εγκληματικές και βάρβαρες εκδηλώσεις (τις ξένες προς τις μεθόδους πάλης του επαναστατικού προλεταριάτου) κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης τις φέρνει η σταλινική ηγεσία του κινήματος γιατί όχι μόνο δεν καταπολέμησε το πνεύμα της ατομικής τρομοκρατίας, αλλά αντίθετα συστηματικά το υπέθαλψε, ανάγοντας σε δόγμα τη φυσική εξόντωση κάθε πολιτικού της αντίπαλου, το σφαγιασμό ως μέσο πολιτικής επιβολής».¹³²

Για τα αίτια αυτών αναφέρονται τρεις παράγοντες:

- α. Το τεράστιο «αντικαπιταλιστικό μίσος» από την πλευρά των μαζών, ιδιαίτερος για τα Σώματα Ασφαλείας.
- β. «Είναι το περισσότερο, έργο στοιχείων των υποστρωμάτων που είχαν

130. Προφορική μαρτυρία Μήτσου Σούλα (1903-1992), Αρχείο Γαβρίλη Λαμπάτου. Ο Μ. Σούλας ιδιοκτήτης εκείνη την περίοδο πρατηρίου κάρβουνου και ξύλου συμμετείχε στη Λαϊκή Επιτροπή της περιοχής του Αγίου Παντελεήμονα που διαχειριζόταν τα τρόφιμα και τα καύσιμα που μοιράζονταν στους κατοίκους της συνοικίας.

131. «Τα γεγονότα του Δεκέμβρη στο φως του Μαρξισμού», Απόφαση Κ.Ε. του ΚΚΔΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Διεθνιστών Ελλάδος). Το κείμενο περιλαμβάνεται στο βιβλίο, *Προλετάριος και Διεθνιστής της Κατοχής*, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1986, σελ. 364.

132. «Τα γεγονότα του Δεκέμβρη στο φως του Μαρξισμού», ό.π., σελ. 364.

στρατολογηθεί μέσα στις σταλινικές οργανώσεις (ΟΠΛΑ, Εθνική Πολιτοφυλακή κτλ.)».¹³³

γ. «Στην οπισθοδρόμηση και βαρβαρότητα που έριξε την ανθρωπότητα ο σημερινός ιμπεριαλιστικός πόλεμος».¹³⁴

Η αναφορά σε ανθρώπους του περιθωρίου που στελέχωναν την ΟΠΛΑ και την Εθνική Πολιτοφυλακή ξενίζει τον σημερινό αναγνώστη, ο οποίος έχει γνωρίσει τη δράση της οργάνωσης μέσα από το βιβλίο του Ιάσονα Χανδρινού.¹³⁵ Η μελέτη αυτή δίνει μια εξιδανικευμένη εικόνα γιατί επικεντρώνεται σε αντιστασιακές δραστηριότητες των μελών της οργάνωσης, ενώ περιθωριακή θέση έχουν οι αναφορές για τη χρησιμοποίησή της ως βραχίονα διώξεων πολιτών που είχαν διαφορετικές πολιτικές εκτιμήσεις από αυτές της ηγεσίας του ΚΚΕ. Παράλληλα, το χρονικό εύρος της μελέτης είναι περιορισμένο. Εάν όμως το χρονικό εύρος της επεκτεινόταν και περιλάμβανε την περίοδο των Δεκεμβριανών και τη δράση των μελών της οργάνωσης στο Μπούλκες, τότε η εικόνα θα είχε έντονα τα στοιχεία της δυστοπίας. Ο Κώστας Γκριτζώνας που από τα νεανικά του χρόνια συμμετείχε στο κομμουνιστικό κίνημα γράφει για τον ρόλο των στελεχών της στο Μπούλκες:

«Ένας από τους πιο πιστούς, φανατικούς και αδιάλλακτους τηρητές αυτής της αντιδημοκρατικής θέσης ήταν ο ανώτερος καθοδηγητής του Μπούλκες, Γ. Ιωαννίδης, ο οποίος διέταξε υπεύθυνο καθοδηγητικό στέλεχος: “...Απομονώστε κάθε φανερό και κρυφό αντίπαλο της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Φυλακίστε! Χτυπήστε! Εξοντώστε!”. Στο πνεύμα αυτής της θέσης ενεργούσε και η κομματική επιτροπή του Μπούλκες, της οποίας τα πιο υπεύθυνα μέλη ήταν ΟΠΛΑτζήδες, δευτερογραφίτες και πρώην αστυνομικοί με αντιελαστικά αισθήματα, που κυριαρχούνταν από μια νοσηρή νοοτροπία να βλέπουν γύρω τους ανθρώπους-“υπόπτους” και “εχθρούς” του κόμματος».¹³⁶

Στη μνήμη των πολιτικών προσφύγων το Μπούλκες έχει καταγραφεί ως ένας χώρος που κυριαρχούσαν ο φόβος και η ανελευθερία.¹³⁷ Οι τροτски-

133. «Τα γεγονότα του Δεκέμβρη στο φως του Μαρξισμού», ό.π., σελ. 365.

134. «Τα γεγονότα του Δεκέμβρη στο φως του Μαρξισμού», ό.π., σελ. 365.

135. Ι. Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

136. Κ. Γκριτζώνας, *Ανθρωποθυσίες στο βωμό των ειδώλων*, Λάρισα x.x., σελ. 10.

137. Ο Μιχάλης Πεκτασίδης δολοφονήθηκε στα χρόνια του Εμφυλίου από τους συντρόφους του. Ήδη, από το 1951, η Κ.Ε. του ΚΚΕ καταδίκασε τα τεκταινόμενα στο στρατόπεδο. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη αναφορά: «Η κομματική καθοδήγηση

στές που έγραψαν την απόφαση του 1945 είχαν γνωρίσει στην Ακροναυπλία μορφές όπως του Μ. Πεκτασίδη και του Σ. Κάλφα, αλλά και τους πολιτικούς τους καθοδηγητές με κορυφαίο όλων τον Γιάννη Ιωαννίδη. Είχαν γνώση των ανθρώπων και γι' αυτό οι επισημάνσεις αυτές είναι αναγκαίο να αντιμετωπιστούν από τους μελετητές της περιόδου με ιδιαίτερη προσοχή.

Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και τον βαρύ φόρο αίματος πραγματοποιήθηκε προσπάθεια ανασυγκρότησης των τεταρτοδιεθνιστικών οργανώσεων. Συγκροτήθηκαν μικροί πυρήνες σε γειτονίες της Αθήνας, καθώς και σε επαγγελματικά σωματεία. Η ανάπτυξη πολιτικής και συνδικαλιστικής δράσης αντιμετώπιζε πολλά εμπόδια, τόσο από την πλευρά των κρατικών αρχών όσο και από την πλευρά του ΚΚΕ. Είναι χαρακτηριστική η καταγγελία των τεταρτοδιεθνιστών στο ιδρυτικό συνέδριο της Παγκόσμιας Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας (1945):

«[...] Η παράταξη του ΕΡΓΑΣ (συνδικαλιστική παράταξη του ΚΚΕ) παρά το γεγονός ότι ουρλιάζει για την κατάπιξη των ελευθεριών, η ίδια ασκεί μια λυσσασμένη βία εναντίον της Διεθνιστικής παράταξης (Τροτσκιστικής). Απαγορεύουν και αφαιρούν τον λόγο από τους αντιπροσώπους της παράταξής μας, οργανώνουν επιθέσεις, ξυλοδαρμούς και κάθε είδους βιαιότητα, συκοφαντούν, φτάνουν σε συμμαχία με τους εργοδότες για την απόλυση από τη δουλειά συντρόφων μας, όπως έγινε στο Αεροδρόμιο Χασανίου, παραδίδουν συντρόφους μας στην Ασφάλεια, όπως συνέβη στη συγκέντρωση Πρωτομαγιάς Θεσσαλονίκης γιατί μοίραζαν επαναστατικές προκηρύξεις, και γενικά πνίγουν όπου μπορούν τη φωνή μας κατά τον πιο αντιδραστικό, αντιδημοκρατικό τρόπο».¹³⁸

του Μπούλκες με επικεφαλής τον Πεκτασίδη, αντί για τις δοκιμασμένες μέθοδες κομματικής καθοδήγησης εφάρμοσαν στρατοκρατικές, τραμπούκικες-αντικομμουνιστικές μέθοδες καθοδήγησης, μέθοδες αστυνομικές, χαφιέδικες που τις δανείζονταν από την τιτική ΟΖΝΑ». Η απόφαση ελήφθη την περίοδο που το καθεστώς του Τίτο βρισκόταν στο στόχαστρο της Σοβιετικής Ένωσης και των υπόλοιπων λαϊκών δημοκρατιών. Επίσης, με απόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΕ, τον Οκτώβριο του 1967, αποκαταστάθηκαν 33 μέλη του ΚΚΕ που εξοντώθηκαν στο στρατόπεδο του Μπούλκες. (Τα σχετικά κείμενα περιλαμβάνονται στο προαναφερόμενο βιβλίο του Κ. Γκριτζώνα). Είναι ενδιαφέρον επίσης το φαινόμενο ότι τους πρώτους μήνες της δικτατορίας των συνταγματαρχών η ηγεσία του ΚΚΕ ασχολούνταν με υποθέσεις όπως αυτή του Μπούλκες ή με την αποκατάσταση των στελεχών του κόμματος που είχαν εκτελεστεί την περίοδο 1937-38. Για το Μπούλκες, βλ. επίσης Α. Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας 1945-1949*, έκδοση της εφημερίδας *Το Βήμα*, Αθήνα 2011, σελ. 109-265 και 331-347.

138. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, Ταξινόμικό Κουτί 62, υποφάκελος 1945-6.

Τα μέλη της κυριότερης οργάνωσης του χώρου (ΕΟΚΔΕ - Ενιαία Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας) δεν ξεπερνούσαν τα διακόσια. Υπήρχαν πυρήνες σε πολλές γειτονιές της Αθήνας (π.χ. Κυψέλη, Πετράλωνα, Αχαρνών κ.λπ.), καθώς και σε επαγγελματικούς κλάδους. Με βάση τεκμήρια που υπάρχουν στο Αρχείο Αναστασιάδη, μπορούμε να δούμε την κοινωνική απήχηση αυτών των πυρήνων. Ενδεικτικά, τα τέσσερα μέλη που συγκροτούσαν τον πυρήνα των εμποροϋπαλλήλων οργανώθηκαν σε συνδικαλιστική παράταξη που συγκέντρωσε εξήντα ψήφους, ενώ οι τρεις μπετατζήδες αντίστοιχα πενήντα πέντε ψήφους. Πιο ισχυρή ήταν η συνδικαλιστική παρουσία στον κλάδο των τυπογράφων και των λιντυπών.¹³⁹

Βασική επιδίωξή τους ήταν η συγκρότηση ενός κόμματος που θα συσπείρωνε τις διάσπαρτες ομάδες των τροτσκιστών, αλλά και μεμονωμένους αγωνιστές που βρίσκονταν σε ολόκληρη την Ελλάδα. Ήταν αναγκαίο να γεφυρωθούν οι πολιτικές διαφωνίες που είχαν προκύψει τα προηγούμενα χρόνια και αφορούσαν κυρίως τον χαρακτήρα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και τη στάση τους απέναντι στη Σοβιετική Ένωση. Όλοι προσέβλεπαν στη βοήθεια της Τετάρτης Διεθνούς, που είχε συγκροτηθεί λίγο πριν από την εκδήλωση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ισαάκ Ντούτσερ, στην πραγματικότητα ο Τρότσκι «δεν είχε επίγνωση του γεγονότος ότι όλες οι αντισταλινικές δυνάμεις είχαν σαρωθεί· ότι ο τροτσκισμός, ο ζινοβιεφισμός και ο μπουχαρινισμός είχαν όλοι καταπνιγεί στο αίμα, ότι είχαν σαν κάποιο είδος Ατλαντίδας εξαφανισθεί από τον πολιτικό ορίζοντα· και ότι αυτός ο ίδιος ήταν τώρα ο μοναδικός επιζών της Ατλαντίδας».¹⁴⁰ Στην πραγματικότητα, το ιδρυτικό Συνέδριο της Τετάρτης Διεθνούς ήταν «μια μικρή συνδιάσκεψη τροτσκιστών, που έγινε στο σπίτι του Αλφρέντ Ροσμέρ στο Περινί, ένα χωριό κοντά στο Παρίσι, στις 3 Σεπτεμβρίου 1938. Ήταν παρόντες είκοσι ένας αντιπρόσωποι που ισχυρίζονταν ότι αντιπροσώπευαν τις οργανώσεις από ένδεκα χώρες».¹⁴¹ Αυτή η ολιγάριθμη διεθνής οργάνωση στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δεν είχε καμία δυνατότητα συντονισμού.¹⁴² Το σημαντικότερο τμήμα της βρισκόταν στις

139. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ό.π.

140. Ι. Ντούτσερ, *Ο απόβλητος προφήτης. Τρότσκι 1929-1940*, μτφρ. Νίκος Ταμβακλής, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2023, σελ. 628.

141. Ι. Ντούτσερ, *Ο απόβλητος προφήτης*, ό.π.

142. Όπως αναφέρει ο Πιερ Φρανκ, για τα χρόνια του πολέμου, κάθε τμήμα «πορεύτηκε μόνο του. [...] Τα τμήματα μεταμορφώθηκαν τελείως». Βλ. Π. Φρανκ, *4η Διεθνής*, μτφρ. Ελένη Βαρίκα, εκδόσεις Εργατική Πάλη, χ.χ., σελ. 49. Η συμμετοχή στη γαλλική Αντίσταση του ηθοποιού Γιώργου Βισώρη, κορυφαίου στελέχους του ελληνικού

ΗΠΑ και είχε περίπου 1.000 μέλη. Στη Γαλλία υπήρχαν τροτσκιστικές ομάδες, όπως αυτή που συμμετείχε ο Γ. Βισώρης, οι οποίες συμμετείχαν ενεργά στο αντιστασιακό κίνημα.

Κατά συνέπεια, τα διλήμματα και οι αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων τροτσκιστών υπήρχαν και στις υπόλοιπες οργανώσεις που προσπαθούσαν να διαμορφώσουν ένα νέο κοινό πρόγραμμα, ικανό να δίνει απαντήσεις για τις προκλήσεις της μεταπολεμικής περιόδου. Τους Έλληνες τεταρτοδιεθνιστές τους απασχολούσε η ενίσχυση της πολιτικής επιρροής τους και ο περιορισμός της πολιτικής απήχησης του ΚΚΕ στα λαϊκά στρώματα, που παρέμενε μεγάλη παρά τη στρατιωτική ήττα του Δεκεμβρίου 1944. Όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν «να αποσπάσουμε τις μάζες από τους σταλινικούς που είναι εμπόδιο για την κοινωνική επανάσταση».¹⁴³ Οι πολιτικές διαφωνίες παρέμεναν, τόσο για την αξιολόγηση της πολιτικής που ακολούθησαν τα προηγούμενα χρόνια όσο και με τις προοπτικές του επαναστατικού κινήματος και τον ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης. Υπήρχε καχυποψία ότι οι εκπρόσωποι της Τετάρτης Διεθνούς, οι οποίοι συμμετείχαν στο ενοποιητικό συνέδριο όλων των τροτσκιστικών οργανώσεων, δεν θα εξέταζαν αμερόληπτα τις διαφορές που είχαν εκδηλωθεί. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα επιστολής (11-9-45) που υπέγραψαν εκπρόσωποι των οργανώσεων: «Δεν θα ήρεπε να 'ναι αντιπρόσωπος από τους Έλληνες εξόριστους οι οποίοι κατέφυγαν στο εξωτερικό κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας Μεταξά και πήραν μέρος στο συνέδριο του 1938 και αργότερα στην ευρωπαϊκή συνδιάσκεψη του 1944».¹⁴⁴ Υπογραμμιζόταν ότι αυτός που θα συμμετείχε στη διαδικασία θα έπρεπε να ήταν «σύντροφος της Διεθνούς, για μας ξένος, πεπειραμένος και ικανός να εξετάσει με ψυχραιμία τις ιδέες των τάσεων κατά το παρελθόν όσο και σήμερα και θα κατατοπίσει τη διεθνή μας οργάνωση πληρέστερα και ακριβέστερα».¹⁴⁵

τροτσκισμού, τον οδήγησε να επικρίνει με δριμύτητα τους Έλληνες συντρόφους του για τη στάση τους στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη αναφορά του: «...Το γαλλικό μας κόμμα θα πληρώσει κι αυτό πολύ ακριβά τη θέση, που για καιρό ήταν λαθεμένη για το κίνημα της αντίστασης. Χωρίς να φτάσει ως το σεκταριστικό παραλήρημα των Ελλήνων συντρόφων μας, ακολούθησε μια γραμμή γεμάτη δισταγμούς, συστολές και μόνο προς το τέλος βρήκε το σωστό δρόμο. Κι αυτό χάρη στο εσωτερικό δημοκρατικό καθεστώς και την έντονη, αλλά γόνιμη συζήτηση, ανάμεσα στις τάσεις – μια συζήτηση που συνεχίστηκε ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές της παρανομίας και της τρομοκρατίας», αναφέρεται στο Θ. Κουτσουμπός, *Ελλάδα 1941-1945. Πόλεμος των χωρικών και Κοινωνική Επανάσταση*, εκδόσεις Λέων, Αθήνα 2013, σελ. 214.

143. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδου, Ταξινόμικό Κουτί 62, υποφάκελος 1945-6.

144. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδου, ό.π.

145. ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδου, ό.π.

Αυτό που δεν θα μπορούσαν να φανταστούν οι συντάκτες της επιστολής ήταν το γεγονός ότι ένας από τους εξόριστους της δικτατορίας του Μεταξά που είχε καταφύγει στο εξωτερικό, είχε αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στις ομάδες των τεταρτοδιεθνιστών που δραστηριοποιούνταν στην κατεχόμενη Ευρώπη. Στις αρχές του 1946 (Μάρτιος) συγκλήθηκε η πρώτη Διεθνής Διάσκεψη της Τετάρτης Διεθνούς μετά την έκρηξη του πολέμου. Τότε εκλέχθηκε μια νέα Διεθνής Γραμματεία και ο Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο) ως γραμματέας. Λίγο αργότερα το καλοκαίρι του 1946 αποφασίστηκε η συμμετοχή του στο ενοποιητικό συνέδριο των ελληνικών τεταρτοδιεθνιστικών οργανώσεων. Το εγχείρημα ήταν επικίνδυνο. Ο Ράπτης ταξίδεψε με πλαστή ταυτότητα ως γραμματέας του Αμερικανού δημοσιογράφου Sherry μαζί με τη σύντροφό του Έλλη Δυοβουνιώτη. Στην Αθήνα συνάντησε για τελευταία φορά στη ζωή του τους γονείς του. Ακολούθως συμμετείχε στο συνέδριο που συγκλήθηκε τον Ιούλιο του 1946 σε μια χαράδρα στην Πεντέλη. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε στην αυτοβιογραφία του ο Ράπτης, η Γραμματεία άσκησε κριτική για τα λάθη που είχαν γίνει στην Ελλάδα τα προηγούμενα χρόνια και κυρίως στη στάση των οργανώσεων απέναντι στο ΕΑΜ.¹⁴⁶

Από τη μονογραφία του Γ. Δαλαβάρρα για το Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΔΚΕ)¹⁴⁷ και σχετική συνέντευξη του Δημήτρη Λιβιεράτου στον Δ. Κατσορίδα¹⁴⁸ προκύπτει το συμπέρασμα ότι αυτοί που ενστερνίζονταν τις απόψεις του Διεθνούς Κέντρου αποτελούσαν τη μειοψηφία όσων συμμετείχαν στο συνέδριο. Από τα έντεκα μέλη που αποτελούσαν την Κεντρική Επιτροπή οι τρεις μόνο είχαν ταυτόσημες απόψεις με τη Διεθνή Γραμματεία. Γι' αυτά που προηγήθηκαν αλλά και για τις εργασίες του συνεδρίου γράφει ο Γ. Δαλαβάρρας:

«Του ενοποιητικού συνεδρίου προηγήθηκαν πλατιές συζητήσεις πάνω σε όλα τα κύρια διεθνή και εσωτερικά θέματα. Βασικά τρεις ήταν οι κύριες θέσεις – τάσεις που αντιπροσωπεύθηκαν στο συνέδριο.

Α. Η τάση της σχετικής πλειοψηφίας που την αντιπροσώπευαν οι Λουκάς Καρλιάφτης και Γιάννης Θεοδωράτος-Μαστρογιάννης. Η

146. Μ. Ράπτης (Πάμπλο), *Μια ζωή επαναστάτης*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1985, σελ. 83-85. Ο Ράπτης προσπάθησε τα επόμενα χρόνια οι ολιγάριθμες ομάδες των τροτσκιστών να παρεμβαίνουν στα διεθνή δρώμενα. Έδωσε ιδιαίτερο βάρος στη στήριξη του καθεστώτος Τίτο στη Γιουγκοσλαβία, καθώς και στην ενίσχυση του αντιιμπεριαλιστικού αγώνα. Για τις απόψεις του Ράπτη στη δεκαετία του 1950, βλ. Μ. Ράπτης, *Ο πόλεμος που έρχεται*, Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, κ.τ., 1957.

147. Γ. Δαλαβάρρας, *Σύντομη ιστορία του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)*, Ενότητα, Αθήνα 2002.

148. Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου στον Δ. Κατσορίδα, 13-6-2003.

τάση αυτή παραδεχόταν ότι το κίνημα του ΕΑΜ σχετικά είχε προοδευτικές αιχμές μέσα στο μαζικό κίνημα. Αλλά ο ρόλος της σταλινικής ηγεσίας του ήταν καθαρά προδοτικός, αντιδραστικός και οδηγούσε στην ήττα και τη συντριβή του Κινήματος εάν επικρατούσε μέχρι τέλους. Όπως και έγινε.

Β. Η δεύτερη τάση στο προετοιμαζόμενο συνέδριο ήταν η τάση της λεγόμενης μειοψηφίας με εκπροσώπους τους Χρήστο Αναστασιάδη, Λάζαρο Τουρνόπουλο και Σωτήρη Γουδέλη. Αυτή η τάση υποστήριζε ότι το ΕΑΜ και γενικά το κίνημα αντίστασης ήταν προοδευτικό και έπαιζε επαναστατικό ρόλο.

Αντίκρου σ' αυτές τις δύο τάσεις και εντελώς πάνω σε άλλες θέσεις ήταν η τάση του Στίνα στην παμπηφία της Ντεφαιτιστικής. Την εκπροσωπούσαν οι Στίνας, Στανίτσας και Δασκαλόπουλος.

Τελικά συνήλθε τον Ιούλη 1946 το ενοποιητικό συνέδριο παράνομα κάπου στην Πεντέλη. Για πρώτη φορά ο τροτσκισμός στην Ελλάδα παρουσιαζόταν ενωμένος σε έναν ενιαίο οργανωτικό φορέα. Δυστυχώς, όμως, όχι για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η πλειοψηφία του συνεδρίου είχε την άποψη ότι το νέο κόμμα έπρεπε να ονομαστεί Εργατικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΕΔΚΕ), αλλά αντέδρασαν οι εκπρόσωποι της Διεθνούς Σάρρυ Μάγκαν (Πατρίς) και Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο) που δήλωσαν ότι είναι απόφαση της Διεθνούς Γραμματείας να περιλαμβάνεται στην ονομασία των κομμάτων και ο όρος Κομμουνιστικό. Ειπώθηκε μάλιστα ότι τα σταλινισμένα ΚΚ ενδέχεται να εγκαταλείψουν τον όρο Κομμουνιστικό». ¹⁴⁹

149. Γ. Δαλαβάρδας, *Σύντομη ιστορία του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)*, ό.π., σελ. 4-5. Ενδεικτικό παράδειγμα του σοβαρού προβληματισμού που υπήρχε στον χώρο ήταν η επιστολή ενός βιοτέχνη που επεξεργαζόταν μέταλλα από την περιοχή του Αγρινίου (7-2-1946, υπογραφή Θόδωρος). Γινόταν αναφορά για το προλεταριάτο στη Ρωσία. Έγραφε χαρακτηριστικά: «Είναι σχεδόν η μόνη χώρα που τη ζωή του την κανονίζουν άλλοι, κανένα έλεγχο δεν έχει στην οικονομία γενικά, και κανένα δικαίωμα για διεκδικήσεις». Για την κριτική που ασκούσαν από το εξωτερικό θεωρούσε ότι βασιζόταν στην εμπειρία των αντιστασιακών κινημάτων της Γαλλίας και του Βελγίου που δεν αντιστοιχούσαν με τις συνθήκες που υπήρχαν στην Ελλάδα. Για τους τροτσκιστές της περιοχής ανέφερε: «με το ξεκαθάρισμα που έκαναν οι σταλινικοί όλα τα δραστήρια στοιχεία ξεκαθαρίστηκαν». Ανέφερε επίσης ότι η κυκλοφορία της *Προδομένης Επανάστασης*, είχε απήχηση στον χώρο της νεολαίας (ΕΛΙΑ, Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, Ταξινόμικό Κουτί 62, υποφάκελος 1945-6). Την ίδια περίοδο ο κορυφαίος τεχνοκριτικός Ν. Κάλας που από τα χρόνια του Μεσοπολέμου είχε συνδεθεί με τους τροτσκιστές έγραφε: «Η μοίρα της Ελλάδας είναι συνδεδεμένη με τη βιομηχανία της Δυτικής Ευρώπης και της Μεγάλης Βρετανίας. [...] Όταν ένα

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δ. Λιβιεράτου, το νεοσύστατο κόμμα είχε περίπου τριακόσια μέλη και όταν εκδηλώθηκε ο Εμφύλιος Πόλεμος περιορίστηκαν σε 180-200 μέλη. Πυρήνες του λειτουργούσαν εκτός από Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, σε Καβάλα, Θήβα και Μεσολόγγι. Στη σύνθεσή του υπήρχαν νέα μέλη που στην Κατοχή είχαν συμμετάσχει στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.¹⁵⁰ Το Κόμμα εξέδιδε νόμιμα την *Εργατική Πάλη*, που κυκλοφορούσε κάθε εβδομάδα. Το 1947 με την κλιμάκωση του εμφυλίου πολέμου το έντυπο σταμάτησε να εκδίδεται νόμιμα. Κυκλοφορούσε πλέον σε παράνομη, πολυγραφημένη έκδοση. Για τις εκλογές του Μαρτίου 1946, στην ίδια συνέντευξη, ο Δ. Λιβιεράτος υποστήριξε ότι ήταν λάθος η επιλογή της αποχής. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, «εμείς βρεθήκαμε προ απροόπτου. Υποστηρίξαμε την αποχή αλλά ήταν καταστροφική επιλογή».¹⁵¹ Θεωρούσε ότι με την ισχυρή παρουσία της Αριστεράς στο κοινοβούλιο υπήρχε το ενδεχόμενο να αποφύγουμε τον Εμφύλιο Πόλεμο. Οι τροτσικιστές δεν συμμετείχαν στον Εμφύλιο. Άλλωστε πολιτικά δραστηριοποιούνταν στα αστικά κέντρα στα οποία ακόμα και οι οπαδοί της Αριστεράς είχαν σοβαρές ενστάσεις για την κλιμάκωση της εμφύλιας σύγκρουσης.¹⁵²

Ο Δ. Λιβιεράτος, όπως δεκάδες χιλιάδες νέοι που είχαν συμμετάσχει στην Εθνική Αντίσταση, υπηρέτησε στο κολαστήριο της Μακρονήσου τη στρατιωτική του θητεία. Το ευτύχημα γι' αυτόν ήταν ότι βρέθηκε στο στρατόπεδο λίγο πριν από το τέλος των μαχών, το καλοκαίρι του 1949. Η θητεία του διήρκεσε από το 1949 ως το 1950. Μετά τις εκλογές απολύθηκε. Στη συνέντευξή του, στον Δ. Κατσορίδα, θίγει δύο ενδιαφέροντα θέματα. Υπογραμμίζει ότι πολλοί βασανιστές ανήκαν στον κόσμο του περιθωρίου που μετά τα Δεκεμβριανά είχαν αλλάξει στρατόπεδο. Παράλληλα, ανέφερε ότι περίπου σαράντα μέλη του ΚΔΚΕ διατηρούσαν ένα οργανωτικό δίκτυο αλληλοβοήθειας και παράλληλα συζητούσαν κρίσιμα θέματα, όπως αυτό της ρήξης Στάλιν-Τίτο.¹⁵³

έθνος εξαρτάται από μια ξένη δύναμη, τότε η εθνική ζωή χάνει όλο τον πολιτισμό της [...] αυτό είναι τραγωδία για την Ελλάδα. [...] Η Ρωσία δεν είναι λύση», στο Β. Μόσχος, *Οι λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση της δεκαετίας 1940-1950*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019, σελ. 313.

150. Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου στον Δ. Κατσορίδα, 13-6-2003.

151. Συνέντευξη Δημήτρη Λιβιεράτου στον Δ. Κατσορίδα, 13-6-2003.

152. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία της Ιουλίας Πλουμπιδή στην Τασούλα Βερβενιώτη: «Αισθανόμουν ένοχα απέναντι στον κόσμο. Είχαμε χάσει την αίγλη μας. Μας θεωρούσαν πηγή ανωμαλίας με την αποχή. Το εξέφραζαν καθαρά», στο Τασούλα Βερβενιώτη, *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2021, σελ. 240.

153. Συνέντευξη του Δημήτρη Λιβιεράτου στον Δ. Κατσορίδα για τη Μακρόνησο, 25-10-2017. Επίσης, για τους τροτσικιστές στη Μακρόνησο, βλ. Γ. Δαλαβάγγας, *Σύντομη*

Οι εμπειρίες του από τη δραστήρια συμμετοχή του στα πολιτικά δρώμενα της δεκαετίας του 1940 άφησαν το αποτύπωμά τους σε όλη την πολιτική διαδρομή του Δ. Λιβιεράτου. Η συμμετοχή σε ευρύτερους πολιτικούς σχηματισμούς όπως το ΕΣ(Κ)ΚΕ τον διευκόλυνε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο σε ευρύτερα συνδικαλιστικά και πολιτικά σχήματα μαζί με τους σοσιαλιστές της εποχής. Παράλληλα, ανήκε σ' αυτούς τους αγωνιστές της Τετάρτης Διεθνούς που έδωσαν ιδιαίτερο βάρος στην έμπρακτη στήριξη των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων του Τρίτου Κόσμου με κορυφαίο παράδειγμα την εμπλοκή τους στην Αλγερινή Επανάσταση. Ο Οδυσσέας «Κεφαλονίτης» σε όλη του τη ζωή είχε μια οικουμενική θεώρηση των εξελίξεων, δείχνοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα τεκταινόμενα της «Μαύρης Ηπείρου» όπου είχε ζήσει και ο πατέρας του.

4. Ιστορικός αναστοχασμός

Ο Δ. Λιβιεράτος άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο. Ήδη, από τη δεκαετία του 1960, είχε δημοσιεύσει το έργο του για την Αλγερινή Επανάσταση. Το μείζον έργο του αφορούσε τους *Κοινωνικούς Αγώνες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Είναι η περίοδος που μετά την άφιξη των προσφύγων διαμόρφωσε το πρόσωπο της σύγχρονης Ελλάδας. Ενδεικτικά, στον τέταρτο τόμο¹⁵⁴ καταγράφηκαν οι πολιτικές διεργασίες της περιόδου με έμφαση στην πολιτική των δυνάμεων της Αριστεράς (σοσιαλιστές, αγροτιστές, κομμουνιστές, αριστερή αντιπολίτευση του ΚΚΕ). Κυρίως όμως καταγράφονται οι κοινωνικές διεκδικήσεις της περιόδου. Κλάδοι όπως οι καπνεργάτες και οι ναυτεργάτες βρίσκονται στο επίκεντρο της ανάλυσής του. Παράλληλα, εκτός από τις εργατικές διεκδικήσεις, παρουσιάζονται και οι κινητοποιήσεις των αγροτών.

Στην παρούσα δημοσίευση θα επικεντρωθούμε στις ιστορικές του μελέτες και έρευνες που αφορούσαν την πορεία της Κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα και ειδικότερα του τροτσκιστικού κινήματος από τον Μεσοπόλεμο ως τη Μεταπολίτευση.

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πτυχή της εργασίας του αφορούσε τα ιστορικά σημειώματα που δημοσίευε στο πολυγραφημένο έντυπο *Ενότητα*. Εδώ έχουμε την παράθεση βιογραφικών σημειωμάτων για συνδικαλιστές, αλλά και διανοούμενους της Αριστεράς για τους οποίους δεν θα γνωρίζαμε τίποτα. Ξεχωρίζει η μικρή μονογραφία για τον ηγέτη του ναυτεργατικού κινήματος Νίκο Καραγιάννη και τις μεγάλες κατακτήσεις των ναυτεργατών στα χρόνια

Ιστορία του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ), ό.π., σελ. 8-10.

154. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το υλικό αυτό που ανάγεται στη σφαίρα της μικροϊστορίας είναι ιδιαίτερα πολύτιμο.

Παράλληλα, έχουμε μια σειρά βιβλίων που εκδόθηκαν από εκδοτικούς οίκους που δεν ανήκαν στον χώρο των τροτσκιστικών οργανώσεων.¹⁵⁵ Λίγο πριν από τη συμπλήρωση πενήντα χρόνια από την εκτέλεση του Παντελή Πουλιόπουλου (1943), ο Λιβιεράτος δημοσίευσε τη βιογραφία του, συνοδευόμενη από ένα μεστό προλογικό σημείωμα του Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο).¹⁵⁶ Στο βιβλίο αυτό ο ευρύτερος κόσμος της Αριστεράς γνώρισε την πολιτική και διανοητική πορεία του ξεχωριστού αυτού ανθρώπου. Ο αναγνώστης παρακολουθεί τη συμμετοχή του Πουλιόπουλου στο αντιπολεμικό κίνημα κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού Πολέμου, την ανάδειξή του στην ηγεσία του ΚΚΕ, καθώς και τους λόγους που τον οδήγησαν στην απομάκρυνση από την ηγεσία του. Ο μύθος του «λικβινταριστή» Πουλιόπουλου που καλλιεργούνταν για πολλά χρόνια έβρισκε πειστική απάντηση. Παράλληλα, παρουσιαζόταν το πλούσιο θεωρητικό του έργο στο περιοδικό *Σπάρτακος*. Η ποιότητα της αρθρογραφίας του περιοδικού εντυπωσιάζει και τον σημερινό αναγνώστη. Αναλύεται επισταμένα το κορυφαίο έργο του, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*. Ο εγκλεισμός στην Ακροναυπλία και τις υπόλοιπες φυλακές μέχρι την εκτέλεσή του αποτελούν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον μέρος του βιβλίου. Με ενάργεια καταγράφεται το καταπιεστικό καθεστώς που επικρατούσε στο στρατόπεδο από τις αρχές της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, αλλά παράλληλα και οι συνθήκες ασφυξίας που είχε διαμορφώσει για όλους τους διαφωνούντες με τις επιλογές του ο ηγετικός πυρήνας του ΚΚΕ. Ο Π. Πουλιόπουλος έγραψε: «Αντίθετα με ό,τι γινότανε ως τώρα, το Γραφείο σας, αντί να απαντήσει με πολιτική επιχειρηματολογία και βρισκόμενο σε προφανή αδυναμία να το κάνει, κατέφυγε αποκλειστικά σε ένα μέσο: δήλωσε απλώς με τον επίσημο ομιλητή του ότι εμείς όλοι είμαστε όργανα της αστυνομίας, ότι αν μένουμε τόσα χρόνια εδώ το κάνουμε με τον μοναδικό σκοπό να στείλουμε όλους τους άλλους πολιτικούς συνεχζόριστους στη δικτατορία και στην αστυνομία της και ότι σε μας δεν χρειάζεται άλλη απάντηση έξω από το εκτελεστικό απόσπασμα...».¹⁵⁷

155. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στον εκδοτικό οίκο Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη που διηύθυνε ο αείμνηστος Χ. Αναστασιάδης. Εξέδιδε βιβλία άρτια γλωσσικά και καλά μεταφρασμένα. Άλλωστε, αγωνιστές του τροτσκιστικού κινήματος, όπως ο Γ. Βρυχωρόπουλος, επιδίδονταν με συστηματικό τρόπο στη μετάφραση έργων της μαρξιστικής και γενικότερα της επαναστατικής φιλολογίας.

156. Δ. Λιβιεράτος, *Παντελής Πουλιόπουλος. Ένας διανοούμενος επαναστάτης*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1992.

157. Η σχετική επιστολή γράφτηκε τον Απρίλιο του 1940, αναφέρεται στο Δ. Λιβιεράτος,

Το θέμα της δραπέτευσης των κρατουμένων της Ακροναυπλίας όταν κατέρρευσε το μέτωπο, τον Απρίλιο του 1941, αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο του προαναφερθέντος βιβλίου. Αξιοποιώντας σχετικές μαρτυρίες μελών του ΚΚΕ, για το στρατόπεδο της Ακροναυπλίας, οι οποίες δημοσιεύτηκαν κυρίως στη Μεταπολίτευση, ανέδειξε ότι οι αιτιάσεις των τροτσκιστών είχαν βάση και υπήρχε σοβαρή πιθανότητα οι πολιτικοί κρατούμενοι να δραπετεύαν, εάν ο ηγετικός πυρήνας του ΚΚΕ στο στρατόπεδο έδειχνε μεγαλύτερη αποφασιστικότητα.

Για την έκδοση του εν λόγω βιβλίου, του Δ. Λιβιεράτου, είχα συνεργαστεί με τον ίδιο. Ο εκδότης του Γλάρου, Μπάμπης Γραμμένος, θεωρούσε ότι η έκταση του βιβλίου ήταν αναγκαία να είναι μεγαλύτερη. Ανέλαβα να συντάξω ένα επίμετρο στο οποίο περιέλαβα ορισμένα κείμενα που θα βοηθούσαν τον αναγνώστη να κατανοήσει την ποιότητα του θεωρητικού στοχασμού του Παντελή Πουλιόπουλου μαζί με κείμενα από συντρόφους με διαφορετικές απόψεις. Είναι χαρακτηριστικός ο διάλογος με τον Σεραφείμ Μάξιμο, όταν αυτός προσέγγισε το ΚΚΕ. Ο Λιβιεράτος ενθάρρυνε την προσπάθεια, παρά το γεγονός ότι δεν είχαμε ταυτόσημες απόψεις, γεγονός που μπορεί να εντοπίσει ο προσεκτικός αναγνώστης του βιβλίου.

Επίσης, θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό το εγχείρημά του να καταγραφούν οι βιογραφίες όλων των προσώπων που διετέλεσαν γραμματείς του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ.¹⁵⁸ Για πολλά από αυτά σε επιστημονικές εργασίες δεν υπάρχει καμία αναφορά.¹⁵⁹ Στο βιβλίο αυτό οι περισσότερες σελίδες του αφορούν τον Θωμά Αποστολίδη. Πρόκειται για ένα πρόσωπο σχετικά άγνωστο, το οποίο δεν μνη-

Παντελής Πουλιόπουλος. Ένας διανοούμενος επαναστάτης, ό.π., σελ. 76-8.

158. Δ. Λιβιεράτος, *Οι γραμματείς του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ (1918-1991)*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2021.

159. Για παράδειγμα, στην εργασία του Ν. Μαραντζίδη, *Στη σκιά του Στάλιν. Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023, δεν γίνεται καμία αναφορά στον άνθρωπο που εκλέχθηκε γραμματέας στο ιδρυτικό συνέδριο του ΣΕΚΕ, τον Άριστο Αρβανίτη. Η εργασία παρά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει όταν αναφέρεται στην πολιτική του ΚΚΕ στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, έχει σοβαρές αδυναμίες όταν αναφέρεται στις συνθήκες ίδρυσης του ΣΕΚΕ. Δεν αξιοποιεί την κλασική μελέτη του καθηγητή Γ. Λεονταρίτη για το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την πολιτική του Ελ. Βενιζέλου αναφορικά με την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός σοσιαλιστικού κόμματος στην Ελλάδα. Δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον για τις ιδεολογικές και προγραμματικές διεργασίες που συντελούνταν στο ΚΚΕ τη δεκαετία του 1920. Γενικότερα, η ιστορία του κομμουνισμού τη δεκαετία του 1920 δεν αποτελεί προέκταση της ιστορίας των κομμουνιστών στη Σοβιετική Ένωση. Γραμματείς κομμουνιστικών κομμάτων όπως ο Λεβί στη Γερμανία ή ο Γκράμσι στην Ιταλία δεν μπορούν να ταυτιστούν ιδεολογικά με τον Λένιν και τον Στάλιν.

μονεύεται στις ημέρες μας. Δραστηριοποιήθηκε από τις αρχές του 20ού αιώνα στο συνδικαλιστικό κίνημα στον Βόλο. Ήταν ένας από τους ηγέτες των κινητοποιήσεων στην πόλη τον Φεβρουάριο του 1921. Στο έκτακτο εκλογικό συνέδριο του Σεπτεμβρίου 1923, ο Αποστολίδης εκλέχθηκε γραμματέας του ΣΕΚΕ. Πρόβαλε σθεναρή αντίσταση στην απόφαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς για την ανεξάρτητη Μακεδονία-Θράκη και γι' αυτό απομακρύνθηκε από την ηγεσία του κόμματος. Διαγράφηκε από μέλος του ΚΚΕ στα τέλη της δεκαετίας του 1920, όταν διαφώνησε με τη δημιουργία ξεχωριστών κόκκινων συνδικάτων και τη δημιουργία της Ενωτικής ΓΣΕΕ. Μετά τα χρόνια των διώξεων από τη δικτατορία του Μεταξά προχώρησε στην ίδρυση του ΕΣ(Κ)ΚΕ, το 1943, στο οποίο εντάχθηκε και ο νεαρός μαθητής Δ. Λιβιεράτος. Ο Μίμης φρόντισε στο βιβλίο του να αναδημοσιευθούν άρθρα που είχαν γραφτεί για τον Θ. Αποστολίδη. Το λήμμα Θ. Αποστολίδης αποτελεί έναν ενδιαφέροντα φάκελο για έναν ξεχωριστό άνθρωπο. Επίσης, μέσα από τα βιογραφικά σημειώματα για τους Ν. Ζαχαριάδη και Χ. Φλωράκη φροντίζει να ασκήσει κριτική στη θεωρία των σταδίων που κυριάρχησε στο κομμουνιστικό κίνημα από τη δεκαετία του 1930 έως τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Ουσιαστικά το έργο αυτό εμπεριέχει μια κριτική θεώρηση των πολιτικών επιλογών της ηγεσίας του ΚΚΕ από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 από τη σκοπιά των τροτσκιστικών οργανώσεων. Παράλληλα, λίγα χρόνια νωρίτερα, σε συνεργασία με τους Κ. Παλούκη και Δ. Κατσορίδα, κατέγραψε, μέσω ενός ιστορικού χρονικού, το πλήθος των τεταρτοδιεθνιστικών οργανώσεων που δραστηριοποιήθηκαν στην Ελλάδα από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την ενοποίησή τους το 1946.¹⁶⁰

Ο Δ. Λιβιεράτος υπήρξε δραστήριος αγωνιστής για την κοινωνική απελευθέρωση στον «αιώνα των άκρων» και ταυτοχρόνως ιστορικός της περιόδου. Οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί που βρίσκονται στο επίκεντρο των ερευνών του δεν συντελούνται ερήμην των δρώντων υποκειμένων. Είναι χαρακτηριστικό το μυθιστόρημά του, *Ο Μαράτος στο Κονγκό* (εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2022). Ένας Έλληνας ναυτεργάτης που συμμετείχε στην εξέγερση του Απριλίου 1944 συλλαμβάνεται μαζί με τον ηγέτη των ναυτεργατών Νίκο Καραγιάννη και άλλους σαράντα ναυτικούς. Μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην έρημο της Ερυθραίας. Αποφασίζει να δραπετεύσει και κάτω από περιπετειώδεις συνθήκες φθάνει στο Κονγκό. Από τον αγώνα για την επιβίωση γίνεται σταδιακά ένα πρόσωπο που διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας. Στο έργο αυτό επιβεβαιώνεται

160. Δ. Κατσορίδας - Δ. Λιβιεράτος - Κ. Παλούκης, *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2003.

η διαπίστωση του Johann Charoutot ότι «τώρα καταλαβαίνουμε καλύτερα γιατί οι ιστορικοί μπαίνουν στον πειρασμό να ξαναβρούν τη λογοτεχνική τους υπόσταση – εκείνη που προϋποθέτει την ενσυναίσθηση (του κατανοητικού εγχειρήματος, της οπτικής εκ των έσω) και αναγνωρίζει την αξία της φαντασίας (η οποία ανοίγει ξανά το σύμπαν των δυνατοτήτων).¹⁶¹

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Δημήτρη Κατσορίδα για τις συνεντεύξεις με τον αείμνηστο Δημήτρη Λιβιεράτο, τις οποίες μου παραχώρησε. Παράλληλα, πρόθυμα μου προσέφερε δυσεύρετο υλικό. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω τους εργαζόμενους του ΕΛΙΑ για την πρόθυμη εξυπηρέτηση που προσέφεραν στην έρευνά μου στο Αρχείο Αναστασιάδη. Επιπλέον, αναμνήσεις από τις προσωπικές μας συζητήσεις μ' αυτόν τον ξεχωριστό άνθρωπο συνέβαλαν στη σύνταξη του κειμένου. Είναι αυτονόητο ότι τυχόν λάθη βαρύνουν τον συγγραφέα του κειμένου.

Αρχειακές πηγές

ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη
Προσωπικό αρχείο Δημήτρη Κατσορίδα
Προσωπικό αρχείο Γαβρίλη Λαμπάτου

Δημοσιευμένες πηγές

«Προλετάριος» και «Διεθνιστής της Κατοχής», εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1986.

Κόκκινη Σημαία, στο περιοδικό Δελτίο για τα ζητήματα του σοσιαλισμού, Ιανουάριος-Μάρτιος 1989.

Για την εργογραφία του Δημήτρη Λιβιεράτου, βλ. σελ. 45-46

¹⁶¹ Johann Charoutot, *Η μεγάλη αφήγηση. Εισαγωγή στην ιστορία του καιρού μας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2023, σελ. 385.

Μελέτες-Μαρτυρίες

Γαβρίλης Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία 1940-1944*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2017.

Ισαάκ Ντούτσερ, *Ο απόβλητος προφήτης. Τρότσκι 1929-1940*, μτφρ.

Νίκος Ταμβακλής, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2023.

Μιχάλης Ράπτης, *Μια ζωή επανάστατης*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1985.

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος στο αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης

Δημήτρης Α. Κατσορίδας

1. Τα βασικά χαρακτηριστικά της αποικιοκρατίας

Η Αλγερινή Επανάσταση (1954-1962) ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς αγώνες απελευθέρωσης του 20ού αιώνα. Ο αγώνας αυτός κατέληξε στην ανεξαρτησία της Αλγερίας από τη γαλλική αποικιοκρατία και ήταν το αποκορύφωμα πολλών χρόνων αντίστασης ενάντια στη γαλλική κυριαρχία.

Όμως, πριν αναπτύξουμε το θέμα μας για την Αλγερινή Επανάσταση, ας θυμίσουμε εν τάχει τι ήταν η αποικιοκρατία.

Η αποικιοκρατία είναι ένα σύστημα κυριαρχίας, στο οποίο μια ισχυρή χώρα επεκτείνει την εξουσία της πέρα από τα εθνικά της σύνορα, κατακτώντας και εκμεταλλευόμενη άλλες περιοχές και λαούς. Αυτό το σύστημα χαρακτηρίζεται από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική υποταγή των κατακτημένων περιοχών και την επιβολή του πολιτισμού, των αξιών και των θεσμών του αποικιοκράτη στην αποικία.

Η αποικιοκρατία έχει μακρά ιστορία, αλλά η πιο έντονη φάση της παρατηρήθηκε από τον 15ο έως τον 20ό αιώνα. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ολλανδία, ήταν πρωταγωνίστριες σε αυτό το σύστημα, κατακτώντας περιοχές σε όλη την Αμερική, την Αφρική, την Ασία και την Ωκεανία.

Η αποικιοκρατία είχε βαθιές και συχνά καταστροφικές επιπτώσεις για τις κατακτημένες κοινωνίες, όπως:

Κατάκτηση και επέκταση: Οι αποικιοκρατικές δυνάμεις κατακτούν και κατέχουν εδάφη, τα οποία συχνά απέχουν γεωγραφικά από τη μητρόπολη (την κυρίαρχη χώρα). Η κατάκτηση μπορεί να γίνει μέσω στρατιωτικής ισχύος ή οικονομικής διείσδυσης ή και των δύο.

Εκμετάλλευση πόρων: Οι αποικιοκρατικές δυνάμεις εκμεταλλεύονται τους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους των αποικιών για να αυξήσουν τον πλούτο και τη δύναμή τους. Αυτό περιλαμβάνει την εξόρυξη ορυκτών, την εκτεταμένη καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων και τη χρήση των τοπικών πληθυσμών ως εργατικό δυναμικό υπό καταπιεστικές συνθήκες, γι' αυτό οι αποικίες συχνά αντιμετώπιζαν σοβαρές οικονομικές ανισότητες και υποανάπτυξη, καθώς οι πόροι τους εκτρέπονταν για να ενισχύσουν την οικονομία της μητρόπολης.

Πολιτική και κοινωνική υποταγή: Οι αποικιακές αρχές επιβάλλουν την εξουσία τους με την εγκατάσταση κυβερνήσεων και διοικητικών δομών που εξυπηρετούν τα συμφέροντα της μητρόπολης. Οι τοπικοί πληθυσμοί υπόκεινται κοινωνική ανισότητα, φυλετικές διακρίσεις, απώλεια της γης και των παραδοσιακών τρόπων ζωής, ενώ συχνά αποκλείονται από τη λήψη αποφάσεων, καθώς επίσης από τη δυνατότητα να αυτοδιοικηθούν και να αναπτύξουν δημοκρατικούς θεσμούς, στερούμενοι βασικών δικαιωμάτων.

Πολιτισμική κυριαρχία: Οι αποικιοκρατικές δυνάμεις επιδιώκουν να επιβάλουν τη γλώσσα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό τους στους κατακτημένους λαούς, συχνά υποβαθμίζοντας ή καταστρέφοντας τις τοπικές παραδόσεις και τις πολιτιστικές κληρονομίες.

2. Η αποαποικιοποίηση

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ξεκίνησε ένα κύμα αποαποικιοποίησης, κατά το οποίο πολλές αποικίες κατάφεραν να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους, είτε μέσω ειρηνικών διαδικασιών είτε μέσω ένοπλων αγώνων. Η αποαποικιοποίηση συνοδεύτηκε από σοβαρές προκλήσεις, όπως η διαχείριση της κληρονομιάς της αποικιοκρατίας, η ανοικοδόμηση των κρατών και η αντιμετώπιση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων.

Οι αντιαποικιακοί αγώνες αναφέρονται στις προσπάθειες και τους αγώνες των λαών που βρίσκονταν υπό αποικιοκρατική κυριαρχία να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους και να απελευθερωθούν από την ξένη εξουσία. Αυτοί οι αγώνες έλαβαν χώρα κυρίως τον 19ο και 20ό αιώνα και αποτελούσαν

από μια σειρά ένοπλων συγκρούσεων, πολιτικών κινημάτων και κοινωνικών επαναστάσεων σε όλο τον κόσμο.

Τα βασικά χαρακτηριστικά των αντιαποικιακών αγώνων είναι τα εξής:

Ένοπλη αντίσταση: Πολλοί αντιαποικιακοί αγώνες περιλάμβαναν ένοπλη αντίσταση. Οι αγωνιστές στις αποικίες χρησιμοποιούσαν αντάρτικες τακτικές για να αντιμετωπίσουν τις καλύτερα εξοπλισμένες και οργανωμένες αποικιοκρατικές δυνάμεις.

Πολιτικά κινήματα: Ήταν εξίσου σημαντικά στους αντιαποικιακούς αγώνες. Ηγέτες και οργανώσεις στις αποικίες συγκρότησαν εθνικά κινήματα, προώθησαν την ιδέα της εθνικής αυτοδιάθεσης και οργάνωσαν μαζικές διαδηλώσεις, μποϊκοτάζ και πολιτική ανυπακοή.

Διεθνής υποστήριξη: Οι αντιαποικιακοί αγώνες συχνά υποστηρίχθηκαν από άλλες χώρες και διεθνή κινήματα που αντιτάσσονταν στην αποικιοκρατία. Η υποστήριξη αυτή μπορούσε να είναι στρατιωτική, οικονομική, διπλωματική κ.λπ.

Ιδεολογικός αγώνας: Οι αγώνες αυτοί ήταν επίσης ιδεολογικοί, καθώς οι αποικιοκρατούμενοι λαοί αγωνίζονταν να ανακτήσουν την ταυτότητά τους, να αναπτύξουν το δικό τους εθνικό αφήγημα και να απελευθερωθούν από τον αποικιοκρατικό πολιτισμικό και ψυχολογικό ζυγό.

Οι σημαντικότεροι αντιαποικιακοί αγώνες ήταν οι εξής:

1. **Η Αμερικανική Επανάσταση (1775-1783):** Υπήρξε ένας από τους πρώτους και πιο γνωστούς αντιαποικιακούς αγώνες, κατά τον οποίον οι Αμερικανοί πολέμησαν και κέρδισαν την ανεξαρτησία τους από τη Μεγάλη Βρετανία.
2. **Ο αγώνας για την ανεξαρτησία της Ινδίας (1857-1947):** Η Ινδία βρισκόταν υπό βρετανική κυριαρχία για πάνω από δύο αιώνες. Ο αγώνας για την ανεξαρτησία της περιλάμβανε ένοπλες εξεγέρσεις, αλλά και μαζικά πολιτικά κινήματα όπως αυτό υπό την ηγεσία του Μαχάτμα Γκάντι, ο οποίος προώθησε την πολιτική ανυπακοή και τον μη βίαιο τρόπο αντίστασης, με αποτέλεσμα την ανεξαρτησία της Ινδίας.
3. **Η Αλγερινή Επανάσταση (1954-1962):** Όπως θα δούμε και στη συνέχεια ήταν ένας από τους πλέον βίαιους και σημαντικούς αντιαποικιακούς αγώνες, ο οποίος οδήγησε στην ανεξαρτησία της Αλγερίας από τη Γαλλία.
4. **Ο πόλεμος του Βιετνάμ (1945-1975):** Ο βιετναμέζικος αγώνας για ανεξαρτησία ξεκίνησε ενάντια στους Γάλλους αποικιοκράτες και αργότερα εξελίχθηκε σε έναν πόλεμο εναντίον των ΗΠΑ, γνωστός ως

Πόλεμος του Βιετνάμ, που κατέληξε με τη νίκη κατ' αρχάς του Βόρειου Βιετνάμ και στη συνέχεια με την επανένωση της χώρας.

5. **Οι αγώνες για την ανεξαρτησία στην Αφρική:** Στις δεκαετίες του 1950 και 1960, οι αφρικανικές αποικίες αγωνίστηκαν για την ανεξαρτησία τους από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Κινήματα όπως το Κίνημα Ανεξαρτησίας της Κένυας (Mau Mau) και ο αγώνας της Αφρικανικής Εθνικής Ένωσης της Ζιμπάμπουε (ZANU) είναι παραδείγματα αυτών των προσπαθειών.

Οι αντιαποικιακοί αγώνες οδήγησαν στην ανεξαρτησία πολλών χωρών, αλλά συνοδεύτηκαν και από σημαντικές προκλήσεις. Πολλές νέες χώρες αντιμετώπισαν δυσκολίες στην οικοδόμηση κράτους, στην οικονομική ανάπτυξη και στη διαχείριση των εθνοτικών και πολιτισμικών διαφορών που είχαν αναδυθεί κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατίας. Επιπλέον, οι αποικιακές δυνάμεις άφησαν συχνά πίσω τους διχαστικές συνθήκες, οι οποίες οδήγησαν σε εσωτερικές συγκρούσεις και εμφύλιους πολέμους, ενώ γενικά η αποικιοκρατία κληροδότησε ένα μακροχρόνιο αποτύπωμα στις διεθνείς σχέσεις και στην παγκόσμια οικονομία, που εξακολουθεί να επηρεάζει πολλές περιοχές του κόσμου διαχρονικά.

Ωστόσο, οι αντιαποικιακοί αγώνες έθεσαν τα θεμέλια για την ανάπτυξη του σύγχρονου παγκόσμιου συστήματος κρατών και την προώθηση της ιδέας της εθνικής κυριαρχίας και της αυτοδιάθεσης των λαών.

3. Η Αλγερινή Επανάσταση

Η Αλγερία ήταν γαλλική αποικία από το 1830. Κατά τη διάρκεια της γαλλικής κυριαρχίας, οι Αλγερινοί αντιμετώπισαν εκτεταμένη καταπίεση, αποστέρηση πολιτικών δικαιωμάτων και οικονομική εκμετάλλευση. Η γαλλική αποικιακή διοίκηση αντιμετώπιζε την Αλγερία ως μέρος της μητρόπολης, αποκαλώντας την «προέκταση της Γαλλίας», και εγκατέστησε μεγάλους αριθμούς Ευρωπαίων (κυρίως Γάλλων) αποίκων.

Η Αλγερινή Επανάσταση ξεκίνησε την 1η Νοεμβρίου 1954, από το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (FLN), το οποίο οργάνωσε επιθέσεις εναντίον γαλλικών στρατιωτικών στόχων και αποικιακών υποδομών. Η ημερομηνία αυτή είναι γνωστή ως Toussaint Rouge (Κόκκινη Ημέρα των Αγίων Πάντων). Το FLN διεκδικούσε την πλήρη ανεξαρτησία της Αλγερίας και την κατάργηση της γαλλικής κυριαρχίας.

Η εμφάνιση του FLN προκάλεσε έκπληξη, καθώς οι τότε κυρίαρχες οργανώσεις του αλγερινού κινήματος δεν έθεταν ζήτημα ανεξαρτησίας. Αντίθετα, περιόριζαν τους στόχους τους στη διεύρυνση των κοινωνικών, θρησκευτικών

και πολιτικών ελευθεριών που τους παραχωρούσε ο γαλλικός ιμπεριαλισμός. Η ομάδα των νέων του FLN συντονίζει τη δράση της με το κυρίαρχο πνεύμα της εποχής. Το παράδειγμα του Μαρόκου, της Τυνησίας και της Αιγύπτου του Νάσερ, οι οποίες αποτίναξαν τα δεσμά της γαλλικής και αγγλικής αποικιοκρατίας, λειτουργεί ως πρότυπο. Ο αλγερινός λαός ανταποκρίνεται σε αυτό το κάλεσμα και οι αποικιοκρατούμενοι δεν είναι πλέον διατεθειμένοι να συμβιβαστούν με τίποτε λιγότερο από τη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας.

Έτσι, ξεκίνησε η εποποιία της Αλγερινής Επανάστασης, αναπόσπαστο τμήμα της ευρύτερης αποικιακής επανάστασης, που άλλαξε τον χάρτη του μεταπολεμικού κόσμου και οδήγησε στην κατάργηση της αγγλικής και της γαλλικής αποικιοκρατίας.¹⁶²

Ο πόλεμος υπήρξε εξαιρετικά σφοδρός και χαρακτηρίστηκε από ακραίες μορφές βίας και από τις δύο πλευρές. Το FLN υιοθέτησε αντάρτικες τακτικές και σαμποτάζ για να εξαναγκάσει τη γαλλική κυβέρνηση να αποχωρήσει, ενώ οι γαλλικές δυνάμεις αντέδρασαν με σκληρή καταστολή, περιλαμβάνοντας βασανιστήρια και μαζικά αντίποινα. Η σύγκρουση προκάλεσε μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, με εκτιμήσεις να αναφέρουν πάνω από ένα εκατομμύριο θύματα, κυρίως Αλγερινούς πολίτες.

Η γαλλική κοινωνία διχάστηκε λόγω του πολέμου. Η κοινή γνώμη στη Γαλλία ήταν αρχικά υπέρ της συνέχισης της αποικιοκρατίας, αλλά με την πάροδο του χρόνου και υπό το βάρος των βάρβαρων ενεργειών της γαλλικής κυβέρνησης αυξήθηκαν οι φωνές υπέρ της ειρήνης και της ανεξαρτησίας της Αλγερίας. Το ζήτημα έγινε ιδιαιτέρως αμφιλεγόμενο και οδήγησε στην πτώση της Τέταρτης Γαλλικής Δημοκρατίας και την ανάληψη της εξουσίας από τον Σαρλ ντε Γκολ, το 1958.

Έτσι, ύστερα από χρόνια αιματηρού αγώνα, οι διαπραγματεύσεις που ξεκίνησαν το 1961 στο Ένιαν-les-Bains κατέληξαν στις Συμφωνίες του Ένιαν, οι οποίες υπογράφηκαν στις 18 Μαρτίου 1962. Με βάση τις συμφωνίες αυτές, η Αλγερία έγινε ανεξάρτητο κράτος στις 5 Ιουλίου 1962.

Η Αλγερινή Επανάσταση είχε σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνο για την συγκεκριμένη χώρα αλλά και για την ευρύτερη αποικιακή πολιτική της Γαλλίας. Ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία αποαποικιοποίησης στην Αφρική και αποτέλεσε έμπνευση για άλλους αντιαποικιοκρατικούς αγώνες παγκοσμίως.

162. Χ. Κωστούλας, «Η Αλγερινή Επανάσταση και η συμβολή του Μίμν Λιβιεράτου», εφημερίδα *Η Εποχή*, 16-17/11/2024.

Παρακάτω θα παρουσιάσουμε τη συνεισφορά του Δ. Λιβιεράτου στην Αλγερινή Επανάσταση, έτσι όπως την κατέγραψε με μορφή ημερολογίου, το οποίο εκδόθηκε σε βιβλίο. Να επισημάνουμε ότι ήταν ένα από τα πιο σημαντικά κομμάτια της ζωής του και γι' αυτό έδειχνε πάντα έντονο ενδιαφέρον για τα αντιιμπεριαλιστικά και εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα σε όλο τον κόσμο. Ο Δ. Λιβιεράτος δεν συμμετείχε μόνο στην εν λόγω επανάσταση, αλλά μελέτησε την επανάσταση αυτή υπό το πρίσμα του διεθνούς αντιιμπεριαλισμού και της παγκόσμιας αλληλεγγύης στους αγώνες για ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση των λαών. Σε αυτό το πλαίσιο τόνισε τη σημασία της Αλγερινής Επανάστασης για την ευρύτερη αφρικανική ήπειρο και την εξέλιξη των αντιαποικιοκρατικών αγώνων, καθώς και την επιρροή που είχε στις διεθνείς σχέσεις της εποχής. Η Αλγερία, μετά την ανεξαρτησία της, έγινε σημαντικός παράγοντας στο Κίνημα των Αδεσμεύτων και ο Λιβιεράτος συχνά αναφερόταν στη σημασία αυτής της εξέλιξης για τη διαμόρφωση ενός πολυπολικού κόσμου.

Με τα έργα του και τη δράση του, ο Λιβιεράτος επιχείρησε να φέρει στο προσκήνιο την αλληλεγγύη μεταξύ των λαών που μάχονταν ενάντια στον αποικιοκρατικό ζυγό, αναδεικνύοντας την Αλγερινή Επανάσταση ως παράδειγμα επιτυχούς εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

4. Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία¹⁶³

Η Επιμελητεία αποτέλεσε ιστορικά υπηρεσία του οργανωμένου στρατού. Οι πόλεμοι κρίνονταν και κρίνονται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα των στρατών να διατηρούν σε ετοιμότητα τα νευραλγικά τους τμήματα (όπως τα συστήματα τροφοδοσίας, πολεμοφοδίων, ανεφοδιασμού), ώστε να μπορούν να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες ανάγκες των συγκρούσεων.

Ο Δ. Λιβιεράτος στο βιβλίο του, με τίτλο, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης (1959-1962). Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία* (εκδόσεις Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001), εξιστορεί την προσωπική του εμπειρία σε ένα από τα πιο παράτολμα εγχειρήματα που σημάδεψαν το παγκόσμιο επαναστατικό κίνημα: την κατασκευή και οργάνωση ενός παράνομου εργοστασίου παραγωγής όπλων, στο Μαρόκο, για τις ανάγκες της Αλγερινής Επανάστα-

163. Το παρόν κεφάλαιο, επεξεργασμένο και συμπληρωμένο, βασίστηκε σε παλαιότερο δημοσίευτο κείμενο-βιβλιοπαρουσίαση. Για μια προγενέστερη δημοσιευμένη συνοπτική μορφή, βλ. τη βιβλιοπαρουσίαση του Δ. Κατσορίδα, «"Δημήτρης Λιβιεράτος: Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης (1959-1962). Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία", εκδόσεις Μαύρη Λίστα, 2001», εφημερίδα *Σοσιαλιστική Έκφραση*, Φλεβάρης-Μάρτης 2002, σελ. 5.

σης (1954-1962) κατά των Γάλλων αποικιοκρατών. Μάλιστα, το εργοστάσιο αυτό της Δυτικής Επιμελητείας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη νίκη της Επανάστασης σε μια κρίσιμη καμπή του αγώνα.

Ας δούμε, όμως, πιο αναλυτικά πώς εξελίχθηκαν τα πράγματα.

Το 1959, στην Ελλάδα, ο Δ. Λιβιεράτος ήταν μέλος, από το 1946, του παράνομου τροτσκιστικού Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΔΚΕ), το οποίο ήταν τμήμα της 4ης Διεθνούς. Η ηγεσία της 4ης Διεθνούς, με την οποία προφανώς συνδεόταν πολιτικά και ο Δ. Λιβιεράτος, τον καλεί στο εξωτερικό για να βοηθήσει στις προσπάθειες για οργάνωση των συντρόφων από τις αποικίες. Ήταν η στιγμή κατά την οποία τέθηκε στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα της Αλγερινής Επανάστασης. Έπρεπε να αποφασιστεί η στάση που θα κρατούσε η 4η Διεθνής σε εκείνη την κρίσιμη καμπή του απελευθερωτικού αγώνα των Αλγερινών, οι οποίοι είχαν εξεγερθεί από τον Νοέμβριο του 1954.

Η 4η Διεθνής, της οποίας γραμματέας ήταν τότε ο Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο), υποστήριζε πολιτικά και πρακτικά πολλές επαναστάσεις εναντίον της αποικιοκρατίας (των Μάο-Μάο, της Βολιβίας, του Μαρόκου κ.λπ.), αλλά όσον αφορά την Αλγερινή Επανάσταση κράτησε την πιο αποφασιστική στάση. Είπε: «όλα για την Αλγερινή Επανάσταση». Κι όταν έλεγε «όλα», εννοούσε όλα. Διότι, όπως λέει ο Δ. Λιβιεράτος,

«Αν σκεφτούμε υστερόβουλα, πως για κάθε παραμικρή κίνηση προς βοήθεια της αποικιακής επανάστασης πρέπει να έχουμε και ένα άμεσο πολιτικό όφελος, τότε αρνούμαστε τις αρχές μας. Όταν λέμε υπερασπιζόμαστε, αυτό σημαίνει υποστηρίζουμε μέχρι την τελευταία συνέπεια. [...] Ανεπιφύλακτη και χωρίς όρους η βοήθειά μας. [...] Εάν η γενική κίνηση πάει μπροστά και εάν πραγματικά αντιπροσωπεύουμε ένα ρεύμα στην ιστορία, αυτός είναι ο δρόμος μας. Αποφασιστικός και χωρίς υστερόβουλες σκέψεις. Άλλωστε αυτή ήταν μια από τις διαφορές μας με τους σταλινικούς εκείνη την εποχή».¹⁶⁴

Τι, όμως, πρακτικά σήμαινε αυτό;

Οι γαλλικές μυστικές υπηρεσίες είχαν εξαρθρώσει τα διεθνή δίκτυα από τα οποία προμηθεύονταν όπλα ο Απελευθερωτικός Στρατός (FLN). Τότε, ο Μιχάλης Ράπτης «έριξε» την ιδέα ότι ο στρατός θα μπορούσε να κατασκευάσει όπλα με δικά του μέσα. Η ηγεσία του FLN συμφώνησε και το σχέδιο άρχισε να υλοποιείται.

¹⁶⁴ Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης* (1959-1962). Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία, εκδόσεις Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001, σελ. 52-53.

Με τη βοήθεια του μηχανισμού της 4ης Διεθνούς οργανώθηκε σε όλη την Ευρώπη ένα δίκτυο προμήθειας υλικών, ενώ παράλληλα μετέβησαν στο Μαρόκο ειδικοί τεχνικοί. Τη ριψοκίνδυνη αυτή επιχείρηση ανέλαβε να συντονίσει και να ολοκληρώσει ο Δ. Λιβιεράτος για λογαριασμό της Γραμματείας της 4ης Διεθνούς. Κατάφερε να μετακινήσει, με ασφάλεια, γύρω στους τριάντα συντρόφους απ' όλο τον κόσμο προς το Μαρόκο, κάτω από τη μύτη των γαλλικών μυστικών υπηρεσιών και των συμμάχων τους. Στη συνέχεια επέβλεψε κάθε φάση υλοποίησης του σχεδίου και ήταν ο πρόεδρος της επιτροπής παράδοσης, στον Απελευθερωτικό Στρατό, της πρώτης παρτίδας των οπλοπολυβόλων που παρήγαγε το εργοστάσιο.¹⁶⁵

Μια πολυπολιτισμική ομάδα, η οποία δουλεύοντας σκληρά, για μήνες, σε συνθήκες μυστικότητας και ρίσκου, κατόρθωσε να συνταιριάζει τις διαφορετικές κουλτούρες της, σε αυτή την απίστευτη εμπειρία της παραγωγής του «θρυλικού ΡΜ», του οπλοπολυβόλου της Αλγερινής Επανάστασης.

Η ιστορία του βιβλίου ξεκινάει με την άφιξη του Δ. Λιβιεράτου στην Καζαμπλάνκα. Ένα ασυνήθιστο επεισόδιο έχει συμβεί στην *Επιμελητεία*. Ύστερα από μιας μεγάλης κλίμακας προδοσία, το εργοστάσιο για λόγους ασφαλείας έπρεπε να μεταφερθεί στο Μαρόκο (στην Μπούσνικα). Η αιφνίδια αυτή αναστάτωση είχε ως συνέπεια μια κατακόρυφη πτώση του ηθικού των εργατών και ένα ξέσπασμα ανταγωνισμών μεταξύ των στελεχών-μελών της οργάνωσης του FLN, αλλά και των «ξένων» συντρόφων. Αυτή είναι η κατάσταση που έπρεπε να αντιμετωπίσει φτάνοντας στο εργοστάσιο ο Δ. Λιβιεράτος (ο «Μεσιέ Ντενί», όπως ήταν το παρωνύμιό του για τις στοιχειώδεις ανάγκες συνωμοτικότητας).

Το σημαντικό με το βιβλίο είναι ότι καταπιάνεται με τα καθημερινά προβλήματα λειτουργίας του εργοστασίου και με τη συγκεκριμένη επαναστατική εμπειρία. Περιγράφει γλαφυρά, παραστατικά και με λεπτομέρειες τον τρόπο με τον οποίο λειτούργησε το εργοστάσιο παραγωγής όπλων από ένα δυναμικό περίπου τετρακοσίων ατόμων (κυρίως Αλγερινοί, και περίπου τριάντα τεχνικοί, Ευρωπαίοι και Λατινοαμερικανοί, οι οποίοι ήρθαν ως εθελοντές). Βασικός σκοπός ήταν να προμηθεύει με όπλα τον Απελευθερωτικό Στρατό της Αλγερίας ενάντια στις γαλλικές αποικιοκρατικές δυνάμεις και τις μυστικές τους υπηρεσίες. «Ένα έργο καταπληκτικό που ποτέ άλλη επανάσταση δεν είχε καταφέρει να δημιουργήσει».¹⁶⁶

165. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 90.

166. Βλ. το επίμετρο, στο Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 143.

Στην αφήγησή του ο συγγραφέας δεν αρκείται σε θριαμβολογίες για ηρωικούς υπεράνθρωπους επαναστάτες, κατά τα πρότυπα του σοβιετικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Δεν αποσοβεί τις εντάσεις, τις ανθρώπινες αδυναμίες και τις προστριβές που υπάρχουν, σε αρκετές περιπτώσεις, ανάμεσα στους πολυάριθμους αγωνιστές, οι οποίοι είχαν έρθει από όλο τον κόσμο εθελοντικά, δουλεύοντας ακατάπαυστα και με κίνδυνο της ζωής τους. Απεναντίας, περιγράφει με πολύ ανάγλυφο και σε πολλές περιπτώσεις αναλυτικό τρόπο, που νομίζεις ότι είναι κουραστικό, αλλά τελικά αναγκαίο, την καθημερινή συμβίωση ανθρώπων οι οποίοι είχαν διαφορετικές κουλτούρες, συνήθειες, νοοτροπίες και βιώματα, επισημαίνοντας πως «όσο κι αν λέμε ότι είμαστε διεθνιστές, είμαστε βαθύτατα διαποτισμένοι από τη ζωή και τη νοοτροπία της χώρας όπου ζει ο καθένας». Εξαιτίας όλων αυτών είναι που σε δύσκολες και αντίξοες αντικειμενικές συνθήκες, δηλαδή τότε που είμαστε αναγκασμένοι να δουλέψουμε όλοι μαζί, αυτά τα συμπτώματα βγαίνουν στη επιφάνεια.¹⁶⁷ Οι πρωταγωνιστές που αναφέρονται στο βιβλίο είναι άνθρωποι απλοί, καθημερινοί, οι οποίοι κλαίνε, γελάνε, κουράζονται, απογοητεύονται ή ακόμη εγκαταλείπουν τον αγώνα για χάρη κάποιας, έστω μικρής, απόλαυσης. Δηλαδή, είναι άνθρωποι αληθινοί, με τη μιζέρια, τις ανασφάλειές τους, αλλά και την επαναστατική τους ανάταση.

Αυτές τις εντάσεις ο Δ. Λιβιεράτος επιχειρεί να τις αμβλύνει, λειτουργώντας ενωτικά και συνθετικά ανάμεσα στις διαφορετικές κουλτούρες και νοοτροπίες, ώστε οι συμμετέχοντες να κατανοήσουν ότι είναι μέρη μιας ολότητας, υπενθυμίζοντάς τους συνεχώς τον σκοπό που έχουν έρθει να υπηρετήσουν: τη νίκη της επανάστασης. Διότι, ο ίδιος καταλάβαινε ότι είναι «άλλο πράγμα να συζητάς για την επανάσταση από τα βιβλία, τα χαρτιά, τα κείμενα, να την φαντάζεσαι όπως εσύ θέλεις, και άλλο να την ζεις, με την καθημερινή της ρουτίνα, με τα ανθρώπινα ελαττώματά της»,¹⁶⁸ όπως σχολιάζει, για να μας προσγειώσει στα αδιέξοδα που μπορεί συχνά να καταλήξει η μετάβαση από τη θεωρία στην πράξη, τότε και πάντα. Γι' αυτό, σε κάποιο άλλο σημείο του βιβλίου επισημαίνει: «Να μην είμαστε απόλυτοι στις κρίσεις μας και τη στάση μας, για να μπορέσουμε να επηρεάσουμε με το παράδειγμά μας [...]».¹⁶⁹

Μοιραία, λοιπόν, όλες οι παραπάνω συγκρούσεις, οι οποίες πολλές φορές προέβαλαν με το πρόσχημα της πολιτικής διαφωνίας, έπαιρναν κάποια στιγμή συγκεκριμένο περιεχόμενο για το ποια ομάδα θα είχε τον έλεγχο της

167. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 48.

168. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 52.

169. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 48.

διεύθυνσης του εργοστασίου. Πιο συγκεκριμένα, ποιος «συσχετισμός» θα ήλεγχε τη Γενική Συνέλευση, δηλαδή το υπέρτατο όργανο της αυτοδιαχειριζόμενης εργοστασιακής μονάδας. «Αυτή η εθελοντική φυλακή, που γινόταν πολλές στιγμές ανυπόφορη, πίεζε, τσάκιζε τους ανθρώπους, που ξεσπούσαν ξαφνικά μέσα σε αυτές τις συνελεύσεις. [...] Στους λόγους τους διέκρινες επίσης όλη την αμφιβολία για τη δουλειά». ¹⁷⁰

Η Γενική Συνέλευση, όπως την περιγράφει ο Δ. Λιβιεράτος, είναι ένας ζωντανός οργανισμός. Αλλά και οι επιμέρους τομείς δουλειάς διευθύνονταν και συντονίζονταν από τακτική μηνιαία Γενική Συνέλευση, που συνερχόταν παρά τις όποιες δυσκολίες, ακόμη κι αν οι μεταξύ των «τομέων» αποστάσεις συχνά ξεπερνούσαν τα 100 χιλιόμετρα. Στη Γενική Συνέλευση οι πλειοψηφίες και οι μειοψηφίες εναλλάσσονται για μια ποικιλία θεμάτων, όχι αποκλειστικά τεχνικών ή της τρέχουσας καθημερινότητας, αλλά και για ιδεολογικού τύπου θέματα και ερωτήματα, όπως: Κολεκτιβιστική ή όχι διεύθυνση; Εθνική ή προλεταριακή επανάσταση; Αποικιακή ή ευρωπαϊκή προλεταριακή επανάσταση; Οι συζητήσεις είναι εξαντλητικές που κρατούν έως και 7 ώρες, καθώς πρέπει να μεταφράζονται παράλληλα οι απόψεις όλων των συμμετεχόντων. ¹⁷¹

Αντιμετωπίζοντας, ο Δ. Λιβιεράτος, μερικά από τα παραπάνω προβλήματα της εργοστασιακής μονάδας της Δυτικής Επιμελητείας, θα του δοθεί η ευκαιρία να σχολιάσει με διεισδυτικότητα κάποιες παραμέτρους των γεγονότων. Καταγράφει τις σκέψεις του για τη γενικότερη πολιτική κατάσταση της εποχής, για τις τεχνικές κυριαρχίας των Γάλλων αποικιοκρατών, για τις διαφορές στην «προλεταριακή παράδοση» Δύσης και Ανατολής, για τη διαφορετικότητα που σηματοδοτεί η προσφώνηση τότε «σύντροφε» και τότε «αδελφέ» από τα μέλη της κοινότητας του εργοστασίου, για τον κίνδυνο της διαφθοράς των επαναστατών.

Παρ' όλα αυτά, οι εντάσεις μεταξύ των εργατών θα διευθετηθούν, καθώς η δυναμική του εγχειρήματος και οι αδιάκοπες προσπάθειες του Δ. Λιβιεράτου θα συμβάλουν ώστε «να γίνουν επιτέλους ομάδα», δηλαδή να καταλάβουν ότι αποτελούν συστατικά μέρη μιας «ολότητας», όπως είπαμε. Αυτό είναι το «νόημα» που θα αμβλύνει τις διαφορές, θα ανασύρει τα κρυμμένα αποθέματα δύναμης και πίστης, διευκολύνοντας τη συνεννόηση. Τελικά, το εγχείρημα στέφθηκε με επιτυχία. Στο τέλος του 1960 λειτουργούσαν, ήδη, 4-5 εργοστάσια και στα μέσα του 1961 ξεκίνησε η παραγωγή. ¹⁷²

170. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 104.

171. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 55 και 102-106.

172. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 144-145.

«Έτσι άρχισε η εποποιία του όπλου. Ιστορία χωρίς φανερούς μεγάλοστομους ηρωισμούς, ιστορία που οι πολλές της λεπτομέρειες θα μείνουν ίσως άγνωστες για πάντα. Γραμμένη με αίμα, ιδρώτα, ξενύχτια. Νεύρα, τσακίσματα, ατελείωτες αμφιβολίες. Είναι η εποποιία των εργατών-στρατιωτών της Logistique Quest (Δυτικής Επιμελητείας), μαζί με μια ομάδα από διεθνιστές που ήρθαν από πολλές μεριές του κόσμου να δουλέψουν, να πραγματοποιήσουν ένα όνειρο, να το κάνουν συγκεκριμένο, και στο τέλος να μείνουν άγνωστοι μεταξύ αγνώστων, χωρίς να νιώσουν ποτέ, ούτε μια στιγμή, τη μεγάλη χαρά του προσκηνίου που έχουν οι μαχητές ενός στρατού. Στερήθηκαν χρόνια την ελευθερία τους γι' αυτό το σκοπό, τσάκισαν τα χέρια τους, τα πόδια τους, τις μέσες τους, τα στομάχια τους, δουλεύοντας μέρα-νύχτα. Στο τέλος το όνειρο έγινε πραγματικότητα».¹⁷³

Τελικά, η επανάσταση θα θριαμβεύσει. Το εργοστάσιο της Δυτικής Επιμελητείας θα ολοκληρώσει το «πλάνο παραγωγής» του, χάρη και στο άγρυπνο μάτι του «Γκαμπ», που δεν είναι άλλος από το ιστορικό ηγετικό στέλεχος της 4ης Διεθνούς, Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο), ο οποίος με τη σύντροφό του Έλλη Δυοβουνιώτη αναλύει τις πληροφορίες, σχεδιάζει με προσοχή και κατευθύνει από μακριά κάθε βήμα της παράτολμης αυτής επιχείρησης.

Το σεμνό αυτό βιβλίο του Δ. Λιβιεράτου, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο για 38 χρόνια (είχε γραφτεί το 1963 και εκδόθηκε το 2001), αξίζει να διαβαστεί, όχι μόνο για την ιστορική του αξία, αλλά και για την εμπειρία που προσφέρει στην εξερεύνηση νέων και πρωτότυπων τρόπων συλλογικής αντίστασης.

Μετά τη νίκη της επανάστασης, ο Λιβιεράτος, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, δεν υπήρξε απλώς συμμετοχος, αλλά και ιστορικός της. Έγραψε τα βιβλία, *Η Αλγερινή Επανάσταση* και το *Μαύρη Ήπειρος. Εισαγωγή στην Ιστορία της Αφρικής*. Επίσης, θα παρευρεθεί και στην πρώτη επέτειο από την απελευθέρωση του Αλγερίου (9η επέτειος από την έναρξη της επανάστασης την 1η Νοεμβρίου 1954) και στις εορταστικές εκδηλώσεις που ακολούθησαν, από τις 30 Οκτωβρίου μέχρι τις 3 Νοεμβρίου 1963. Ήταν επίσημος προσκεκλημένος της κυβέρνησης της ανεξάρτητης πλέον Αλγερίας.¹⁷⁴

173. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 90.

174. Μάλιστα, περιγράφει αναλυτικά τις εκδηλώσεις που έγιναν για τον πρώτο χρόνο της απελευθέρωσης. Για περισσότερα βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης*, ό.π., σελ. 135-139.

Ο Μίμης παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του πολέμιος του δυτικού ιμπεριαλισμού. Στις συζητήσεις μαζί του, το παρελθόν ως ιστορία και ως πεδίο μάχης ήταν εξίσου παρόν, ενώ παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τη ΝΑΤΟϊκή δραστηριότητα και θαύμαζε την αγωνιστικότητα των λαών που αντιστέκονται, όπως του παλαιστινιακού.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι για την Αλγερία θεωρείται κάτι σαν εθνικός ήρωας και έχει τιμηθεί με αντίστοιχες πλακέτες.

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος και τα Ιουλιανά του 1965

Παναγιώτης Κολοβός*

Δικηγόρος-εργατολόγος

«Και τότε έγινε η μεγάλη έκρηξη. Λίγες μέρες πριν, κανένα κόμμα, καμία οργάνωση, κανένας θεωρητικός δεν μπορούσε να προβλέψει τι θα άρχιζε στις 15 Ιουλίου 1965. Η οικονομία δεν έπασχε από σοβαρά προβλήματα. Η ανεργία υποχωρούσε και η χώρα περνούσε σε νέα πρωτόγνωρη καταναλωτική έξαρση.

Στην κυβέρνηση βρίσκονταν η Ένωση Κέντρου και ο Γεώργιος Παπανδρέου. Ο λαός ζει ένα διάλειμμα αστικής δημοκρατίας ύστερα από τη θύελλα του εμφυλίου, τις καταδιώξεις, τις εξορίες, την προσφυγιά. Κι όμως, μπορεί να μην υπήρχε μαζική ανέχεια, αλλά η εξευτελισμένη προσωπικότητα του λαού δεν είχε αποκατασταθεί. Σε κάθε υπηρεσία, υπουργείο, αστυνομικό τμήμα, ο μηχανισμός της Δεξιάς κυριαρχούσε. Η δολοφονία του Λαμπράκη το 1963 και η σκευωρία του «Ασπίδα» το 1964 ήταν τα πιο εμφανή σημάδια που έδειχναν πως το κράτος του Εμφυλίου ήταν ακόμα ζωντανό. [...] Κάποιοι συνηθίζουν να μιλάνε για τον αυθορμητισμό του Γαλλικού Μάη του 1968.

* Ο Παναγιώτης Κολοβός είναι δικηγόρος με μεταπτυχιακές σπουδές στο Εργατικό Δίκαιο (ΔΜΣ Νομικής Σχολής Αθηνών). Συνεργάζεται με την Ένωση Εργαζόμενων Καταναλωτών της ΓΣΕΕ και είναι νομικός σύμβουλος συνδικαλιστικών σωματείων.

Όμως, η Αθήνα του 1965 βρισκόταν πιο μπροστά. Έδινε το νόημα μιας νέας εποχής που άρχιζε με την άμεση επέμβαση του λαού στους δρόμους, αντίθετα με τις υπάρχουσες τότε κομματικές γραμμές. Μια έκρηξη διαφορετική από τα σχήματα που μέχρι τότε γνωρίζαμε.

Η απέραντη κοινωνική δυσарέσκεια, που δεν ήταν μόνο οικονομική, οδήγησε εκατοντάδες χιλιάδες λαού σε πρωτοφανείς αγώνες διαρκείας. Ο Ιούλιος του 1965 θα μείνει στην ελληνική ιστορία. Από τότε, η εκάστοτε αστική εξουσία φοβάται και την παραμικρή κινητοποίηση. Γι' αυτό και η εσπευσμένη καταστολή σε κάθε περίπτωση». ¹⁷⁵

Με αυτά τα λόγια συνοψίζει ο Δημήτρης Λιβιεράτος τα Ιουλιανά του 1965, σε ένα επετειακό άρθρο του, δημοσιευμένο το 2009. Ο σημαντικός ιστορικός του εργατικού κινήματος έζησε και περιέγραψε τα γεγονότα που έχουν μείνει στην Ιστορία ως «Ιουλιανά», καταγράφοντάς τα μέρα με τη μέρα, σε ένα σημαντικό κείμενο, το οποίο αποτελεί σημείο αναφοράς για κάθε κατοπινό μελετητή και ιστορικό. Το κείμενο αυτό με τίτλο, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», γράφτηκε όπως αναφέρει ο ίδιος ο συγγραφέας «κάθε βράδυ, μετά τις εκδηλώσεις και διαδηλώσεις», ¹⁷⁶ στις οποίες ο ίδιος συμμετείχε. Η ζωντάνια της γραφής, άλλωστε, δείχνει ότι εξιστορεί γεγονότα που ζει σε πρώτο χρόνο. Σε κάποιο σημείο αναφέρει: «Την Τρίτη αυτής της εβδομάδας [σ.σ. 17/8] μας έδωξαν στον Παναθηναϊκό και μας ξελίγωσαν στο περπάτημα μέχρι την Ομόνοια και την Τετάρτη σταματήσαμε στην Ομόνοια».

Η πρώτη δημοσίευση του κειμένου (όχι ολόκληρο, αλλά περίπου το 1/3) δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 1965 στο περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, όργανο του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ), στο φύλο 36. Η πρώτη επίσημη έκδοση του κειμένου έγινε το 1985 (νωρίτερα είχε κυκλοφορήσει σε μορφή μπροσούρας από το ΚΔΚΕ, τον Οκτώβριο του 1965, και στη συνέχεια σε αυτοέκδοση από τον ίδιο το συγγραφέα) και έκτοτε έχει γνωρίσει αρκετές επανεκδόσεις. ¹⁷⁷

175. Δ. Λιβιεράτος, «Ιουλιανά 1965: Η μεγάλη λαϊκή έκρηξη», επετειακό άρθρο δημοσιευμένο το 2009, <https://marxismos.com/iouliana-1965-ekriksi/>

176. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Η Κίνηση των 115*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2020, σελ. 118.

177. Δ. Λιβιεράτος-Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65: Η έκρηξη*, εκδόσεις «Κομμούνα», Αθήνα 1985, επανέκδοση Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014. Άλλες επανεκδόσεις είναι οι εξής: α) Δ. Λιβιεράτος, Λ. Μπόλαρης, Μαρία Στύλλου, *Ιουλιανά 1965*, εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2015, β) Δ. Λιβιεράτος, Γ. Δαλαβάρης, *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2016. Το χρονικό περιλαμβάνεται ακόμη στο βιβλίο του Δ. Λιβιεράτου, *Η Κίνηση των 115*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2003, με επανέκδοση από τις εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2020.

Ο Δ. Λιβιεράτος, την εποχή που γράφει το κείμενο αυτό, είναι 38 ετών και βετεράνος του εργατικού κινήματος, έχοντας συμμετοχή σε αυτό από την παιδική ηλικία, από τα χρόνια της Κατοχής. Από τη δεκαετία του 1950, αμέσως μετά την αποφυλάκισή του από τη Μακρόνησο, όπου βρίσκεται εξόριστος, υπηρετώντας τη στρατιωτική του θητεία, εργάζεται ως τυπογράφος. Συμμετέχει στο συνδικαλιστικό κίνημα μέσω του σωματείου των τυπογράφων και μέσω του Κινήματος Ελεύθερου Συνδικαλισμού (ΚΕΣ), που ιδρύεται το 1949, και αργότερα στο Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα, που το διαδέχτηκε το 1955 και που πρωτοστάτησε στη συγκρότηση του κινήματος των 115 Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων (115 ΣΕΟ). Για την ιστορία των συνδικαλιστικών αυτών μετωπικών οργανώσεων και του εργατικού κινήματος της εποχής έχει γράψει αναλυτικά στα βιβλία του, *Η Κίνηση των 115*, και *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*.¹⁷⁸ Ταυτοχρόνως, συμμετέχει από την ίδρυσή του, το 1946, στο παράνομο τότε ΚΔΚΕ, την οργάνωση που προέκυψε από την ενοποίηση των ελληνικών τροτσικιστικών οργανώσεων μετά την Κατοχή. Το ΚΔΚΕ έχει σημαντική συμμετοχή στο συνδικαλιστικό κίνημα της εποχής και στα γεγονότα των Ιουλιανών.

1. Τι ήταν τα Ιουλιανά;

Η σύγκρουση του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, ηγέτη της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου, η οποία είχε εκλεγεί στις αρχές του 1964 με το συντριπτικό ποσοστό του 53%, με τον τέως βασιλιά Κωνσταντίνο πάνω στο ζήτημα του αν θα παραμείνει ή όχι υπουργός Άμυνας ο Γαρουφαλιάς (ο Παπανδρέου επιθυμεί την αποπομπή του και την ανάληψη του υπουργείου από τον ίδιο, ενώ ο βασιλιάς απαιτεί την παραμονή του) οδηγεί στην παραίτηση του Παπανδρέου, την οποία κάνει αμέσως αποδεκτή ο βασιλιάς και αντί να προκηρύξει εκλογές, δίνει την ίδια ημέρα εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε αποστάτες βουλευτές της Ένωσης Κέντρου (εφεξής Ε.Κ.), ώστε να σχηματίσουν κυβέρνηση με τη στήριξη της ΕΡΕ¹⁷⁹ και την αποστασία και άλλων βουλευτών της Ε.Κ.

Το βασιλικό πραξικόπημα λαμβάνει χώρα στις 15 Ιουλίου 1965. Από την ημέρα εκείνη και για 70 περίπου ημέρες ξεσπούν μαζικές –σχεδόν καθημερινές– διαδηλώσεις, ενάντια στον σχηματισμό κυβέρνησης αποστατών και στις 27 Ιουλίου προκηρύσσεται γενική πολιτική απεργία από τη ΓΣΕΕ. Έχει προηγη-

178. Για τους αγώνες της περιόδου και το κίνημα των 115 ΣΕΟ, βλ. ακόμη Σ. Σεφεριάδης, «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμος 12 (1998).

179. Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) είναι το βασικό κόμμα της δεξιάς παράταξης εκείνης της εποχής.

θεί η δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα στις 21 Ιουλίου από την Αστυνομία. Η καταστολή των διαδηλώσεων είναι άγρια και οδηγεί σε γενικευμένες συγκρούσεις των διαδηλωτών με την Αστυνομία. Οι μαζικές διαδηλώσεις παίρνουν χαρακτήρα εξέγερσης και με την πίεση που ασκούν στους βουλευτές της Ε.Κ. οδηγούν σε αποτυχία τις δύο πρώτες απόπειρες σχηματισμού κυβέρνησης. Στις πρώτες 40 μέρες του κινήματος καταγράφονται 400 συγκεντρώσεις σε ανοιχτό χώρο. Η Βουλή ήταν κάθε μέρα αποκλεισμένη. Ωστόσο, η απουσία ηγεσίας που θα έδινε προοπτική στο μεγαλειώδες κίνημα και η συμβιβαστική στάση της ηγεσίας τόσο της Ε.Κ. όσο και της ΕΔΑ¹⁸⁰ οδηγούν σε ύφεση και υποχώρηση των κινητοποιήσεων, λόγω κούρασης και έλλειψης συγκεκριμένης προοπτικής για τα επόμενα βήματα. Ο συνδυασμός πιέσεων και εξαγοράς φέρνει τελικά το επιθυμητό αποτέλεσμα για το Παλάτι και στις 24 Σεπτεμβρίου καταφέρνει να εξασφαλίσει αρκετούς αποστάτες (39 βουλευτές) από την Ε.Κ. για να υπερψηφιστεί μαζί με την ΕΡΕ κυβέρνηση με 152 ψήφους.

2. «Το χρονικό του Ιουλίου 1965»

Όλα αυτά αναφέρονται στο «Χρονικό του Ιουλίου 1965». Στο κείμενο αυτό, ο Δ. Λιβιεράτος καταγράφει σε πρώτο χρόνο όχι μόνο τα συγκλονιστικά γεγονότα, περιγράφοντας όλες τις διαδηλώσεις στην Αθήνα, μέρα με τη μέρα, αλλά και τις αντιδράσεις των πολιτικών δυνάμεων, το πώς προσπαθεί το παλάτι με την άρχουσα τάξη να δημιουργήσει τους όρους για τη συγκρότηση κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της ΕΡΕ με τους αποστάτες της Ένωσης Κέντρου, τον τρόπο που η ηγεσία της Ε.Κ. προσπαθεί να χειραγωγήσει το κίνημα σε ασφαλή πλαίσια και την προσπάθεια της ηγεσίας της ΕΔΑ να εκτονώσει και να περιορίσει το κίνημα στον δρόμο, για να μην ξεφύγει από τα όρια της «ομαλότητας» και της αστικής νομιμότητας. Τέλος, καταγράφει τα πολιτικά συμπεράσματα που μπορούν να αντληθούν από τα γεγονότα.

Το χρονικό αυτό είναι μια ζωντανή εξιστόρηση, αλλά ταυτοχρόνως και μια πολιτική ανάλυση των γεγονότων από επαναστατική οπτική. Περιγράφοντας την επέμβαση των μαζών, με το ξέσπασμα των διαδηλώσεων των πρώτων ημερών, γράφει:

«Λογαριάζουν όμως χωρίς τη λαϊκή αντίσταση. Η ιστορία ήταν πολύ καλά μονταρισμένη, αλλά στην επεξεργασία των σχεδίων τους, οι βελάδες των ανακτόρων ξέχασαν ότι κατά σύμπτωση υπάρχει και ο ελληνικός λαός που πριν λίγο καιρό είχε καταψηφίσει τη δεξιά. Η Φρειδερίκη

180. Η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) είναι το βασικό κόμμα της Αριστεράς εκείνης της εποχής, στο οποίο συμμετείχε το παράνομο ΚΚΕ.

και τα ξόανά της, που διόριζαν και απέλυαν πρωθυπουργούς μέχρι προ ολίγου, όταν έκαναν τα σχέδιά τους στα Ανάκτορα της Κέρκυρας και των Αθηνών, ξέχασαν ότι υπάρχει και το Περιστέρι και ο Πειραιάς και η Λάρισα και ο Βόλος, ξέχασαν ότι υπάρχει η εργατιά, ο καταπιεζόμενος λαός, η αγωνιστική σπουδάζουσα εργαζόμενη νεολαία του, οι αγρότες. Μεταξύ ουίσκι και σαμπάνιας υπολόγιζαν ότι τα πράγματα θα πάνε καλά, μεθυσμένοι από αυτοϊκανοποίηση σύγχρονων μακιαβέληδων.

[...] Ενώ οι αυλόδουλοι προσπαθούν να βρουν καινούργιους υπουργούς, οι γειτονιές της Αθήνας αναταράσσονται. Τα εργατικά προάστια, τα εργοστάσια, τα μαγαζιά, οι νεολαίοι κινητοποιούνται. Από πόρτα σε πόρτα, από σπίτι σε σπίτι, ανάβει η συζήτηση και η αγανάκτηση. Το κύμα της αντίστασης στα σκοτεινά σχέδια της Αυλής, των “δημοκρατών” συνωμοτών, των Αμερικανών φίλων τους, μεγαλώνει ώρα με την ώρα. Κάθε λεπτό που περνάει ο λαός ξεσηκώνεται. Την Παρασκευή η νεολαία βρίσκεται πάλι στο κέντρο της Αθήνας διαδηλώνοντας την αντίθεσή της στο πραξικόπημα. Αργά το βράδυ η αστυνομία επιτίθεται βάρβαρα στο Σύνταγμα για να διαλύσει τη νεολαία. Γίνεται μάχη. Τα νιάτα αντιστέκονται στις επιθέσεις, στήνουν πρόχειρα οδοφράγματα, ανάβουν φωτιές. 114 τραυματίες και 84 συλλήψεις είναι ο απολογισμός της Παρασκευής. Αλλά οι πρώτες αφιμαχίες της νεολαίας προμηνύουν τη μεγάλη κινητοποίηση. Η Αθήνα είναι έτοιμη για μεγάλες ώρες πάλι. Ξαναζεί την ηρωική της ιστορία που δίκαια την ονόμασε αδούλωτη Αθήνα».¹⁸¹

Στα αποσπάσματα αυτά, η ζωντάνια της περιγραφής και το ύφος της γραφής μαρτυρούν ότι παρουσιάζονται από την πένα όχι ενός ιστορικού ή ενός δημοσιογράφου, αλλά ενός παθιασμένου αγωνιστή ο οποίος συμμετέχει στα γεγονότα που αναφέρει. Αυτό, ωστόσο, δεν στερεί από το Χρονικό τα πλεονεκτήματα μιας ζωντανής δημοσιογραφικής περιγραφής, ούτε ενός ακριβούς χρονικού των γεγονότων που καταγράφονται σε πρώτο χρόνο.

Η συμβιβαστική στάση της ηγεσίας της Ε.Κ., η οποία φοβάται τις μάζες πιο πολύ από το πραξικόπημα, περιγράφεται σε όλο το κείμενο. Ο Παπανδρέου δεν θέλει να στηριχθεί στις διαδηλώσεις για να συγκρουστεί με τον θεσμό της μοναρχίας, θέλει να πατήσει πάνω στο κίνημα για να πετύχει ένα συμβιβασμό, δηλαδή νέες εκλογές με υπηρεσιακή κυβέρνηση. Τελικά, υποχωρεί και από

181. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», στο Δ. Λιβιεράτος, Λ. Μπόλαρης, Μαρία Στύλλου, *Ιουλιανά 1965*, εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2015, σελ. 40-41.

αυτή την αξίωση και δέχεται να πάει σε εκλογές με κυβέρνηση της ΕΡΕ, η οποία θα αναλάβει να οργανώσει εκλογές. Για το Παλάτι και την ΕΡΕ είναι αδύνατο να δεχτούν τέτοια αξίωση, γιατί αντιλαμβάνονται ότι το αποτέλεσμα των εκλογών θα είναι συντριπτικό εναντίον τους. Πρέπει οπωσδήποτε να βρουν αρκετούς αποστάτες για τον σχηματισμό κυβέρνησης χωρίς εκλογές. Ο Παπανδρέου, μπροστά στο αδιέξοδο, προτιμά να θυσιάσει την κυβέρνηση παρά να φουντώσει το κίνημα περαιτέρω και να έρθει σε σύγκρουση με τον θεσμό της μοναρχίας. Δεν θα μπορούσε όμως σε καμία περίπτωση να ελέγξει το κίνημα, χωρίς την ΕΔΑ, η οποία έχει τον μηχανισμό για να το περιορίσει στα όρια της διαμαρτυρίας και να αποφύγει τη σύγκρουση.

3. Η περιγραφή του ρόλου της ηγεσίας της ΕΔΑ

Η προσπάθεια της ηγεσίας της ΕΔΑ να περιορίσει το κίνημα σε ειρηνικές διαμαρτυρίες και να εμποδίσει την κυριαρχία των αντικαθεστωτικών συνθημάτων περιγράφεται σε πολλά σημεία του κειμένου. Η δουλειά ανατίθεται σε στελέχη του κόμματος, τα οποία αναλαμβάνουν τον ρόλο του «εφόρου της τάξεως». Στις πρώτες μέρες του κινήματος, η προσπάθεια αυτή δεν στέφεται με ιδιαίτερη επιτυχία, καθώς ο όγκος των κινητοποιήσεων και η οργή του πλήθους κάνουν τον ρόλο των «εφόρων» πολύ δύσκολο. Περιγράφοντας τη συγκέντρωση της 17ης Ιουλίου, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, ο Δ. Λιβιεράτος γράφει:

«Στο τέλος της συγκέντρωσης, οι “έφοροι τάξεως”, που ανήκουν κυρίως στην ΕΔΑ, κάνουν ζώνη έξω από το γήπεδο και ζητάνε από τους διαδηλωτές να διαλυθούν ήσυχα. Γραμμή της ΕΔΑ είναι να μην γίνει καμιά άλλη εκδήλωση. Ότι η συγκέντρωση αρκεί. Ποιος μπορεί όμως να κρατήσει μια τεράστια μάζα που κατέβηκε για αγώνα; Ποιος μπορεί να ακούσει κηρύγματα παθητικής αντίστασης, όταν η αντίδραση ακονίζει τα μαχαίρια της; Και η διαδήλωση αντιπαρέρχεται τους “καθοδηγητές” και προχωράει λαοθάλασσα στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, την οδό Πατησίων και φτάνουν οι νεολαίοι μέχρι το Σύνταγμα. Η Αθήνα σείεται από το “1-1-4”. Το “δημοψήφισμα” συνεχώς ακούγεται και περισσότερο, παρ’ όλη την αντίδραση των “εφόρων”. Οι εργάτες αρχίζουν να εκνευρίζονται με την επιμονή αυτών των “ησυχαστών” μέσα στις γραμμές τους. Αυτοί παρακαλάνε τον κόσμο να μην φωνάζει, έχουν γραμμή να κλείσουν τη συγκέντρωση με ησυχία, ζητάνε από τα πλήθη να “πειθαρχήσουν”. Αλλά σε ποιον να πειθαρχήσουν; Τα ίδια δεν λέει και η αστυνομία; Τα ίδια δεν λέει και ο Τούμπαρς όταν κατηγορεί το λαό για αναρχία και οχλοκρατία; Οι εργάτες και οι νεολαίοι στην αρχή δεν ξέρουν τι να κάνουν μ’ αυτούς τους

τύπους που παριστάνουν τον “αγωνιστή” και τους στέλνουν από την άλλη μεριά στα σπίτια τους να κοιμηθούν ήσυχα. Μετά αρχίζουν να τους παραμερίζουν, μερικούς επίμονους τους χαρακτηρίζουν παρακρατικούς και νοβαλτζίνες, ενώ μερικούς που κάνουν και τον άγριο, τους καταχερίζουν. Και η λαοθάλασσα προχωράει. Η αστυνομία δεν τολμάει να επέμβει. Εδώ δεν είναι πια τα παιδιά αλλά οι νεολαίοι και οι εργάτες σ’ ένα πλατύ αδιάσπαστο αγωνιστικό μέτωπο που βαδίζει περήφανα να σαρώσει τη συνομωσία».¹⁸²

Περιγράφοντας την κηδεία του Πέτρουλα, στις 23 Ιουλίου, γράφει σχετικά:

«Η αστυνομία δεν υπάρχει πουθενά για την τάξη. Έχουν αναλάβει να τηρήσουν την τάξη στελέχη της ΕΔΑ που αγωνίζονται μάταια να ακουστούν. Ώρα έντεκα προσπαθούν να κάνουν ακόμα την τροχαία στη γωνιά του Συντάγματος και της οδού Φιλελλήνων. Σε λίγο θα εξαφανιστούν και αυτοί μέσα στη μάζα. Ο όγκος του κόσμου μεγαλώνει όπως ξανοίγονται και τα συνθήματα περισσότερο. Αυτή τη στιγμή κυριαρχεί το “Δημοψήφισμα” και ένα καινούργιο που ακούγεται για πρώτη φορά: “Ο στρατός με το λαό”. “Οι καθοδηγητές” δεν τολμάνε πια να αντικρύσουν τους εργάτες. Εξαφανίζονται και σιωπαίνουν μέσα στη μάζα, καταλαβαίνοντας το ανίσχυρο της “γραμμής” που πάει ενάντια στο λαό».¹⁸³

Το ίδιο κλίμα περιγράφεται στην ημέρα της γενικής απεργίας στις 27 Ιουλίου:

«Μέσα σε ένα σκληρό και σπάνιο λιοπύρι αρχίζει η συγκέντρωση. Ομιλητές επί ομιλητών περνάνε από το βήμα, λέγοντας τα ίδια και τα ίδια, αρχίζουν να κουράζουν τη συγκέντρωση. Τα συνθήματα είναι αδύνατα. Σήμερα η εδαίτικη “γραμμή” έχει κατεβάσει και τις τελευταίες εφεδρείες της για να συγκρατήσει τη συγκέντρωση σε ορισμένα όρια ψυχίας. Έχει δώσει ρητές υποσχέσεις στη διεύθυνση της αστυνομίας ότι θα κρατήσει την τάξη. Αλλά ποιανού την “τάξη”; Του κύριου Τούμπα; Όταν τελειώνει η συγκέντρωση με το διάβασμα του ψηφίσματος, ακούγονται τα συνηθισμένα: “διαλυθείτε ψύχως”, “Δημοκράτες να πάτε στα σπίτια σας” και το πιο γελοίο: “Να φανούμε πολιτισμένοι”. Με ποιόν; Τον κύριο Τούμπα που σκότωσε τον Σωτήρη και ματοκύλησε την Αθήνα;

Οι εργάτες προχωράνε προς την Ομόνοια και από κει στην οδό Πανεπιστημίου, αδιαφορώντας για τις συνεχείς σειρές των “εφόρων” που τους εκλιπαρούν να γυρίσουν πίσω. Αυτοί ήρθαν για να δια-

182. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 43-44.

183. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 47.

δηλώσουν τη θέλησή τους και όχι να μπαφιάσουν από λόγια στην πλατεία της Δημαρχίας. [...] Όλη η ΔΕ της ΕΔΑ και τα συνδικαλιστικά στελέχη προσπαθούν να συγκρατήσουν τον κόσμο. Η εργατιά της Αθήνας επιβάλλει τη θέλησή της, διαδηλώνει επί ώρες, συντρίβει εμπόδια και δεσμά που την κρατάγανε χρόνια».¹⁸⁴

Ωστόσο, με το πέρασμα των ημερών και όσο η κούραση αυξάνεται και ο κόσμος πρέπει να παλέψει όχι μόνο ενάντια στο καθεστώς και τις δυνάμεις καταστολής, αλλά και ενάντια στην ίδια την ηγεσία του κινήματος, η οποία προσπαθεί να τον αποτρέψει από δυναμικές εκδηλώσεις και από αντικαθεστωτικά συνθήματα, χωρίς να υπάρχει μια εναλλακτική ηγεσία που θα μπορούσε να αντισταθμίσει αυτές τις πιέσεις και να δώσει μια άλλη προοπτική, φαίνεται πως η εικόνα αλλάζει. Όσο λιγοστεύει ο όγκος και μειώνεται ο παλμός των διαδηλώσεων τόσο δίνεται η δυνατότητα στην ηγεσία της ΕΔΑ να συγκροτήσει καλύτερα τον μηχανισμό ελέγχου των διαδηλώσεων και να επιβληθεί στο πλήθος. Ο Δ. Λιβιεράτος αντιλαμβάνεται αυτή τη μεταστροφή και περιγράφει με εκπληκτικό τρόπο τη συγκροτημένη προσπάθεια της ηγεσίας της ΕΔΑ να ελέγξει το κίνημα. Έτσι, για τη διαδήλωση της 11ης Αυγούστου, γράφει:

«Οι οικοδόμοι και οι φοιτητές καλούν συγκέντρωση. Ο κόσμος πολύς, αλλά, για πρώτη φορά εγκαταλείπεται η πλατεία Συντάγματος από το δρομολόγιο των διαδηλωτών. Είναι μια υποχώρηση αυτή η πειθάρχηση. Η τακτική που ακολουθείται εκείνη την ημέρα και τις επόμενες, σε μεγάλες συγκεντρώσεις, είναι ότι τα megáφωνα έπαψαν πια να λένε το κλασικό “διαλυθείτε ψύχως” αλλά καθορίζουν ένα δρομολόγιο της διαδήλωσης που πρέπει να τηρηθεί. Από Προπύλαια στην Ομόνοια και από κει στην οδό Κοραή, επιστροφή στα Προπύλαια και διάλυση. Το σύστημα είναι καλά μελετημένο και πετυχαίνει. Τη στιγμή που οι μεγάλες μάζες παρασύρονται προς την πλευρά της Ομόνοιας και θα επιστρέψουν κουρασμένες από τη διαδήλωση και την προηγούμενη δώρη ορθοστασία, θα συναντήσουν στο ύψος της πλατείας Κλαυθμώνος μια πυκνή γραμμή στελεχών πολιτικών κομμάτων που θα τους σταματήσει ενώ από πίσω στο ύψος του Στρογγυλού θα περιμένουν εκατοντάδες αστυφύλακες. Η τεχνική αυτή σιγά σιγά τελειοποιείται με τη συνεργασία της αστυνομίας και αυτή τη φορά πρόκειται πραγματικά περί πρόσθετων αστυφυλάκων. Η αλυσίδα των γραφειοκρατών έχει όλο τον καιρό να συγκροτηθεί όσο οι διαδηλωτές κουράζονται περπατώντας τον κύκλο της Ομόνοιας.

184. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 49.

Έπειτα όταν αρχίζουν οι συζητήσεις και οι φασαρίες με τους διαδηλωτές που πιέζουν για να περάσουν προς το Σύνταγμα, τότε αρχίζει η ανησυχία των γραφειοκρατών για την συγκοινωνία, να ανοίξουν δρόμο να περάσουν τ' αυτοκίνητα και βοηθούντων και των αυτοκινήτων να καθαρίσουν οι δρόμοι από τους διαδηλωτές.

Δεν είναι τυχαίο ότι έπαψαν εκείνες οι μικρές διαδηλώσεις οι αυθόρμητες των νεολαίων, που έκοβαν την κυκλοφορία οποιαδήποτε ώρα στα κεντρικότερα σημεία της Αθήνας και ιδιαιτέρως στο Σύνταγμα. Το κράτος των αυλικών επεκτείνεται τώρα μέχρι την Κοραή. Είναι κι αυτό μια επιτυχία τους».¹⁸⁵

Η ίδια τακτική επιτυγχάνει και την επόμενη ημέρα: «Στο τέλος των ομιλιών επαναλαμβάνεται η ίδια πορεία και ο ίδιος τρόπος διάλυσης. Σιγά σιγά καταντάνε λιτανείες οι διαδηλώσεις. Πόσο θα αντέξει ο λαός να κατεβαίνει στις συγκεντρώσεις; Και εδώ είναι ζήτημα χρόνου. Στο τέλος της διαδήλωσης η νεολαία διαμαρτύρεται και υπάρχουν συγκρούσεις με τους "πρόσθετους"».¹⁸⁶

Τις επόμενες ημέρες, η επιτυχία του περιορισμού των διαδηλώσεων μακριά από το Σύνταγμα είναι πάλι εμφανής. Περιγράφοντας τις διαδηλώσεις της 17ης και 18ης Αυγούστου γράφει:

«Αργά τη νύχτα οι διαδηλωτές αποπειρώνται να βαδίσουν προς το Σύνταγμα από την οδό Σταδίου αλλά αντιμετωπίζουν μπροστά τους την πρώτη σειρά της γραφειοκρατίας που έχει υποσχεθεί πάση θυσία στην αστυνομία ότι θα τηρήσει την τάξη. Από πίσω βρίσκονται σε πυκνές σειρές οι αστυνομικοί. Οι γραφειοκράτες παρακαλάνε, ικετεύουν, συκοφαντούν για να γυρίσουν πίσω τον κόσμο, είναι πιστοί στη γραμμή της ψυχίας. Σκορπάνε τον πανικό λέγοντας "μην προχωράτε παραπάνω, θα γίνει μακελειό, θα σας σκοτώσουν, το κάνουν επίτηδες". Πανικόβλητοι προσπαθούν να σταματήσουν τη μάζα. Γίνονται επεισόδια στην οδό Σταδίου, όπου παρ'όλο να σπάσει η γραμμή.

Παρ' όλα αυτά όμως αρχίζει να φαίνεται η κούραση της μάζας ύστερα από πέντε βδομάδες συνεχείς συγκεντρώσεις και κινητοποιήσεις. Είναι υπέροχο το θέαμα των χιλιάδων-χιλιάδων διαδηλωτών, αλλά αισθάνεται κανείς και τη φυσική κούραση. Έπειτα κανείς δεν δίνει μια γραμμή, τι θα γίνει. Το Κέντρο επιμένει στη γραμμή Παπανδρέου των

185. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 53-54.

186. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 55.

πρώτων ημερών, χωρίς κανένα πιο ουσιαστικό προχώρημα των συνθημάτων. Η ΕΔΑ παραμένει και αυτή πιστή στην ουρά του Παπανδρέου, θλιβερός συγγενής, και δεν παίρνει καμιά πρωτοβουλία. Αντίθετα, όλο και οργανώνει τις δυνάμεις της για την “τάξη”. Το φαινόμενο είναι τραγικό. Πως μπορούν να ξεγελάνε έναν τόσο υπέροχο λαό; Ακόμα θέλουν να τον φιμώσουν όταν φωνάζει το ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ, μη τυχόν και χαρακτηριστούν οι συγκεντρώσεις εξτρεμιστικές, τροτοκιστικές.

[...] Η υπόθεση θυμίζει Δεκεμβριανά με την έννοια ότι η κυβέρνηση των Αθηνών και εκείνο τον καιρό δεν επεκτεινόταν παραπάνω από το Σύνταγμα, αλλά σιγά-σιγά επεκτεινόταν με τη βοήθεια των Άγγλων. Έτσι και τώρα σιγά-σιγά ο λαός εξοστρακίζεται από τα μέρη όπου μπορεί να ενοχλείται ο “καλός κόσμος”. Τη Δευτέρα ήταν η τελευταία διαδήλωση προς το Σύνταγμα και αυτή με το ζόρι. Την Πέμπτη και την Παρασκευή μετατράπηκε στη λιτανεία των Προφυλαίων του Πανεπιστημίου. Την Τρίτη αυτής της εβδομάδας μας έδιωξαν στον Παναθηναϊκό και μας ξελίγωσαν στο περπάτημα μέχρι την Ομόνοια και την Τετάρτη σταματήσαμε στην Ομόνοια. Το κράτος της Αυλής επεκτείνεται με τη βοήθεια των “πρόσθετων αστυφυλάκων” και “πυροσβεστών” της ΕΔΑ, όπως τους ονόμασε ο λαός». ¹⁸⁷

Τις επόμενες ημέρες, οι συγκεντρώσεις είναι μικρότερες και η ηγεσία της ΕΔΑ προσπαθεί να τις οδηγήσει σε διάλυση έξω από το Θέατρο Γκλόρια (που ήταν ο τόπος έναρξης με ομιλίες) χωρίς να γίνει καν διαδήλωση. Για τη συγκέντρωση της 26ης Αυγούστου, ο Δ. Λιβιεράτος γράφει: «Χαρακτηριστικό αυτής της συγκέντρωσης είναι ότι θέλησαν να τη διαλύσουν έξω από το θέατρο. Η οργανωτική επιτροπή και ο λόχος των πυροσβεστών είχαν πάρει γραμμή και ανήγγειλαν ότι ο κόσμος πρέπει να διαλυθεί μετά το τέλος της συγκέντρωσης χωρίς να κάνει πορεία ούτε καν προς την Ομόνοια. Οι φρουροί της “τάξεως”, οι γνωστοί πλέον κάθε βράδυ, έριχναν στο λαό δηλητήριο, να μην παρασύρονται από τις καρφίτσες. Η συμφωνία είχε γίνει με την αστυνομία, ώστε σιγά-σιγά, να πάψει η “αταξία” στο Κέντρο της Αθήνας κάθε βράδυ και να μην “κόβεται η συγκοινωνία”». ¹⁸⁸

Τον Σεπτέμβριο, τα συμπτώματα της κούρασης έχουν γίνει πιο αισθητά, ενώ περιγράφοντας τη συγκέντρωση της Πέμπτης 9 Σεπτεμβρίου, ο Δ. Λιβιεράτος γράφει:

«Την Πέμπτη γίνεται η συγκέντρωση των δικηγόρων. Αυτή τη φορά

187. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 55-57.

188. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 62.

ο κόσμος είναι διπλάσιος και πλησιάζει τις 20-25 χιλιάδες. Αλλά και πάλι γίνεται τρομερός ο τρόπος με τον οποίο διεξάγεται η συγκέντρωση. Οι ομιλητές έχουν την εντύπωση ότι βρίσκονται μπροστά σε κοινοβούλιο και χαριτολογούν, μακρηγορούν, κουράζουν με δυο λόγια το ακροατήριο. Όταν στις δέκα το βράδυ περίπου τελειώνουν οι λόγοι και αρχίζει η πορεία προς την Ομόνοια, μοιάζει σαν λιτανεία περιφοράς της αγίας εικόνας μέχρι την Ομόνοια και τώρα στην όλη σκηνοθεσία προστέθηκε και ο εθνικός ύμνος που ψέλνεται στο τέλος και μετά η ήσυχη διάλυση. Τα συνθήματα κοπάζουν και προσαρμόζονται περισσότερο στη γραμμή την επίσημη των κομμάτων. Το ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ δεν ακούγεται πολύ και γενικά λείπει ο αυθορμητισμός. Όσο μειώνεται ο όγκος της μάζας των διαδηλωτών μεγαλώνει ο ρόλος της γραφειοκρατίας που πειθαρχεί τους τελευταίους πιστούς που κατεβαίνουν στις συγκεντρώσεις. Μόνο μερικές ομάδες νεολαίων διατηρούν τη μαχητικότητά τους».¹⁸⁹

Ο κεντρικός ρόλος της ηγεσίας της ΕΔΑ στον περιορισμό των συνθημάτων και των ίδιων των διαδηλώσεων, που περιγράφηκε σε πρώτο χρόνο στο κείμενο αυτό, επιβεβαιώθηκε στη συνέχεια σε πλήθος μαρτυρίες και από την ιστοριογραφία των επόμενων χρόνων. Ο Χρόνης Μίσσιος, ηγετικό στέλεχος της Νεολαίας Λαμπράκη, της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, την εποχή των Ιουλιανών, σε συνέντευξή του, το 1986, περιέγραψε πολύ γλαφυρά τον ρόλο αυτό:

«Δηλαδή στην περίοδο αυτή της ΕΔΑ, των Λαμπράκηδων, η πιο χρησιμοποιημένη λέξη ήταν “σύνεση, παιδιά, σύνεση”. Θυμάμαι σ’ αυτές τις περίφημες εβδομήντα μέρες, όπου κατεβαίναμε σ’ αυτές τις τεράστιες διαδηλώσεις, κουράζαμε τους ανθρώπους, ταλαιπωρώντας τους μέσα στην άσφαλτο, χωρίς να σπάσουμε ούτε μια βιτρίνα. Και όταν υπήρχαν κάποια παιδιά που λέγανε να πάμε να πετροβολήσουμε τα ανάκτορα, γιατί κάπου έπρεπε να βγει αυτή η ορμή και να εκδηλωθεί, πέφταν οι τραμπούκοι του κόμματος και τα δέρναν κιόλας. Αυτή η ιστορία, το να γυρίζεις τους ανθρώπους σ’ ένα φαύλο κύκλο τι ήθελε να δείξει; Ότι ο λαός είναι κόντρα στις εξελίξεις που προγραμματίζε το παλάτι και ο αμερικάνικος ιμπεριαλισμός; Μα αυτό το ήξεραν αυτοί καλύτερα από μας! Γι’ αυτό κάναν και τη δικτατορία. Δηλαδή εμείς τι κάναμε; Τελικά στέλναμε τους ανθρώπους πίσω στα σπίτια τους, κουρασμένους, ταλαιπωρημένους, δαρμένους και απογοητευμένους. Και βέβαια έκανε μια τεράστια καμπύλη το μαζικό κί-

189. Δ. Λιβιεράτος, «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 65-66.

νημα κι έπεσε, ήρθε η δικτατορία και άντε μετά να το σκώσεις. Και ως την τελευταία στιγμή προσπαθούσαμε να πείσουμε τον κόσμο, γιατί δεν θα γίνει δικτατορία στην Ελλάδα».¹⁹⁰

Ο νεότερος ιστορικός, Κ. Λαμπράκης, στη διδακτορική του διατριβή με θέμα τα Ιουλιανά, γράφει σχετικά για το θέμα αυτό:

«Η αποτροπή διαδηλώσεων μετά την 20 Αυγούστου, εξαιτίας του φόβου των συγκρούσεων και τις συνέπειες που μπορεί να είχαν στο κλίμα “εκτάκτου ανάγκης” που προωθούσαν οι καθεστωτικές δυνάμεις και τα κέντρα εξουσίας για τη συνέχιση της εκτροπής, αποτέλεσε κεντρική επιλογή και των συνδικαλιστικών και μαζικών δημοκρατικών οργανώσεων που οργάνωναν τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Οι μαζικοί φορείς, στελεχωμένοι από στελέχη της ΕΔΑ και του Κέντρου, μετά τη διαδήλωση της 20ης Αυγούστου επέλεξαν μια συγκεκριμένη μορφή συγκεντρώσεων, με σκοπό τον έλεγχο της διαμαρτυρίας. Πιο συγκεκριμένα, μετά το πέρας των συγκεντρώσεων και των ομιλιών στα θέατρα της Ιπποκράτους, οι συγκεντρωμένοι κατευθύνονταν συντεταγμένα με πορεία προς την Ομόνοια, όπου εκεί διαλύονταν. Αυτή η πρακτική ακολουθήθηκε σε όλες τις επόμενες (συνολικά 17) συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας μέχρι και το τέλος των Ιουλιανών, με την ψήφο εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Στεφανόπουλου, στις 24 Σεπτεμβρίου. Την τήρηση αυτής της μορφής συγκέντρωσης, με κατεύθυνση και διάλυση στην Ομόνοια, αναλάμβαναν ομάδες περιφρούρησης. Ενδεικτικό αυτής της πρακτικής ήταν οι επάλληλες αλυσίδες διαδηλωτών, μελών της ΕΔΑ και της ΔΝΛ, από την πλατεία Ομόνοιας μέχρι και τη συμβολή των οδών Αιόλου και Σταδίου, στις 24 Αυγούστου, μετά τη συγκέντρωση της Ελληνικής Επιτροπής για τη Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη, στο Γκλόρια. Δεν έλλειψαν μάλιστα και οι επιθέσεις σε διαδηλωτές που δεν πειθάρχησαν στον έλεγχο των μορφών διαμαρτυρίας των συγκεντρώσεων: Στην απεργιακή συγκέντρωση των οικοδόμων στις 27 Αυγούστου και της “Ευρείας Συνδικαλιστικής Συνεργασίας Αθηνών”, στις 17 Σεπτεμβρίου, υπήρξε ξυλοδαρμός διαδηλωτών από τον τροτσκιστικό χώρο, από τις ομάδες περιφρούρησης της ΕΔΑ (Οι ξυλοδαρμοί των τροτσκιστικών καταγγέλλθηκαν στα: Μαρξιστικό Δελτίο 37, (χρ. 6ος, Οκτώβριος 1965), σ. 1, ΑΣΚΙ· εφ. Εργατική

190. Συνέντευξη του Χ. Μίσσιου στο περιοδικό *Ρήξη*, τεύχος 23-24, Απρίλιος 1986 (δημοσιευμένα και ηλεκτρονικά).

Δημοκρατία, 12.9.1965, σ. 1 και 8, Αρχείο Αναστασιάδη, κ. 61, φ. 63, ΕΛΙΑ». ¹⁹¹

Δεν αμφισβητείται και από τη σύγχρονη προσέγγιση του ΚΚΕ, σχετικά με τα γεγονότα των Ιουλιανών, η συγκεκριμένη ιστορική αλήθεια. Σε άρθρο, δημοσιευμένο στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, ο Γ. Δελημάρης γράφει:

«Είναι χαρακτηριστικό πως στην αρχή των “Ιουλιανών”, με τη λήξη της πρώτης μεγάλης συγκέντρωσης της ΓΣΕΕ στις 17 Ιούλη στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, στελέχη της ΕΔΑ προσπάθησαν να εμποδίσουν την πραγματοποίηση πορείας που απηφούσε τη διαταγή του υπουργού Δημοσίας Τάξης, Ι. Τούμπα, και να περιορίσουν τα αντιμοναρχικά συνθήματα. Τα συνθήματα “Έξω η γκεσταπίτσισσι!” και “Δημοψήφισμα!” που φώναζε μέρος του πλήθους έρχονταν σε αντιδιαστολή με το “Η Αυλή να μαντρωθεί!” της ΕΔΑ, που επιδίωκε να περιορίσει το βασιλιά στα συνταγματικά του όρια. Η ίδια προσήλωση στην προάσπιση της “ομαλότητας” αναδείχτηκε και μετά από τη δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα και την περιπέτεια αναζήτησης του πτώματός του, τη μέρα της κηδείας του. Έτσι, στις 23 Ιούλη, η “Αυγή” ανέφερε στο πρωτοσέλιδό της τα εξής: “Η ΕΔΑ, ο κ. Παπανδρέου, η ΓΣΕΕ, η ΕΦΕΕ, η ΔΝΛ, η ΕΛΔΗΝ καλούν το λαό να παρακολουθήσει την κηδεία”. Στο ίδιο φύλλο, με ανακοίνωσή της η ΕΔΑ τόνιζε: “Η Ε.Ε. της ΕΔΑ καλεί το λαό σε πάνδημη ειρηνική κηδεία του νέου ήρωα [...]. Καλεί τον ενωμένο λαό να συνεχίσει τον αγώνα, να οξύνει την επαγρύπνησή του, να αναπτύξει τις πιο πολύμορφες και γνώριμες μορφές λαϊκής πάλης”. Η ανησυχία της ΕΔΑ για το ενδεχόμενο υιοθέτησης εκ μέρους των εργαζομένων πιο δυναμικών μορφών πάλης είναι φανερή.

Το περιεχόμενο δράσης της ΕΔΑ είχε αντανάκλαση στις μορφές πάλης που πρότεινε η ίδια και προέτρεπε το λαό ν’ ακολουθήσει. Στις 27 Ιούλη, για παράδειγμα, στην πρώτη γενική πολιτική απεργία που πραγματοποιούνταν στην Ελλάδα μετά από το 1946, στελέχη της ΕΔΑ, με τη λήξη της συγκέντρωσης στην οποία είχαν παραβρεθεί χιλιάδες λαού στην πλατεία Δημαρχίας, καλούσαν τους συγκεντρωμένους να διαλυθούν χωρίς να πραγματοποιηθεί συλλαλητήριο. Κι όλα αυτά σε μια χρονική συγκυρία που το κίνημα είχε αποκτήσει ιδιαίτερη δυναμική, εξαιτίας και της οργής που είχε προκαλέσει στο λαό η δολοφονία του

191. Κ. Λαμπράκης, *Ιουλιανά 1965: Η κοινωνική διαμαρτυρία, οι προϋποθέσεις της και η πολιτική της διαμεσολάβηση*, Διδακτορική Διατριβή 2021, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας - Σχολή Πολιτικών Επιστημών - Πάντειον Πανεπιστήμιο, σελ. 241-242. Η εν λόγω διδακτορική διατριβή είναι δημοσιευμένη στην ιστοσελίδα www.academia.edu.

Πέτρουλα. Στις διαδηλώσεις του Αυγούστου που ακολούθησαν, αναγγέλλονταν από τα μεγάφωνα των συγκεντρώσεων τα δρομολόγια της πορείας, τα οποία πλέον δεν έφταναν στο Σύνταγμα, αλλά επέστρεφαν στα Προπύλαια μέσω της οδού Κοραή. Ήταν φανερό πως η ΕΔΑ προσπαθούσε να περιορίσει τη σύγκρουση. [...] Η επιλογή κλειστών χώρων για συγκεντρώσεις στα τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου εκ μέρους της ΕΔΑ αποτύπωσε έμπρακτα την προσήλωση του “κόμματος της Αριστεράς” στην ομαλότητα του αστικού πολιτικού συστήματος. Η μόνη “προοπτική” που απέμεινε στο λαό επαφιόταν στους χειρισμούς της ηγεσίας της Ένωσης Κέντρου». ¹⁹²

4. Η αριστερή αμφισβήτηση της ηγεσίας της ΕΔΑ

Ο Δ. Λιβιεράτος, διαπιστώνοντας το χάσμα ανάμεσα στις διαθέσεις των μαζών και τη στάση της ηγεσίας της ΕΔΑ, γράφει στα συμπεράσματα του Χρονικού: «Η ζημιά που έπαθε η ΕΔΑ είναι ανεπανόρθωτη. Οι αγωνιστές δεν έχουν πια εμπιστοσύνη στην οργάνωσή της και τη βλέπουν με σκεπτικισμό», διότι «Ενώ ο κόσμος κατέβαινε κατά εκατοντάδες χιλιάδες, οι οργανώσεις της ΕΔΑ και των Λαμπράκηδων ήταν άδειες και ούτε τα συνοικιακά γραφεία δεν ήθελαν να γίνουν έφοροι τάξεως, να διαλύσουν τον κόσμο, τη στιγμή που κι αυτοί οι ίδιοι ήθελαν να κατέβουν στο δρόμο».

Ο συμβιβαστικός και πυροσβεστικός ρόλος της ηγεσίας της ΕΔΑ αυξάνει τις φυγόκεντρες τάσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό της και την αμφισβήτηση από τα αριστερά της πολιτικής γραμμής της. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέσα στα γεγονότα των Ιουλιανών, και συγκεκριμένα την ημέρα της κηδείας του Πέτρουλα, ανακηρύσσεται η ίδρυση της Πανσπουδαστικής Δημοκρατικής Κίνησης «Σωτήρης Πέτρουλας» (ΠΑΝΔΗΚ). Ήδη, το προηγούμενο χρονικό διάστημα, η όξυνση της ταξικής πάλης και οι εξελίξεις στο διεθνές κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα και το ξέσπασμα της αντιαποικιακής επανάστασης έχουν επιδράσει στη δημιουργία ρηγμάτων μέσα στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Στην Ελλάδα είχαμε την περίοδο εκείνη τη δημιουργία της αντιιμπεριαλιστικής και αντιαποικιακής κίνησης «Φίλοι Νέων Χωρών» (ΦΝΧ) στα τέλη του 1963, της κίνησης γύρω από το περιοδικό *Αναγέννηση*, τον Οκτώβριο του 1964, που εκφράζει τη φιλοκινεζική-μαοϊκή πτέρυγα του κομμουνιστικού κινήματος και τη δημιουργία στο εσωτερικό της Νεολαίας της ΕΔΑ της αντικαπιταλιστικής οργάνωσης Σοσιαλιστικής Συνειδητοποίησης (ΣΟΣΥΝ), της οποίας ηγετικό στέ-

192. Γ. Δελημάρη, «Τα “Ιουλιανά” ως πείρα αναμόρφωσης του αστικού πολιτικού συστήματος», περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, 2015, τεύχος 6.

λεχος ήταν ο Σ. Πέτρουλας, η οποία πήρε την πρωτοβουλία, μετά τον θάνατό του, για τη δημιουργία της ΠΑΝΔΗΚ και την ανεξαρτητοποίηση της φοιτητικής της πτέρυγας από τη Νεολαία Λαμπράκη και την ΕΔΑ.¹⁹³ Την ίδια περίοδο, μέσα στην ΕΔΑ και τη Νεολαία Λαμπράκη, δραστηριοποιείται και το ΚΔΚΕ, κάνοντας εισοδισμό και στρατολογώντας κυρίως νεολαίους αγωνιστές από εκεί. Η ανάπτυξη των οργανώσεων αυτών και της δραστηριότητάς τους στο κίνημα φαίνεται και από τις συγκρούσεις με την Αστυνομία, οι οποίες είχαν κυρίως αμυντικό χαρακτήρα, απαντώντας στην καταστολή των διαδηλώσεων στα Ιουλιανά και τις οποίες σπεύδει να καταγγείλει ως δράση προβοκατόρων η ηγεσία της ΕΔΑ.¹⁹⁴ Μέσα στην άνθηση της ταξικής πάλης της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα μέσα στα Ιουλιανά μπαίνουν πραγματικά οι βάσεις για μια σημαντική ανάπτυξη της επαναστατικής Αριστεράς, στα αριστερά του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο. Η πορεία αυτή θα ανακοπεί με την Απριλιανή Δικτατορία του 1967, αλλά θα γνωρίσει νέα ώθηση στο αντιδικτατορικό κίνημα των τελευταίων χρόνων της Χούντας και ιδίως στη Μεταπολίτευση.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι οργανώσεις αυτές βγαίνουν ενισχυμένες από τα γεγονότα και την κρίση της ΕΔΑ, με περισσότερα μέλη και αναγνωρισιμότητα σε ένα κομμάτι της πρωτοπορίας, το μέγεθος και το ειδικό τους βάρος είναι ακόμη πολύ μικρά και δεν τους επιτρέπουν να αποτελέσουν μια εναλλακτική ηγεσία για το κίνημα και να δώσουν προοπτική νίκης. Δεν μπορεί να φτιαχτεί μια εναλλακτική ηγεσία μέσα στη φωτιά των γεγονότων, αν δεν υπάρχει μια μαζική, έστω και μειοψηφική, οργάνωση πριν από αυτά. Έτσι, η απροθυμία της Ε.Κ. και της ΕΔΑ να δώσουν οποιαδήποτε προοπτική δεν αντισταθμίζεται και το κίνημα οδηγείται σε ήττα.

Ο Δ. Λιβιεράτος και το ΚΔΚΕ είναι εκείνη την εποχή σε επαφή με τις ομαδοποιήσεις στα αριστερά και στο εσωτερικό της ΕΔΑ και ιδιαίτερα τη ΣΟΣΥΝ και την κίνηση ΦΝΧ. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σωτήρης Πέτρουλας και ο Μάκης Παπούλιας, ηγετικά στελέχη της ΣΟΣΥΝ, υφίστανται πειθαρχικές ποινές από την ηγεσία της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (ΔΝΛ) τον Μάρτιο του

193. Για περισσότερα στοιχεία για την κίνηση ΦΝΧ, τη ΣΟΣΥΝ και την ΠΑΝΔΗΚ, βλ. Η. Νικολόπουλου, «Παραδοσιακότητες και αμφισβητήσεις στα πλαίσια της Νεολαίας ΕΔΑ και της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (1961-1967)», περιοδικό *Τετράδια*, τεύχος 70-71, χειμώνας 2017-άνοιξη 2018. Επίσης, στο Κ. Λαμπράκη, ό.π., σελ. 360-375, ενώ για το περιοδικό *Αναγέννηση* και το «Μ-Λ ρεύμα», στις σελ. 348-360.

194. Για περισσότερα βλ. στο Κ. Λαμπράκη, ό.π., σελ. 240-242, και Γ. Δαλαβάγγας, *Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντά μας*, έκδοση του ΚΔΚΕ, Σεπτέμβρης 1965, επανέκδοση σε Δ. Λιβιεράτος & Γ. Δαλαβάγγας, *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2016, σελ. 98.

1965, με την κατηγορία μεταξύ άλλων ότι έχουν «τροτσκιστικές ιδέες». Ο Η. Νικολόπουλος αναφέρει για τον αρχικό πυρήνα της ΣΟΣΥΝ:

«Με τη μεσολάβηση του Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου ήρθαν σε επαφή με τους τροτσκιστές του Πάμπλο (Μιχάλη Ράπη): Γιάννη Βερούκη, Γιώργη Δαλαβάγγα, Μίμη Λιβιεράτο κ.ά. Από τις επαφές αυτές διαπίστωσαν ότι οι τροτσκιστές ήταν καλύτερα καταρτισμένοι από ό,τι τα στελέχη της Ε.Δ.Α. αλλά συγχρόνως διακατέχονταν από κάποια στεριότητα πολιτική. Οι επαφές και η δραστηριοποίηση με τους τροτσκιστές, αυτής της τάσης, τους έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσουν πλευρές και φορείς του ελληνικού επαναστατικού κινήματος, όπως την περίπτωση των αρχαιομαρξιστών και του πιο αδύνατου σημείου τους που επικεντρωνόταν στη θέση τους “πρώτα μόρφωση και ύστερα δράση”, του Σπάρτακου και τα γραπτά του Παντελή Πουλιόπουλου, κείμενα του Πάμπλο και άλλων τεταρτοδιεθνιστών καθώς, επίσης, και το περιοδικό Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα του Κορνήλιου Καστοριάδη και του Claude Lefort».¹⁹⁵

Επίσης, η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους τροτσκιστές και τις ομάδες αυτές γίνεται εμφανής από το γεγονός ότι τα συνθήματα που έθεταν πολιτειακό ζήτημα («Δημοψήφισμα» και «εκλογές για Συντακτική Συνέλευση») που πρώτοι έθεσαν οι τροτσκιστές, υποστηρίχθηκαν και από τους ΦΝΧ και τη ΣΟΣΥΝ (σε αντίθεση με την *Αναγέννηση* που δεν έθετε πολιτειακό και δεν διαφοροποιούνταν από την ΕΔΑ στο σημείο αυτό), ενώ επίσης ήταν και οι μόνες πολιτικές δυνάμεις, από κοινού με τους τροτσκιστές, που, πρωτοστατώντας στις συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας, προσπάθησαν να σπάσουν τον περιορισμό των διαδηλώσεων και να προωθήσουν την υιοθέτηση «παρεμποδιστικών» μορφών δράσης, ασκώντας κριτική στη στάση της ΕΔΑ στις διαδηλώσεις.¹⁹⁶

Ο Δ. Λιβιεράτος θα γράψει για τον νεολαίο επαναστάτη, Σωτήρη Πέτρουλα, στο «Χρονικό του»:

«Αντιπροσωπευτικός τύπος της νέας γενιάς που σπάζει τα δεσμά της, αποβάλλει τις αυταπάτες για το αστικό καθεστώς αλλά και συνειδητοποιεί τον εκφυλισμό των γραφειοκρατικών ηγεσιών της αριστεράς ήταν ο Πέτρουλας. Και σαν δικό τους τον συνόδευσαν οι χιλιάδες νέοι. Μα μαζί τους έγινε ένα λαϊκό ξεσκήκωμα. Η συμμετοχή τεράστια. Από νωρίς στη Μητρόπολη μεταφέρονται εκατοντάδες στέφανα απόμων

¹⁹⁵ Η. Νικολόπουλος, ό.π.

¹⁹⁶ Για τη στάση των ΦΝΧ και της ΣΟΣΥΝ στα Ιουλιανά, βλ. Κ. Λαμπράκη, ό.π., σελ. 367 και επόμενες.

και οργανώσεων. Πολύ πριν από τις 11η πλατεία μπροστά από την εκκλησία έχει πλημμυρίσει από κόσμο και ανεβαίνει προς το Σύνταγμα. Στις 10.40 κατεβαίνουν οι οικοδόμοι με χάρτινο πανό της στιγμής που γράφει με μολύβι “Οικοδόμοι”. Οικοδόμος ήταν ο Σωτήρης μιας καινούριας κοινωνίας, γι’ αυτό τον σκότωσαν». ¹⁹⁷

5. Η δράση των τροτσκιστών στα Ιουλιανά

Όπως αναφέρθηκε, ο Δ. Λιβιεράτος δεν περιγράφει απλώς τα Ιουλιανά ως παρατηρητής. Συμμετέχει και ο ίδιος στο κίνημα, παίρνοντας μέρος στην ηγεσία μιας οργάνωσης, του ΚΔΚΕ, η οποία έχει ενεργή δράση και προσπαθεί μέσα στα γεγονότα να βάλει τις βάσεις για μια εναλλακτική ηγεσία του κινήματος.

Το ΚΔΚΕ εκείνη την εποχή έχει μερικές εκατοντάδες μέλη και σημαντική παρουσία σε συνδικαλιστικές οργανώσεις. Η οργάνωση ήταν παράνομη λόγω των αντικομμουνιστικών νόμων του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Τα μέλη του συμμετείχαν στις νόμιμες οργανώσεις της ελληνικής Αριστεράς, αρχικά στη Δημοκρατική Παράταξη και κατόπιν στην ΕΔΑ, καθώς και στις αντίστοιχες συνδικαλιστικές οργανώσεις, όπως το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού (ΚΕΣ) αρχικά, το οποίο ιδρύθηκε το 1949 από μέλη του ΚΔΚΕ και σοσιαλιστές του ΕΛΔ-ΣΚΕ (Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας-Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας) με επικεφαλής τον Δ. Στρατή και από το 1955 στο Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (ΔΣΚ) που δημιουργήθηκε από την ενοποίηση του ΚΕΣ με τη συνδικαλιστική παράταξη της ΕΔΑ (ΕΣΚΕ-Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδας) που είχε ιδρυθεί το 1950. ¹⁹⁸ Στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων, το ΚΔΚΕ διέθετε δυνάμεις στους λιθογράφους, στους λινοτύπες, στους βιβλιοδέτες, στους οικοδόμους, τους λογιστές, τους τσαγκάρηδες, στους μηχανουργούς, στις συγκοινωνίες και στις Ομοσπονδίες Ξύλου και Τύπου. ¹⁹⁹ Είχαν σημαντική συμβολή στους αγώνες που πέτυχαν τις πρώτες σημαντικές κατακτήσεις μετά τον πόλεμο, στους οικοδόμους και στους λιθογράφους, οι οποίες επεκτάθηκαν μετά και σε άλλους κλάδους. ²⁰⁰

197. Δ. Λιβιεράτος «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 46-47.

198. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997, σελ. 111-116.

199. Βλ. Δ. Κατσορίδας, «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967», και Β. Σακκάτου, «Η πορεία του ελληνικού τροτσκισμού από την αρχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τη χουντική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967», στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα-60 χρόνια από τον θάνατο του Π. Πουλιόπουλου*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.

200. Β. Σακκάτος, ό.π.

Ο Δ. Λιβιεράτος καταγράφει τα ονόματα συνδικαλιστών που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση του ΚΕΣ και μεταξύ αυτών τους τροτσκιστές: Λάζαρο Τουρνόπουλο πρώην Εκτελεστικό της ΓΣΕΕ των τσαγκαράδων της Αθήνας, Βερούχη Ιωάννη των λιθογράφων Αθήνας, Θεόδωρο Αραβαντινό των εισπρακτόρων λεωφορείων Αθήνας, Σακκάτο Ευάγγελο μηχανουργών, Δεπαπή Κλεάνθη, Γεώργιο Κατσαρλίνο, Γεώργιο Βασάλο των μπετατζήδων Αθήνας, Λιβιεράτο Δημήτριο των τυπογράφων Αθήνας και αναφέρει ότι η μεγάλη πλειονότητα των συνδικαλιστών του ΚΕΣ αποτελούταν από σοσιαλιστές και τροτσκιστές.²⁰¹

Ο Δ. Κατσορίδας υπολόγισε τη δύναμη του ΚΔΚΕ σε 300 μέλη, στο απόγειο της οργανωτικής του ανάπτυξης, με πυρήνες σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Καβάλα και Θήβα, ενώ εκτός από τα μέλη είχε ένα σημαντικό περίγυρο συμπαθούντων και φίλων που βοηθούσαν με διάφορους τρόπους.²⁰² Ο Σωφρόνης Παπαδόπουλος, ο οποίος είχε οργανωθεί ως μαθητής στη Νεολαία ΕΔΑ και κατόπιν ήρθε σε επαφή με τον τροτσκιστικό χώρο, σε συνέντευξή του στον Κ. Λαμπράκη, εκτίμησε τη δύναμη του χώρου στην Αθήνα σε περίπου 100 άτομα, την περίοδο των Ιουλιανών, διασπασμένη σε τρεις οργανώσεις: Το ΚΔΚΕ, την Εργατική Πρωτοπορία και την Εργατική Δημοκρατία.²⁰³ Οι τελευταίες δύο οργανώσεις είχαν αποσχισθεί από το ΚΔΚΕ, η πρώτη το 1958 και η δεύτερη το 1964.

Μέσα από τα συνδικάτα στα οποία δραστηριοποιούνταν και την παρέμβασή τους στις οργανώσεις της ΕΔΑ και της ΔΝΛ, οι τροτσκιστές αγωνιστές επεδίωξαν να έχουν δραστήρια συμμετοχή στα γεγονότα των Ιουλιανών. Ήταν οι πρώτοι που πρόβαλαν τα συνθήματα «Δημοψήφισμα» και «Κάτω η μοναρχία», τα οποία, παρά το μικρό μέγεθος των τροτσκιστικών οργανώσεων, συνδέθηκαν αμέσως με τις αντιμοναρχικές διαθέσεις της πλειονότητας των διαδηλωτών και κυριάρχησαν στις πορείες από τις πρώτες μέρες, παρά τις προσπάθειες των ηγεσιών της ΕΔΑ και της Ε.Κ. να τα αποσιωπήσουν. Στα έντυπά τους δημοσίευαν ανάλυση των γεγονότων και της σημασίας τους, σε πρώτο χρόνο, και ασκούσαν κριτική στις ηγεσίες της Ε.Κ. και της ΕΔΑ.²⁰⁴ Στις διαδηλώσεις, συμμετείχαν μαχητικά και προσπαθούσαν να σπάσουν την τακτική της αστυνόμευσης από την ηγεσία της ΕΔΑ, παροτρύνοντας τους συγκεντρωμένους να βαδίσουν προς το Σύνταγμα και να συνεχίσουν την πολιorkία της Βουλής. Για τον λόγο αυτό υπέστησαν και ξυλοδαρμούς από τον μηχανισμό της ΕΔΑ. Συμμετείχαν στις συ-

201. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997, σελ. 115.

202. Δ. Κατσορίδας, «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967», ό.π.

203. Αναφέρεται στο Κ. Λαμπράκη, ό.π., σελ. 376-377.

204. Για περισσότερα βλ. το περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, περίοδος 1964-1967, τόμος 2ος, φύλλα 35-43, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2008.

γκρούσεις με την Αστυνομία, στην προσπάθεια απώθησης των αστυνομικών επιθέσεων προς τους διαδηλωτές και σε συγκρούσεις με ακροδεξιούς, οι οποίοι οργάνωσαν αντισυγκεντρώσεις, και υπερασπίστηκαν το δικαίωμα των διαδηλωτών στην αυτοάμυνα, απέναντι στις συκοφαντίες και την προβοκατορολογία της ηγεσίας της ΕΔΑ και των εφημερίδων του Κέντρου.

Σύμφωνα με τον Κ. Λαμπράκη:

«Πράγματι, η στάση των τροτσκιστών στις διαδηλώσεις, στο κέντρο της Αθήνας επιχειρούσε να συμβάλλει στην ενίσχυση του παρεμποδιστικού ρεπερτορίου δράσης, ενώ τα συνθήματα που πρόβαλλε ο χώρος καλούσαν σε ανοιχτή ρήξη με το πολιτειακό πλαίσιο του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Η Εργατική Δημοκρατία ανέφερε πως συμμετείχε σε όλες τις παρεμποδιστικές μορφές διαμαρτυρίας των Ιουλιανών στην Αθήνα: Στη συγκέντρωση της ΕΦΕΕ την 21η Ιουλίου που δολοφονήθηκε ο Σωτήρης Πέτρουλας, στις 27 Ιουλίου στην πορεία προς το Σύνταγμα, στις συγκεντρώσεις έξω από τη Βουλή κατά τη διάρκεια της διαδικασίας για την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Νόβα, (όπου στις 30 Ιουλίου συμμετείχαν στην απώθηση των επιθέσεων που πραγματοποιήθηκαν από συμμετέχοντες σε αντι-συγκέντρωση κατά της “οχλοκρατίας” και της “αναρχίας” που διοργάνωσε η “Επιτροπή Εθνικών Φοιτητικών Συλλόγων” στο θέατρο Γκλόρια), στις συγκρούσεις με την Αστυνομία και στα οδοφράγματα της 19ης και 20ης Αυγούστου. Τα συνθήματα της ήταν “τάξη εναντίον τάξης”, “απεργία γενική”, “κάτω η μοναρχία” κ.ά. Παρόμοια ήταν τα συνθήματα και η στάση της ομάδας της Εργατικής Πρωτοπορίας, ενώ το ΚΔΚΕ υπεράσπιζε τα οδοφράγματα της 20ης Αυγούστου ως δικαιολογημένη άμυνα, που προέκυψε αυθόρμητη άμυνα στις επιθέσεις της Αστυνομίας, κριτικάροντας την ΕΔΑ για “πυροσβεστικό ρόλο”, με την παρουσία “εφόρων τάξεως” στις συγκεντρώσεις, οι οποίοι “ευνούχιζαν” τη μαχητικότητα των συγκεντρώσεων.

Οι επιθέσεις και οι ξυλοδαρμοί σε τροτσκιστές από το στελεχιακό δυναμικό της ΕΔΑ αποτελεί ένδειξη της συμβολής των πρώτων, ώστε οι συγκεντρώσεις της Αθήνας να εμπλουτιστούν με μορφές δράσης αλλά και συνθήματα που ξεπερνούσαν το πλαίσιο που ήθελε να επιβάλλει η ΕΔΑ. Οι παρεμβάσεις αυτές προκαλούσαν δυσφορία στο κόμμα της Αριστεράς, εφόσον η Ε.Ε. της ΕΔΑ δημοσίευε εκκλήσεις από τις στήλες της “Αυγής” καλώντας το λαό [...] να απομονώνει τα εχθρικά και προβοκατόρικα στοιχεία που χρησιμοποιούνται στις κινητοποιήσεις του λαού μας [...] για να δημιουργούν ασχήμιες και να οδηγούν σε εκδηλώσεις

που είναι έξω από τη χαραγμένη γραμμή της έντονης ενιαίας μαζικής ειρηνικής πάλης (“Προκλήσεις” σε εφ. *Αυγή*, 28.7.1965, σ. 1.)».²⁰⁵

Με τη δράση και με τις θέσεις τους στα Ιουλιανά, οι τροτσκιστές θα βάλουν τις βάσεις για μια σημαντική ανάπτυξη των οργανωτικών τους δυνάμεων. Ωστόσο, η πορεία αυτή θα ανακοπεί από τη δικτατορία και από εσωτερικά προβλήματα που οδηγούν σε πολυδιάσπαση του χώρου την ίδια περίοδο.

6. Τα συμπεράσματα του Χρονικού

Ο Δ. Λιβιεράτος, στα συμπεράσματα του κειμένου του, εκτιμά ότι η πολιτική κρίση ήταν αποτέλεσμα της σύγκρουσης δύο τμημάτων της άρχουσας τάξης για τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού. Από τη μια πλευρά η φιλοευρωπαϊκή μερίδα με ηγέτη τον Γεώργιο Παπανδρέου, η οποία ήθελε τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και του κρατικού μηχανισμού με προοπτική την ένταξη στην ΕΟΚ, και από την άλλη πλευρά η πιο συντηρητική μερίδα, μαζί με τον παλιό κρατικό μηχανισμό, τη Δεξιά, την Αυλή και τους Αμερικάνους. Η δεύτερη είχε τους ανθρώπους της και μέσα στην Ένωση Κέντρου, όπως και παλιότερα στο κόμμα των Φιλελευθέρων κ.λπ. Στα αίτια της κρίσης βλέπει και τη σύγκρουση των δύο μερίδων γύρω από την εξέλιξη του Κυπριακού ζητήματος και το αν η Ελλάδα θα στήριζε τους Αμερικανούς ή την αυτοδιάθεση της Κύπρου ή τον αδύνατο συμβιβασμό ανάμεσα στα δύο που επιδίωκε ο Παπανδρέου.

Από την άλλη πλευρά, θεωρεί ότι η ορμητική είσοδος των μαζών στο προσκήνιο έγινε για την υπεράσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών, καθώς έβλεπαν στο παλατιανό πραξικόπημα την απόπειρα να τους στερήσουν τις ελευθερίες που είχαν κατακτηθεί με τους αγώνες των τελευταίων χρόνων και την εκλογική ήττα της ΕΡΕ. Η πάλη αυτή ερχόταν αντικειμενικά σε σύγκρουση με τη μοναρχία και έθετε πολιτειακό ζήτημα, το οποίο ωστόσο φοβόνταν να θέσουν οι ηγεσίες της Ε.Κ. και της ΕΔΑ και αυτό τις οδήγησε στην προσπάθεια της εκτόνωσης του κινήματος. Διαπιστώνει κατά συνέπεια ότι η σύγκρουση της ηγεσίας της ΕΔΑ με τη θέληση των μαζών δημιουργεί σοβαρή κρίση εντός του κόμματος και τις συνθήκες ξεπεράσματος της ηγεσίας της από την πρωτοπορία του κινήματος.

Ένα από τα πιο δυνατά σημεία του συγκεκριμένου μέρους του κειμένου είναι η ανάλυσή του για τις νέες μορφές λαϊκής πάλης που ανέδειξε το κίνημα κατά τις μέρες των Ιουλιανών. Διαπιστώνει ότι οι νέες κοινωνικές συνθήκες, η αστικοποίηση της χώρας και η ενδυνάμωση της εργατικής τάξης μεταθέτουν το κέντρο βάρους της ταξικής πάλης από την ύπαιθρο στην πόλη και από το αντάρτικο, που ήταν το βασικό μέσο πάλης της προηγούμενης γενιάς, στις κλασικές μορφές αγώνα της εργατικής τάξης (την απεργία, τη διαδήλωση, τις μαζικές

205. Κ. Λαμπράκη, ό.π., σελ. 386-388

συγκεντρώσεις, το «πεζοδρόμιο»). Όπως γράφει: «Από τέτοιες μορφές πάλης, όπου πραγματοποιείται το πλατύ ενιαίο μέτωπο των μαζών στο δρόμο, θα προέλθουν οι μορφές της πρώτης λαϊκής εξουσίας, οι μορφές της πρώτης εμβρυώδους δυαδικής εξουσίας που θα αντιπαραταχθεί και θα νικήσει».²⁰⁶

Στα συμπεράσματά του, εκτιμά σωστά ότι τα γεγονότα αναδεικνύουν μια σημαντική στροφή στην αντικειμενική κατάσταση και την Ιστορία της χώρας, που το κλίμα της ήττας μετά τον Εμφύλιο ανατράπηκε, οι μάζες πίστεψαν στη δυνατότητά τους να δώσουν νικηφόρους αγώνες και οι συνθήκες τρομοκρατίας έσπασαν. Ακόμη ότι αναδείχτηκε, κυρίως μέσα από τη νεολαία, μια νέα γενιά αγωνιστών, η οποία θα πρωταγωνιστήσει στους επόμενους αγώνες και θα παραμείνει αφοσιωμένη στην πάλη για τις δημοκρατικές ελευθερίες.

Η αδυναμία των συμπερασμάτων του είναι μια υπεραισιόδοξη εκτίμηση των προοπτικών που εκτιμά ότι κρύβουν νικηφόρους αγώνες στο άμεσο μέλλον, των οποίων τα Ιουλιανά ήταν το πρελούδιο, και υποτιμά το μέγεθος της ήττας του κινήματος και της απογοήτευσης από τις ηγεσίες. Η Ιστορία έδειξε ότι τα Ιουλιανά στάθηκαν το αποκορύφωμα των αγώνων της περιόδου, ενώ η ήττα του κινήματος έφερε την πτώση των αγώνων το επόμενο διάστημα και την αδράνεια των μαζών απέναντι στο επερχόμενο πραξικόπημα. Δεν είναι ασύνδετο αυτό, με την εκτίμηση για τον χαρακτήρα της κατάστασης. Ο Δ. Λιβιεράτος θεωρεί ότι η κατάσταση δεν ήταν προεπαναστατική. Συγκεκριμένα, γράφει: «Τα γεγονότα που έγιναν τον Ιούλιο δεν μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε σαν προεπαναστατική κατάσταση, παρόλο που πολλές φορές οι εκδηλώσεις των μαζών έδειχναν ότι μπορούσαν να μεταβληθούν σε τέτοια. Κατ' αρχήν δεν υπήρξε αποτέλεσμα μιας οικονομικής κρίσης όπου εξαιτίας της να δημιουργήθηκαν αυτές οι καταστάσεις. Έπειτα δεν προηγήθηκε καμιά συνεχής προετοιμασία, πράγμα που συμβαίνει στις προεπαναστατικές καταστάσεις. Ανεργία, αλματώδης αύξηση των τιμών, οικονομική απελπισία των μαζών δεν υπήρχε. Αντίθετα είμαστε σε μια εποχή όπου οι επιχειρήσεις ήταν γεμάτες δουλειές».²⁰⁷

Αυτή δεν ήταν η προσωπική του άποψη, αλλά η εκτίμηση της ηγεσίας του ΚΔΚΕ, η οποία επαναλαμβάνεται με την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία στα κείμενα και άλλων στελεχών του.²⁰⁸

206. Δ. Λιβιεράτος «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 78.

207. Δ. Λιβιεράτος «Το Χρονικό του Ιουλίου 1965», ό.π., σελ. 69.

208. Βλ. Γ. Δαλαβάγγας, «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντά μας», στο Δ. Λιβιεράτος & Γ. Δαλαβάγγας, *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2016, σελ. 93. Επίσης, στο Κ. Κρατερός, «Άμεσες προοπτικές και άμεσα καθήκοντα», περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, Απρίλης 1966, τεύχος 40, σελ. 9-12.

Η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή με λενινιστικούς όρους τα Ιουλιανά ήταν κλασική περίπτωση επαναστατικής κατάστασης, έχει υποστηριχθεί με αναλυτική επιχειρηματολογία σε μεταγενέστερες εκτιμήσεις από ιστορικούς και συγγραφείς.²⁰⁹ Κοντά στην αντίληψη αυτή είναι η σύγχρονη με τα γεγονότα εκτίμηση της ηγεσίας της 4ης Διεθνούς, η οποία στη διακήρυξή της, που δημοσιεύτηκε στο Μαρξιστικό Δελτίο τον Οκτώβριο του 1965, αναφέρει: «Η κρίση τείνει να καταλήξει σε μια κατάσταση προεπαναστατική».²¹⁰ Επίσης την ίδια άποψη, σύμφωνα με τον Κ. Λαμπράκη, είχε και η οργάνωση Εργατική Δημοκρατία, για την οποία, όπως αναφέρει, «τα Ιουλιανά επεσήμαναν το “άνοιγμα μιας νέας επαναστατικής περιόδου”, αυτής της “ανοιχτής σύγκρουσης και αναμέτρησης με τις δυνάμεις της αντεπανάστασης που είναι συσπειρωμένες γύρω από το Παλάτι”», για να συμπληρώσει πως ακόμη και το ΚΔΚΕ, «αν και αποστασιοποιούνταν από αυτήν τη θεώρηση της Εργατικής Δημοκρατίας, υποστήριζε πως το “αυθόρμητο κριτήριο των μαζών” κατανόησε το “βάθος” των εξελίξεων και όχι την “επιφάνεια που τους παρουσίαζε η ηγεσία τους” (τα κόμματα της ΕΔΑ και Ε.Κ.)».²¹¹

Η εκτίμηση ότι η κατάσταση δεν ήταν επαναστατική, αλλά θα μπορούσε να μεταβληθεί σε τέτοια, καθόριζε την αισιοδοξία του Δ. Λιβιεράτου και του ΚΔΚΕ για τη δυνατότητα να δοθούν νικηφόροι αγώνες στο μέλλον και να αποτραπεί η επερχόμενη δικτατορία. Αντίθετα, αν η αντίληψη ήταν ότι η κατάσταση είχε φτάσει στα χαρακτηριστικά μιας επαναστατικής κατάστασης και το κίνημα πητήθηκε, εξαιτίας της αναβλητικής στάσης της ηγεσίας, θα οδηγούντο ενδεχομένως σε πιο ακριβείς εκτιμήσεις για το μέλλον. Ωστόσο, αυτή είναι μια θέση βασισμένη στο πλεονέκτημα της, εκ των υστέρων, γνώσης του πώς εξελίχθηκε η Ιστορία.

209. Για περισσότερα σχετικά με το τι ήταν η εξέγερση των Ιουλιανών, δες τα εξής: α) Χ. Βερναρδάκης-Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991, ιδιαίτερα το κεφάλαιο έκτο και έβδομο, σελ. 244-267 και 330-341. Επίσης, τα εν λόγω κεφάλαια υπάρχουν και σε ηλεκτρονική μορφή στο <https://www.mavris.gr/wp-content/uploads/2014/07/%CE%99%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%99%CE%91%CE%9D%CE%91-1965.pdf>, βλ. σελ. 7-17 και 44-48, β) Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμος Γ', εκδόσεις Επικαιρότητα Αθήνα 1976, γ) Π. Ροδάκης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Άνοδος και πώση*, εκδόσεις Μυκίναι, Αθήνα 1975, σελ. 201-214. Την ίδια περίπου άποψη υποστηρίζει και ο Μ. Λυμπεράτος σε συνέντευξή του, με τίτλο: «50 χρόνια από τα Ιουλιανά-Μια κορυφαία στιγμή της ταξικής πάλης», εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 23-6-2015, τεύχος 1179 (ergatiki.gr), ενώ μια ενδιάμεση θέση υποστηρίζει ο Φ. Λάδης, *Ιουλιανά 1965. 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1985, σελ. 55.

210. «Διακήρυξη της ΕΓ της 4ης Διεθνούς για την ελληνική κρίση», περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, Οκτώβρης 1965, τεύχος 37, σελ. 4-5.

211. Κ. Λαμπράκης, ό.π., σελ. 386-388.

Το σημαντικό είναι ότι ανεξαρτήτως αν είχαν μια απολύτως σωστή εκτίμηση του χαρακτήρα της περιόδου, ο Δ. Λιβιεράτος και το ΚΔΚΕ όχι μόνο προέβαλαν τα μόνα συνθήματα που θα μπορούσαν να δώσουν νικηφόρα προοπτική στον αγώνα, αλλά κυρίως αφιέρωσαν τις δυνάμεις τους στο να δώσουν τέτοια προοπτική στο κίνημα των μαζών, παλεύοντας για να τεθούν οι βάσεις για την ανάδειξη μιας νέας ηγεσίας, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε επαναστατική διέξοδο.

Ανήκει, λοιπόν, η τιμή στον Δημήτρη Λιβιεράτο, ότι δεν κατέγραψε μόνο με συγκλονιστικό τρόπο την ιστορία των Ιουλιανών, αλλά έδρασε συνειδητά ως επαναστάτης, μέσα στα γεγονότα που περιγράφει, για να διαμορφώσει την Ιστορία.

Βιβλιογραφία

- Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», μέρος Β΄, περιοδικό *Θέσεις*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1987, τεύχος 21.
- Βερναρδάκης Χ.- Μαυρής Γ., «Ιουλιανά 1965: Ο “ελληνικός Μάης” (Η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης)», περιοδικό *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1989, τεύχος 26.
- Βερναρδάκης Χ. - Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Δαλαβάγγας Γ., «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντά μας», στο Δ. Λιβιεράτος & Γ. Δαλαβάγγας, *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2016.
- Δελημάρης Γ., «Τα “Ιουλιανά” ως πείρα αναμόρφωσης του αστικού πολιτικού συστήματος», περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, 2015, τεύχος 6.
- Κατσορίδας Δ., «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967», στον συλλογικό τόμο: *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα - 60 χρόνια από τον θάνατο του Π. Πουλιόπουλου*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.
- Λάδης Φ., *Ιουλιανά 1965. 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1985.
- Λαμπράκης Κ., *Ιουλιανά 1965: Η κοινωνική διαμαρτυρία, οι προϋποθέσεις της και η πολιτική της διαμεσολάβηση*, Διδακτορική Διατριβή 2021, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, δημοσιεύμενη στην ιστοσελίδα www.academia.edu.

- Λιβιεράτος Δ., «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», στο Λιβιεράτος Δ., Μπόλαρης Λ., Στύλλου Μ., *Ιουλιανά 1965*, εκδόσεις Μαξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2015. βλ. και: α) στο Καραμπελιάς Γ. & Λιβιεράτος Δ., *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1985 (επανέκδοση 2014). β) στο Δ. Λιβιεράτος & Γ. Δαλαβάγγας, *Ιουλιανά 1965. Τα γεγονότα και η σημασία τους*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2016.
- Λιβιεράτος Δ., «Ιουλιανά 1965: Η μεγάλη λαϊκή έκρηξη», δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα www.marxismos.com, <https://marxismos.com/iouliana-1965-ekriksi/>
- Λιβιεράτος Δ., *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί Αγώνες 1962-1967*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2003 (επανέκδοση από τις εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2020).
- Λιβιεράτος Δ., *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997.
- Λυμπεράτος Μ., «50 χρόνια από τα Ιουλιανά-Μια κορυφαία στιγμή της ταξικής πάλης» (συνέντευξη), εφημερίδα *Εργατική Αλληλεγγύη*, 23-6-2015, τεύχος 1179 (δημοσιευμένη και στο: <https://ergatikiki.gr/article.php?issue=1179&id=11993>).
- Μαξιστικό Δελτίο* (περιοδικό), περίοδος 1964-1967, τόμος 2ος, τεύχη 35-43, Εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2008.
- Μίσσιος Χ., «Η σήμερον ως αύριον και ως χθες...» (συνέντευξη), περιοδικό *Ρήξη*, Απρίλιος 1986, τεύχος 23-24 (δημοσιευμένη και στο διαδίκτυο: <https://ardin-rixi.gr/archives/10136>).
- Νικολόπουλος Η., «Παραδοσιακότητες και αμφισβητήσεις στα πλαίσια της Νεολαίας ΕΔΑ και της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (1961-1967)», περιοδικό *Τετράδια*, χειμώνας 2017-άνοιξη 2018, τεύχος 70-71.
- Ροδάκης Π., «Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Άνοδος και πτώση», εκδόσεις Μυκίναι, Αθήνα 1975.
- Σακκάτος Β., «Η πορεία του ελληνικού τροτσκισμού από την αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τη χουντική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967», στον συλλογικό τόμο: *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα - 60 χρόνια από τον θάνατο του Π. Πουλιόπουλου*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.
- Σεφεριάδης Σ., «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμος 12 (1998).
- Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμος Γ', εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1976.

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος και η εποχή του: Από τη σχέση με τις σοσιαλιστικές κινήσεις, μετά τον πόλεμο, στη συνεργασία με το ΠΑΚ και τη συμμετοχή στο ΠΑΣΟΚ

Βασίλης Ασημακόπουλος*

Διδάκτωρ Πολιτικής Κοινωνιολογίας

1. Από την Κατοχή στη μεταπολεμική περίοδο

Ο Δημήτρης (Μίμης) Λιβιεράτος (1927-2023) υπήρξε μια εξαιρετική περίπτωση αγωνιστή, επαναστάτη, διανοούμενου του εργατικού κινήματος και των εθνικοαπελευθρωτικών-αντιαποικιακών αγώνων. Αυτές οι διαστάσεις, οι οποίες συγκροτούσαν βασικά στοιχεία της πολιτικής του ταυτότητας, η ενότητα της θεωρίας με την πράξη, η κεντρικότητα της εργατικής τάξης, οι αγώνες για την εθνική απελευθέρωση απέναντι στον ιμπεριαλισμό, τον έφεραν σε επαφή με το ΠΑΚ στη Δυτική Γερμανία, οδηγώντας τον στη συνέχεια στην ένταξη στο υπό διαμόρφωση ΠΑΣΟΚ την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Σε μια περίοδο δηλαδή όπου υπήρχαν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις και έδειχναν να διαμορφώνονται οι υποκειμενικές προϋποθέσεις εμφάνισης ενός σοσιαλιστικού πολιτικού ρεύματος με όρους μαζικούς, με στόχο την οργανωμένη πάλη «για ένα καλύτερο αύριο για όλους».²¹²

* Ο Βασίλης Ασημακόπουλος είναι δικηγόρος-πολιτικός επιστήμονας. Διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Ο συγγραφέας του παρόντος ευχαριστεί τον Δημήτρη Κατσορίδα, επιμελητή του αφιερωματικού τόμου του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, για τον Δημήτρη Λιβιεράτο, για την ιδιαίτερη τιμητική πρόσκληση συμμετοχής σ' αυτόν.

212. [Δ. Λιβιεράτος], *Προβλήματα τακτικής του ΠΑΣΟΚ*, εκδόσεις ΚΕΜΕΔΙΑ / ΠΑΣΟΚ, χ.χ.ε., σελ. 14.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Δ. Λιβιεράτος, σταθερά ενταγμένος στην τροτσκιστική-κομμουνιστική Αριστερά, συνεργάστηκε με τους σοσιαλιστές. Είναι απαραίτητο να γίνει μια σύντομη εισαγωγικού χαρακτήρα αναφορά σε σημεία της εξέλιξης του εργατικού κινήματος, της διαμόρφωσης του τροτσκιστικού κομμουνιστικού ρεύματος ειδικότερα, με τα οποία έρχεται σε επαφή και εντάσσεται από τα μαθητικά του χρόνια την περίοδο της Κατοχής και ακολούθως σε στιγμές της συνάντησής του με τους σοσιαλιστές τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, προκειμένου η σχέση του με το ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ που έπεται να κατανοηθεί μέσα στην ιστορικότητα των πολιτικών μορφοποιήσεων του σοσιαλιστικού χώρου, με τις συνέχειες και τις ασυνέχειές τους.

1.1. Μεσοπόλεμος-Κατοχή-Απελευθέρωση

Το 1922, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μια ιστορική στιγμή οιονεί πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου.²¹³ Η βίαιη έλευση 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων, σε συνθήκες απόλυτης προλεταριοποίησης,²¹⁴ οδηγεί σε σαφή κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, με μεταβατική στιγμή την περίοδο 1909-1920 και την τάση ανάπτυξης και θεσμοποίησης²¹⁵ του καπιταλισμού σχετικής υπεραξίας,²¹⁶ και ειδικότερα σε μια πρωτοβιομηχανική μορφή καπιταλιστικής συσσώρευσης.²¹⁷

Η εξέλιξη αυτή καταγράφεται στην άνοδο των κοινωνικών αγώνων, για την ανάπτυξη των οποίων ο Δ. Λιβιεράτος θα γράψει ένα 4τομο έργο,²¹⁸ και στον σχηματισμό συνδικαλιστικών και πολιτικών οργανώσεων της Αριστε-

213. Μ. Χαραλαμπίδης, «Εθνικά ζητήματα. Η ήττα της πολιτικής και της διανοήσης», στο *Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός* (συλλογικό), εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 1997, σελ. 204.

214. Α. Συγγελάκης, «“Τη βραδιά που κήκε η Σμύρνη έφυγες καράβι τσακισμένο”. Ο άθλος της υποδοχής και εγκατάστασης στην Ελλάδα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η περίπτωση της υγειονομικής περίθαλψης», περιοδικό *Τετράδια*, 2022, τεύχος 81-82.

215. Β. Ασημακόπουλος, «Πολιτικός αγώνας και εργατική νομοθεσία. Ο κοινωνικός φιλελευθερισμός του Ελευθερίου Βενιζέλου και ο νεοφιλελευθερισμός του Κυριάκου Μητσοτάκη. Δύο αντίθετα παραδείγματα εργατικής πολιτικής», περιοδικό *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2024, τεύχος 166.

216. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2000, σελ. 383.

217. Α. Παλιούρας, *Ο Ελληνικός Καπιταλισμός*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2022.

218. Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976. Επίσης, του ίδιου: α) *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, εκδόσεις Κομμούνα/Ιστορική μνήμη, Αθήνα 1985, β) *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, εκδόσεις Κομμούνα/Ιστορική μνήμη, Αθήνα 1987, γ) *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

ράς, με τη μορφή εκδοχών του εργατικού κινήματος. Με την κρίσιμη επισήμανση ότι παράλληλα επεκτείνεται η μικροϊδιοκτητική κοινωνική δομή, με την αναδιανομή της γης από την επαναστατική-στρατιωτική κυβέρνηση Πλαστήρα την περίοδο 1922-1923, εξέλιξη σημαντική για την ανάσχεση της τάσης συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης κεφαλαίου-παραγωγής-εργατών, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον κοινωνικο-πολιτικό αγώνα²¹⁹ και τις δυνατότητες αυτόνομης ταξικής οργάνωσης.

Διαμορφώνεται δηλαδή μια μεταβατική κατάσταση από την Αριστερά στην προ του εργατικού κινήματος εποχή, στην Αριστερά της εποχής του εργατικού κινήματος, με τις εθνικές ιδιομορφίες της. Η Αριστερά στην προ του εργατικού κινήματος εποχή²²⁰ εκπροσωπούνταν στον πολιτικό αγώνα από τον ριζοσπαστικό-κοινωνικό φιλελευθερισμό, ρεπουμπλικανικού/αντιμοναρχικού χαρακτήρα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων που μορφοποίησε σε κομματικό σχηματισμό το ανορθωτικό ρεύμα των αρχών του 20ού αιώνα. Αντίστοιχες πολιτικές εξελίξεις είχαμε σε εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της Νότιας Ευρώπης την ίδια περίοδο,²²¹ αλλά και στη Δυτική Ευρώπη, μέχρι την 8η δεκαετία του 19ου αιώνα, οπότε και αναπτύσσεται το εργατικό κίνημα ως αποτέλεσμα της προόδου της βιομηχανικής επανάστασης.²²²

Η Αριστερά της εποχής του εργατικού κινήματος, δηλαδή η Αριστερά μετά το 1922²²³ για την ελληνική περίπτωση, μορφοποιείται στο σοσιαλιστικό ρεύ-

219. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975.

220. Για το εργατικό κίνημα μέχρι το 1918, έτος ίδρυσης της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, οπότε και αποκτά πιο σταθερά και γειωμένα χαρακτηριστικά, βλ.: α) Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, β) Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1988, γ) Α. Αξελός, *Γεώργιος Σκληρός. Η Ελλάδα στα χρόνια από την Ένωση των Επτανήσων έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2023, δ) Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ), Αθήνα 2008, ε) Β. Λάζαρης, *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996.

221. Σ. Πλουμίδης, *Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1912*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020, σελ. 70-73.

222. G. Eley, *Σφυρηλατώντας την Δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-1923*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2010.

223. Για την εξέλιξη του εργατικού κινήματος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, βλ. Σ. Σεφεριάδης, *Για την πολιτική που διαμορφώνει. Εργατικό Κίνημα και Κράτος*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023, σελ. 125-182.

μα του αριστερού βενιζελισμού (Παπαναστασίου, Σοφιανόπουλος),²²⁴ στους σοσιαλιστές που κινούνται εκτός βενιζελισμού (αν και βενιζελογενείς κατά βάση) και διεκδικούν σχέση με τη 2η Διεθνή (Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας)²²⁵ και στην κομμουνιστική Αριστερά.²²⁶ Στην τελευταία, εκδηλώνεται διαπάλη μεταξύ σταλινοποιημένου ΚΚΕ και τροτσκιστικών οργανώσεων, η οποία ουσιαστικά αντανάκλα την πάλη που ήδη αρχίζει και εκδηλώνεται από το 1924 και μετά στο ΚΚΣΕ, μορφοποιούμενη από το 1927 σε σύγκρουση ανάμεσα στην 3η (Κομμουνιστική) Διεθνή και τη Διεθνή Αριστερή Αντιπολίτευση, με ηγετική φυσιογνωμία τον Λ. Τρότσκι και η οποία θα οργανωθεί το 1938 στην 4η Διεθνή (τροτσκιστές). Πρόκειται για ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα που διεκδικούν έμπρακτα μια παγκοσμιοποιημένη ανταγωνιστική -και επαναστατική- όπως κατανοείται- θεώρηση της διαδικασίας διεθνούς ενσωμάτωσης.

Την περίοδο μετάβασης στην Ελλάδα από την Αριστερά προ του εργατικού κινήματος στην εποχή της Αριστεράς του εργατικού κινήματος, παραστατικά διατυπώνει ο Δημήτρης Λιβιεράτος, σε μια συνέντευξή του, ως εξής: «Το 1910, όταν ήταν πρωθυπουργός [ο Ελ. Βενιζέλος] και τον ειδοποιούσε ο κλητήρας ότι “θέλουν να σας δουν τα συνδικάτα”, που ήταν λίγα τότε, καμιά 15αριά, αμέσως τα δεχότανε. Ύστερα από είκοσι χρόνια, το 1930, ο Βενιζέλος σε κάθε απεργία έβγαζε το στρατό και σκότωνε τους εργάτες».²²⁷

224. Β. Ασημακόπουλος, «“Για να λέμε την αλήθεια στην πολιτική”-Αλέξανδρος Παπαναστασίου-Δημοκρατικό Μανιφέστο-Μικρασιατικό Ζήτημα», περιοδικό *Τετράδια*, 2022, τεύχος 81-82.

225. Σ. Σωμερίτης, *Σύγχρονα Προβλήματα του Σοσιαλισμού*, εκδόσεις Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000.

226. Α. Ελεφάντης, *Η Επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

227. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 3-9-2014, συνέντευξη στους Δ. Κατσορίδα και Δ. Τρίμη. Σε μια αντίστοιχη διαπίστωση για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, σε μια γενικότερη πολιτική αναφορά, προβαίνει και ο Μ. Ράπτης (Πάμπλο), σε ένα κείμενο αποτίμησης για τον Α. Παπανδρέου, πιθανόν το τελευταίο του κείμενο πριν από τον θάνατό του. Γράφει ο Μ. Ράπτης: «Το ιστορικό εγχείρημα του Ε. Βενιζέλου που σκιαγράφησε τέτοια προσπάθεια [ρήξη αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα, αστικοδημοκρατική επανάσταση] έμεινε γρήγορα ημιτελές και σε διαρκή υποβάθμιση, καταλήγοντας ο σκαπανέας του να ζητωκραυγάζει υπέρ της Βασιλείας και να εισαγάγει το Ιδιώνυμο που θα προετοιμάσει το έδαφος για την ανακήρυξη ύστερα από μερικά χρόνια της βασιλοστρατιωτικής δικτατορίας του Μεταξά». Μ. Ράπτης, «Πρόλογος», στο συλλογικό βιβλίο με τίτλο, *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου. 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, επιμέλεια: Χ. Η. Χαλαζιάς, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Το τροτσκιστικό ρεύμα, μετά την ηρωική του περίοδο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου,²²⁸ με σχήματα και ομάδες όπως Αρχείο Μαρξισμού, Σπάρτακος, ΚΟΜΛΕΑ, ΚΑΚΕ, ΛΑΚΚΕ, ΟΚΔΕ, ΚΔΕΕ, ΕΟΚΔΕ, και αγωνιστικές μορφές όπως ο Φραγκίσκος Τζουλάτι, ο Δημήτρης Γιωτόπουλος, ο Γιώργος Βιτσώρης, ο Παντελής Πουλιόπουλος, ο Κώστας Καστρίτης (Λουκάς Καρλιάφτης), ο Άγις Στίνας (Σπύρος Πρίφτης), ο Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο), ύστερα από συγκρούσεις με το ΚΚΕ για την κυριαρχία στον χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς, αντανακλώντας και τη διαπάλη στο πλαίσιο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, ύστερα από συνεχείς διασπάσεις στο εσωτερικό του, αλλά και λόγω της γενικότερης καταστολής που κορυφώθηκε με την επιβολή του βασιλο-μεταξικού δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, θα είναι εξαιρετικά αποδυναμωμένο την περίοδο της έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Σημαντικό ρόλο στην αδυναμία μαζικής ανάπτυξης του κομμουνιστικού κινήματος κατά τον Μεσοπόλεμο, σε όλες του τις εκδοχές, διαδραμάτισε τόσο η έμπρακτη εναντίωση στη Μικρασιατική Εκστρατεία όσο και ιδίως η θέση για «Ενιαία και Ανεξάρτητη Μακεδονία-Ενιαία και Ανεξάρτητη Θράκη», αμφότερες θέσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, οι οποίες αποξένωναν το κομμουνιστικό κίνημα από την ελληνική κοινωνία και ιδίως από τους πρόσφυγες που αποτελούσαν και τη συντριπτική πλειονότητα του προλεταριακού πληθυσμού.²²⁹

Την περίοδο της Κατοχής, οι βασικές εκδοχές του τροτσκιστικού ρεύματος και ιδίως η ΚΔΕΕ και στη συνέχεια ΔΚΚΕ (ομάδα Άγι Στίνας)²³⁰ θα κινηθούν σε μια γραμμή «επαναστατικού ντεφετισμού». Πρόκειται για τη θεώρηση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ως ιμπεριαλιστικού, αντίστοιχη με εκείνη του Α΄

228. Για το τροτσκιστικό ρεύμα στον Μεσοπόλεμο, βλ. Δ. Κατσουρίδας-Δ. Λιβιεράτος-Κ. Παλούκης, *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2015, και Μ. Μελετόπουλος, *Η μαρξιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2023.

229. Για τη στάση απέναντι στο Μικρασιατικό Ζήτημα, όπως και για τη θέση της «ανεξάρτητης Μακεδονίας και ανεξάρτητης Θράκης», τη σχέση Κομμουνιστικής Διεθνούς και ΣΕΚΕ(Κ)-ΚΚΕ, βλ. Λ. Αξελός, «Εισαγωγή-πρόλογος», στο Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2021, και Ν. Μαραντζίδης, *Στη σκιά του Στάλιν. Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.

230. Η ΕΟΚΔΕ (ομάδα Π. Πουλιόπουλου) θα έχει διαφορετική θέση, κινούμενη στην υπεράσπιση της ΕΣΣΔ, έχοντας την εκτίμηση ότι η Σοβιετική Ένωση παραμένει ένα εργατικό κράτος, παρά τη γραφειοκρατική παραμόρφωση λόγω σταλινισμού. Ο Πουλιόπουλος θα εκτελεστεί από τις δυνάμεις Κατοχής, τον Ιούνιο 1943. Βλ. Γ. Αλεξάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008, σελ. 352 και 401.

Παγκοσμίου Πολέμου, που συνεπάγεται άρνηση υπεράσπισης της πατρίδας και μετατροπής του (ιμπεριαλιστικού) πολέμου σε εμφύλιο. Στη συγκυρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η τοποθέτηση αυτή συνεπαγόταν αντίθεση στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης και συγκεκριμένα αντίθεση στο ΕΑΜ, το οποίο καταγγέλλεται ως εθνικιστικό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα τροτσκιστικά ρεύματα αφενός να μην μπορούν να γειωθούν με την κίνηση των μαζών που ήταν μαχητικά εθνικο-απελευθερωτική και να κυνηγηθούν μέχρι εξοντώσεως από το ΚΚΕ, το οποίο αποτελούσε τη βασική συνιστώσα του ΕΑΜ.²³¹

Ο νεαρός Δ. Λιβιεράτος, παρότι από τα χρόνια της Κατοχής κινούνταν στην Αριστερή Αντιπολίτευση του ΚΚΕ, εντούτοις ακολουθεί μια διαφορετική γραμμή, η οποία ήταν η μαζική γραμμή της γενιάς του, της μεγάλης πλειονότητας του ελληνικού λαού, αλλά και της κοινωνικής πλειοψηφίας των λαών της κατεχόμενης από τις δυνάμεις του Άξονα Ευρώπης, ιδίως μετά τη Μάχη του Στάλινγκραντ (1942-1943). Μετείχε στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης και ειδικότερα στις μεγάλες απεργίες-διαδηλώσεις του Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943 που πέτυχαν να ακυρώσουν την πολιτική επιστράτευση που είχε εξαγγελθεί από τις γερμανικές δυνάμεις και την κατοχική κυβέρνηση. Μια εμπειρία μοναδική για κατεχόμενη χώρα της Ευρώπης την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²³²

Ο Λιβιεράτος ήταν ενταγμένος σε ένα κόμμα που είχε τροτσκιστικές επιρροές, το Επαναστατικό Σοσιαλιστικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα Ελλάδας-ΕΣ(Κ)ΚΕ. Το ΕΣ(Κ)ΚΕ ήταν αντίθετο με τις τροτσκιστικές οργανώσεις που υποστήριζαν τη μη συμμετοχή στα κινήματα της Εθνικής Αντίστασης, λόγω εθνικισμού που θεωρούσαν ότι πρέσβευαν. Το ΕΣ(Κ)ΚΕ είχε ζητήσει να συμμετάσχει στο ΕΑΜ, αλλά το ΚΚΕ ως κυρίαρχη δύναμη είχε αρνηθεί την ένταξή του. Παρ' όλα αυτά, τα μέλη του θα προσχωρήσουν αθόρυβα στο ΕΑΜικό κίνημα.²³³

Στο πλαίσιο αυτό ο Λιβιεράτος εκπαιδεύθηκε στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του ΕΛΑΣ και αποφοίτησε με τον βαθμό του έφεδρου ανθυπολοχαγού, λαμβάνοντας μέρος στη Μάχη της Αθήνας, τον Δεκέμβριο του 1944. Το ΕΣ(Κ)ΚΕ αυτοδιαλύθηκε το 1945 και τα μέλη του προσχώρησαν ως τάση με τίτλο Επαναστατική Διεθνιστική Παράταξη στην Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας-

231. Α. Στίνας, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2016.

232. Δ. Λιβιεράτος, «Θα έλθει το κύμα και θα ξανανέβει το εργατικό κίνημα», συνέντευξη στην Χ. Κοψίνη, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 29-4-2022, στο https://www.efsyn.gr/politiki/synenteuxeis/341769_tha-elthei-kyma-kai-tha-xananebei-ergatiko-kinima, πρόσβαση στις 6-2-2024.

233. Μ. Εμμανουηλίδης, *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2002, σελ. 51.

Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΕΛΔ-ΣΚΕ).²³⁴ Πρόκειται για σοσιαλιστικούς σχηματισμούς, ιδρυτικές συνιστώσες του ΕΑΜ, οι οποίοι είχαν εισέλθει σε ένα προτσές ενοποίησης που θα οδηγήσει το 1946 στον σχηματισμό του Σοσιαλιστικού Κόμματος-Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΣΚ-ΕΛΔ). Το ΣΚ-ΕΛΔ κινείται σε μια γραμμή σοσιαλιστικής αλλαγής –υπέρβασης του καπιταλισμού– και συνδέεται πολιτικο-οργανωτικά με τα κόμματα της 2ης (Σοσιαλιστικής) Διεθνούς.²³⁵

Το 1946 ιδρύεται το Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΔΚΕ), σε ενοποιητικό συνέδριο τροτσκιστικών οργανώσεων, στο οποίο μετέχει ο Λιβιεράτος. Γραμματέας της 4ης Διεθνούς είναι ο Μ. Ράπτης (Πάμπλο), ο οποίος και παρακολούθησε τις εργασίες του ιδρυτικού Συνεδρίου του ΚΔΚΕ.

Ο Πάμπλο, παρότι δεν ήταν αντίθετος με τη θέση του «επαναστατικού ντεφетиισμού», που πρέσβευαν οι τροτσκιστικές οργανώσεις, εντούτοις λόγω της Κατοχής, πολλών ευρωπαϊκών χωρών, από τα ναζιστικά στρατεύματα, και άρα της διαφορετικής μορφής του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπεράσπιζε την ένταξη και συμμετοχή των τροτσκιστών στα κινήματα Αντίστασης. Το στοιχείο αυτό προϋδεάζει για μια διαφορετική θεώρηση του εθνικού φαινομένου την περίοδο του ιμπεριαλισμού, που θα εκδηλωθεί ιδιαίτερα με την ενεργητική συμπαράσταση στα αντι-αποικιακά εθνικοαπελευθερωτικά επαναστατικά κινήματα της παγκόσμιας περιφέρειας, που θα ξεσπάσουν από το 1945 και μετά, στα οποία ο Δ. Λιβιεράτος θα εκδηλώσει εμπράκτως όχι μόνον την αλληλεγγύη και συμπαράσταση, αλλά τη συμπαράταξή του.

Επόμενο σημαντικό στοιχείο της θεώρησης της 4ης Διεθνούς, όπως εκφράζεται από τον Πάμπλο στις μεταπολεμικές συνθήκες, είναι ότι η κυριαρχία της γραφειοκρατίας, τόσο στα εργατικά κράτη όσο και στις οργανώσεις του εργατικού κινήματος, αποτελεί ένα ιστορικό στάδιο που αντανακλά την ισχύ των διαχειριστικών κοινωνικών στρωμάτων. Η ιστορική αυτή συνθήκη υποχρεώνει τις τροτσκιστικές οργανώσεις, προκειμένου να συνδεθούν με την εργατική τάξη, να προσαρμόσουν την τακτική τους στην κατεύθυνση της συμμετοχής στα μαζικά εργατικά - σοσιαλιστικά - σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Μια πολιτική πρακτική που χαρακτηρίστηκε ως εισοδισμός,²³⁶ η οποία διατυπώθηκε από τον Μ. Ράπτη (Πάμπλο) εκ νέου μετά το 1951.

234. Γ. Αλεξάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σελ. 170

235. Γ. Λεονταρίτης, *Πορεία Αριστερά... Όταν κομμουνιστές και σοσιαλιστές είχαν φτερά*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2014.

236. Γ. Αλεξάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σελ. 363.

Αυτά τα δύο στοιχεία αποτελούν σημαντικά ερμηνευτικά κλειδιά για την πορεία του Δ. Λιβιεράτου.²³⁷ Από την περίοδο εκείνη αρχίζει μια πολιτική σχέση μεταξύ Λιβιεράτου και σοσιαλιστών, η οποία, ιδίως τη δεκαετία του 1950, θα λάβει διάφορες μορφές. Θα παρουσιάσουμε ορισμένες απ' αυτές, διατυπώνοντας μια αρχική υπόθεση εργασίας.

1.2. Μεταπολεμική περίοδος

Ο Δ. Λιβιεράτος, μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του αυτοδιαλυόμενου ΕΣ(Κ)ΚΕ, στο οποίο ανήκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, προσχωρούν, τον Απρίλιο του 1945, και συμμετέχουν ως ιδεολογική τάση στις διεργασίες συγκρότησης του ΣΚ-ΕΛΔ. Εν συνεχεία, η εν λόγω τάση αποχωρεί το 1946 από το ΣΚ-ΕΛΔ και συμμετέχει στις συζητήσεις, μαζί με άλλες τροτσκιστικές οργανώσεις, οι οποίες κατέληξαν, όπως είπαμε, στο ενοποιητικό-ιδρυτικό Συνέδριο του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ), που πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες παρανομίας, στα τέλη του Ιούλη 1946.²³⁸

Αναφέραμε ήδη τους λόγους που μια μερίδα τροτσκιστών κινήθηκε στην κατεύθυνση συμμετοχής στα κινήματα εθνικής αντίστασης. Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση και τη συμμετοχή στις διεργασίες στον σοσιαλιστικό χώρο, η σύγκλιση της ομάδας που συμμετέχει ο Δ. Λιβιεράτος με τους σοσιαλιστές και η συμμετοχή τους, αρχικά, στο ΣΚ-ΕΛΔ, αφορούσε αφενός την κοινή αγωνιστική εμπειρία συμμετοχής στην Εθνική Αντίσταση, μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ, αφετέρου την αντίθεση με τη γραμμή του ΚΚΕ, η οποία ήταν ηγεμονική τότε στην ελληνική Αριστερά. Η αντίθεση με το ΚΚΕ ήταν σταθερή για τους τροτσκιστές ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, εμφανιζόμενη στους σοσιαλιστές αμέσως μετά την Απελευθέρωση και ιδίως μετά τα Δεκεμβριανά, οπότε και θα διαχωρίσουν τη θέση τους από το ΚΚΕ, καθώς οι σοσιαλιστές τοποθετούνται ενάντια στην προοπτική του εμφυλίου πολέμου. Εδώ, να επισημάνουμε ότι η μεσοπολεμική αντίθεση μεταξύ σοσιαλιστών-κομμου-

237. Τη σημασία του εθνικού φαινομένου στην ιδεολογικο-πολιτική συγκρότηση του επαναστάτη διεθνιστή και διανοούμενου του εργατικού κινήματος, Δ. Λιβιεράτου, επισημαίνει ο Γ. Καραμπελιάς στο αποχαιρετιστήριο σημείωμά του, ο οποίος, τόσο ως έκφραση ιδεολογικο-πολιτικής ομάδας στην εξέλιξή της όσο και ως εκδόσεις (Κομμούνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Κουκκίδα) συνεργάστηκε με τον Δ. Λιβιεράτο. Βλ. Γ. Καραμπελιάς, «Δημήτρης Λιβιεράτος: Μια πολυπρισματική προσωπικότητα», στο ardin-rixi.gr, πρόσβαση στις 3-2-2024.

238. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσουρίδας, «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτότητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», στο συλλογικό βιβλίο με τίτλο: *Αριστερή Αντιπολίτευση & 4η Διεθνής στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.

νιστών είχε αμβλυνθεί από το 1935 και μετά, με το κίνημα του 1935 και τις εκλογές που ακολούθησαν, αλλά και με τη γραμμή του Λαϊκού Μετώπου σε διεθνές επίπεδο, την εμπειρία της βασιλομεταξικής δικτατορίας, και κυρίως με τον κοινό αντιφασιστικό αγώνα την περίοδο της Κατοχής.

Τα χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος στην Ελλάδα όπως εκφράζεται από το ΣΚ-ΕΛΔ την περίοδο 1946-1953, από το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ) την περίοδο 1953-1958 και τον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο την ίδια περίοδο, είναι τα ακόλουθα: 1) Ο σοσιαλισμός θεωρείται ανταγωνιστικό κοινωνικό σύστημα στον καπιταλισμό, 2) Η μετάβαση στον σοσιαλισμό θα γίνει μέσω ενός ενδιάμεσου σταθμού της Λαϊκής Δημοκρατίας, κατά την οποία θα πραγματοποιηθεί ο κοινωνικός μετασχηματισμός με δημοκρατικό τρόπο, 3) Η εξέλιξη αυτή θα είναι διεθνής, γιατί συντρέχουν τόσο οι αντικειμενικές συνθήκες στο κοινωνικό επίπεδο λόγω βιομηχανικής εξέλιξης και ανάπτυξης της εργατικής τάξης, αλλά και στο γεω-πολιτικό-διεθνοπολιτικό πεδίο.²³⁹

Τα εργατικά/σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου κινούνται ακόμα σε μια γραμμή εξελικτικής μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας σε συνέχεια της μεσοπολεμικής κυρίαρχης γραμμής τους. Είναι, δηλαδή, μαζικά οργανωμένοι ταξικοί κομματικοί σχηματισμοί, εκπροσωπώντας και απευθυνόμενα κυρίως στην εργατική τάξη, αγωνιζόμενα για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό με δημοκρατικές διαδικασίες.

Η γραμμή αυτή σταδιακά θα αδυνατίζει, όσο τα σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά/εργατικά κόμματα θα εντάσσονται στο μεταπολεμικό κράτος και στη διαχείρισή του, συμβάλλοντας στον σχηματισμό του κοινωνικού κράτους, μετασχηματιζόμενα και τα ίδια σε πολυσυλλεκτικά κόμματα²⁴⁰ της παραδοσιακής μη μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας, αναθεωρώντας τον σοσιαλιστικό σκοπό, με πλέον εμβληματική στιγμή το συνέδριο του SPD στο Bad Godesberg 1959.²⁴¹

Στο διεθνοπολιτικό πεδίο κινούνται αρχικά, και κατά την περίοδο έναρξης του Ψυχρού Πολέμου, μεταξύ Ατλαντισμού και ενεργητικής ουδετερότητας,

239. Γ. Λεονταρίτης, *Πώς και γιατί έσβησε το Κέντρον*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2014, σελ. 17.

240. Για το πολυσυλλεκτικό κόμμα, βλ. Ο. Kirchheimer, «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη Δυτική Ευρώπη», περιοδικό *Λεβιάθαν*, 1991, τεύχος 11.

241. Για περισσότερα βλ., Ντ. Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001, τ. Α', σελ. 384, και Β. Ασημακόπουλος, «Στοιχεία της ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας», στο συλλογικό βιβλίο: *Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα*, επιμέλεια: Χ. Τάσσης, εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2022, σελ. 230.

όπως εκδηλώνεται με την αντίθεση στο NATO, ιδίως το SPD (Γερμανία) υπό τον Κουρτ Σουμάχερ την περίοδο 1946-1952 (διατηρώντας την αντίθεση με τους κομμουνιστές, λόγω και εξελίξεων στην Ανατολική Γερμανία με τη δημιουργία μονοκομματικού καθεστώτος υπό το SED), αλλά και το PSI (Ιταλία) υπό τον Πιέτρο Νένι την περίοδο 1946-1956 (διατηρώντας γραμμή συνεργασίας με τους κομμουνιστές του PCI υπό τον Παλμίρο Τολιάτι, στοιχείο που θα οδηγήσει σε διάσπαση-αποχώρηση της δεξιάς πτέρυγας και δημιουργίας του σοσιαλδημοκρατικού PSDI υπό τον Τζουζέπε Σάραγκατ το 1947-1948). Στη συνέχεια, η γραμμή της ουδετερότητας θα υποχωρήσει υπέρ της γραμμής του Ατλαντισμού ως συνέπεια της παγίωσης του Ψυχρού Πολέμου και της θέσης των σοσιαλιστικών-σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ως διαχειριστών του κράτους των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών όπου δρουν. Αυτό καταγράφεται στη διακήρυξη επανίδρυσης της 2ης Σοσιαλιστικής Διεθνούς (Φρανκφούρτη, 1951).²⁴²

Ο αναθεωρητισμός στο εσωτερικό πεδίο βαδίζει παράλληλα και σε αλληλεπίδραση με την κυριαρχία του Ατλαντισμού στο διεθνοπολιτικό επίπεδο. Η αμφισβήτηση του Ατλαντισμού θα εμφανιστεί εκ νέου ως αποτέλεσμα της πάλης για την εθνική απελευθέρωση των λαών της παγκόσμιας περιφέρειας, όπως εγγράφεται στα κινήματα της Νέας Αριστεράς και του Παγκόσμιου Μάη 1968, επαναφέροντας μια γραμμή ενεργητικής διεθνοπολιτικής ουδετερότητας σε ορισμένα σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (π.χ. το αυστριακό υπό την ηγεσία του Μπρούνο Κράισκι, το σουηδικό υπό τον Ούλοφ Πάλμε, το δυτικογερμανικό υπό τον Βίλι Μπραντ, το ελληνικό του Ανδρέα Παπανδρέου, το κυπριακό του Βάσου Λυσσαρίδη), σε συντονισμό με το Κίνημα των Αδεσμεύτων Χωρών. Αλλά αυτό είναι υπόθεση των δεκαετιών του '60, του '70 και του '80.

Το ΣΚ-ΕΛΔ συνδέεται πολιτικο-οργανωτικά με τη Διεθνή Σοσιαλιστική Επιτροπή (Committee of International Socialist Conferences) που αποτελεί τη μεταβατικό διεθνές συντονιστικό όργανο μέχρι την ανασύσταση της Σοσιαλιστικής (2ης) Διεθνούς (1951). Απέχει από τις εκλογές της 31-3-1946 και κινείται σε μια γραμμή ενεργητικής ουδετερότητας απέναντι στην αστική κυβέρνηση και το ΚΚΕ την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949. Αρνείται να καταδικάσει τη συγκρότηση Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης από το ΚΚΕ-ΔΣΕ το 1947, αντιμετωπίζοντας πιέσεις από την αστική κυβέρνηση σε πολλά επίπεδα για τη συγκεκριμένη στάση του, συντασσόμενο με τις δυνάμεις και εκκλήσεις που ζητούν το 1948 τον τερματισμό του Εμφυλίου Πολέμου. Ασκήει κριτική στις δυνάμεις της Δεξιάς για την πρακτική της λευκής

242. Β. Ασημακόπουλος, «Στοιχεία της ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας», ό.π., σελ. 229-234.

τρομοκρατίας, αλλά και αντιτίθεται σφόδρα στη γραμμή της 5ης Ολομέλειας του ΚΚΕ για τη Μακεδονία. Διεκδικεί μέτρα αμνήστευσης και ζητά έντονα το κλείσιμο του κολαστηρίου της Μακρονήσου, με μαχητική αρθρογραφία της κομματικής εφημερίδας *Μάχη*, με συνέπειες στο πλαίσιο της καταστολής του μετεμφυλιακού κράτους.²⁴³ Στο διεθνοπολιτικό πεδίο κινείται στην κατεύθυνση του λεγόμενου *Τρίτου Παράγοντα* ανάμεσα στις δυνάμεις του Ατλαντισμού και του σοβιετικού χώρου.²⁴⁴

Στο πεδίο του κομματικού ανταγωνισμού τόσο το ΣΚ-ΕΛΔ όσο και στη συνέχεια το ΔΚΕΛ και ο Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος, που διαδέχθηκε το ΣΚ-ΕΛΔ στη Σοσιαλιστική Διεθνή,²⁴⁵ θα επιχειρήσουν να συγκροτήσουν ένα σοσιαλιστικό/σοσιαλδημοκρατικό χώρο, ανάμεσα στην ΕΔΑ και στην ΕΠΕΚ, με αναφορά στο οργανωμένο εργατικό κίνημα.²⁴⁶

Στο πλαίσιο αυτό, μιας ενεργητικής ουδετερότητας στο διεθνοπολιτικό πεδίο, του τερματισμού του Εμφυλίου Πολέμου, και στη συνέχεια υπέρ της αμνηστίας και της πολιτικο-συνδικαλιστικής οργάνωσης της εργατικής τάξης σε σοσιαλιστική κατεύθυνση, κινήθηκε η συμμετοχή μελών του τροτσκιστικού χώρου στους ανωτέρω σοσιαλιστικούς/σοσιαλδημοκρατικούς κομματικούς σχηματισμούς.

Ειδικότερα ο Δ. Λιβιεράτος, ύστερα από δύο χρόνια παραμονής στη Μακρόνησο (1948-1950), θα αναπτύξει την περίοδο 1951-1958, ως εργαζόμενος σε διάφορα επαγγέλματα (τυπογράφος, ξενοδοχοϋπάλληλος κ.λπ.), έντονη συνδικαλιστική δραστηριότητα, μετέχοντας στο Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού (ΚΕΣ) που είχαν συγκροτήσει σοσιαλιστές συνδικαλιστές με επικεφαλής τον Δ. Στρατή. Το 1955, το ΚΕΣ,²⁴⁷ θα ενοποιηθεί με το ΕΣΚΕ (Εργατικό Συνδι-

243. Γ. Λεονταρίτης, *Πορεία Αριστερά*, ό.π., σελ. 79-83.

244. Χ. Φλάισερ, «Σε αναζήτηση της “Δημοκρατικής Αριστεράς” στην Ελλάδα: Δυτικοί προβληματισμοί για έναν πολυδιεκδικούμενο χώρο, 1945-1958», στο συλλογικό βιβλίο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαραντά χρόνια από το θάνατό του*, εκδόσεις Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998.

245. Β. Μαθιόπουλος, «Πώς έβλεπε το ρόλο της Ελλάδας μέσα στην Ευρώπη ο Γεώργιος Καρτάλης», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, ό.π., σελ. 134.

246. Βλ. Ρ. Σωμερίτης, «Η πρώτη Κεντροαριστερά», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, ό.π., και Σ. Λιναρδάτος, «Ο Γ. Καρτάλης και η Αριστερά», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, ό.π.

247. Το ΚΕΣ αρχικά (1949-1953) συνδεόταν με το ΣΚ-ΕΛΔ (Α. Σβώλος, Η. Τσιριμώκος) και στη συνέχεια με το ΔΚΕΛ (Γ. Καρτάλης, Α. Σβώλος), στο οποίο θα ενταχθεί η πλειοψηφία του ΣΚ-ΕΛΔ σε σύμπραξη με την αριστερή πτέρυγα της ΕΠΕΚ.

καλιστικό Κίνημα Ελλάδας), το οποίο είχε δημιουργηθεί από συνδικαλιστές του χώρου της ΕΔΑ, και θα συγκροτήσουν το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (ΔΣΚ), με τον σοσιαλιστή Δ. Στρατή να αναλαμβάνει πρόεδρος του ΔΣΚ μέχρι τη Δικτατορία του 1967. Η συνδικαλιστική ενοποίηση των σχημάτων του ΚΚΕΛ και της ΕΔΑ πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο της σύμπτυξης εκλογικού μετώπου που είχε ξεκινήσει με τις δημοτικές εκλογές του 1954 και οδήγησε στο ευρύ εκλογικό μέτωπο της Δημοκρατικής Ένωσης του 1956.

Την ίδια περίοδο, ο Δ. Λιβιεράτος, όπως και άλλα στελέχη του ΚΔΚΕ, συμμετείχε δραστήρια στον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων, που αποτελούσε τη Νεολαία του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου (Ηλ. Τσιριμώκος), μιας σοσιαλιστικής οργάνωσης²⁴⁸ η οποία συγκροτήθηκε μετά τη διάλυση του ΣΚ-ΕΛΔ. Την περίοδο 1959-1962 ο Δ. Λιβιεράτος στο πλαίσιο της γραμμής της 4ης Διεθνούς, γραμματέας της οποίας μέχρι εκείνη την περίοδο ήταν ο Μ. Ράπτης (Πάμπλο), θα λάβει μέρος στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του FLN στην Αλγερία,²⁴⁹ μετέχοντας ενεργά στα επαναστατικά αντιαποικιακά κινήματα εθνικής απελευθέρωσης και μιας σοσιαλιστικής προοπτικής της παγκόσμιας περιφέρειας που συγκλονίζουν τον κόσμο και τις συνειδήσεις των ανθρώπων, την περίοδο 1945-1980.

Το ΚΔΚΕ και ως στέλεχός του ο Λιβιεράτος κινήθηκαν στη γραμμή της 4ης Διεθνούς για ένταξη στους σοσιαλιστικούς σχηματισμούς και σύνδεση μέσω αυτών με τις εργατικές μάζες. Όμως, στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, της δεκαετίας του 1950, δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί μαζικό σοσιαλιστικό/σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, αγκυρωμένο στην εργατική τάξη, για διάφορους λόγους, σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα στους δυτικοευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς την ίδια περίοδο.

Ένας λόγος, πέραν της σκληρής καταστολής στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους και των ασφυκτικά περιορισμένων δυνατοτήτων για πολιτικο-συνδικαλιστική ανάπτυξη, ήταν και το γεγονός ότι δεν είχε εκκινήσει ακόμη ο έντονος κύκλος βιομηχανικής συσσώρευσης, ο οποίος θα αναπτυχθεί από τη

248. Στον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο συμμετείχαν εκτός του Ηλία Τσιριμώκου και άλλες σημαίνουσες προσωπικότητες του μεταπολεμικού σοσιαλιστικού χώρου, όπως οι Αχιλλέας Γρηγορογιάννης, Σταύρος Κανελλόπουλος, Τάκης Κύρκος, Ασημάκης Πανσέλννος, Ηλίας Παρασκευάς, Μανούσος Πλουμίδης, Χαράλαμπος Πρωτοπαπάς, Αγνή Ρουσοπούλου, Δημήτρης Στρατής, Στρατής Σωμερίτης. Για περισσότερα βλ. στο Χ. Φλάισερ, «Σε αναζήτηση της “Δημοκρατικής Αριστεράς” στην Ελλάδα [...]», ό.π., σελ. 175-176.

249. Για περισσότερα σχετικά με αυτό βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Η Αλγερινή Επανάσταση*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2006.

δεκαετία του 1960 και μετά. Η ριζοσπαστικοποίηση του Κέντρου και η εξέλιξη μιας σημαντικής μερίδας του σε σοσιαλιστική κατεύθυνση, με όρους μαζικούς, θα λάβει διαφορετικά χαρακτηριστικά και δεν θα αποτελέσει συνέχεια, αλλά κυρίως τομή και ασυνέχεια με τις μεταπολεμικές σοσιαλιστικές/σοσιαλδημοκρατικές κινήσεις.²⁵⁰

Η εμφάνιση της βιομηχανικής εργατικής τάξης στο κοινωνικό πεδίο, σε συνδυασμό με την εκρηκτική στιγμή της Μεταπολίτευσης (έναρξη Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας) στο πολιτικό επίπεδο, την επιρροή που ασκούν τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και ο αντιδικτατορικός αγώνας που θα επιταχύνει τη σοσιαλιστικού χαρακτήρα ριζοσπαστική εξέλιξη του χώρου μεταξύ Κέντρου και παραδοσιακής Αριστεράς, με συγκεκριμένα περιεχόμενα, θα οδηγήσουν στην επόμενη φάση στην ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά που θα λάβει το ΠΑΣΟΚ. Ο Δ. Λιβιεράτος θα είναι ενεργητικά και αφηγηρικά παρών στην εξέλιξη αυτή του σοσιαλιστικού χώρου.

2. Η συνεργασία με το ΠΑΚ

Το ΠΑΚ (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα), αντιστασιακή-αντιδικτατορική οργάνωση, ιδρύθηκε στις 26-2-1968 από τον Ανδρέα Παπανδρέου και λίγους συναγωνιστές του στη Στοκχόλμη, στη Σουηδία, και έδρασε ουσιαστικά μέχρι τον Ιούλιο 1974, οπότε και στην τελευταία συνεδρίαση του Εθνικού του Συμβουλίου, στο Βίντερτουρ, στην Ελβετία, αποφασίστηκε η συγκρότηση στην Ελλάδα ενός μαζικού σοσιαλιστικού κόμματος.²⁵¹

Η εξέλιξη του ΠΑΚ έχει δύο διακριτές φάσεις. Την περίοδο 1968-1971, με τη δραστηριότητα του ΠΑΚ (εξωτερικού) και του Α. Παπανδρέου, ο οποίος παράλληλα ήταν και εκπρόσωπος της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.) και της ΕΔΗΝ (Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία) στο εξωτερικό. Για το ΠΑΚ εκείνης της περιόδου ο αντιδικτατορικός αγώνας συνδέεται στενά με τον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία και λαϊκή κυριαρχία, ενώ προοδευτικά αρχίζει να εξελίσσεται σε αντιιμπεριαλιστική και σοσιαλιστική κατεύθυνση, αντανakλώντας και τη ριζοσπαστική διανοητική εξέλιξη του Α. Παπανδρέου, του οποίου η πολιτική αφηγηρία έχει δύο προελεύσεις: την πολιτικο-οργανωτική ένταξη στην επιρροή

250. Για τους όρους ανάδυσης της προδικτατορικής Κεντροαριστεράς και του Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του 1960, βλ. Χ. Βερναρδάκης-Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991, σελ. 298 επ.

251. Δ. Βασιλειάδης, *Ο μύθος του Ανδρέα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007, σελ. 284, και Γ. Παπαγιαννόπουλος, *Η σκοτεινή πλευρά του ήλιου*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σελ. 102.

του τροτσκιστικού ρεύματος²⁵² και την καταγωγική ατμόσφαιρα του αριστερού βενιζελισμού.²⁵³ Στις ΗΠΑ, ο Α. Παπανδρέου εξελίσσεται σε φιλελεύθερο διανοούμενο της αριστερής πτέρυγας του Δημοκρατικού Κόμματος των ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1950.²⁵⁴ Μέσα από την εμπειρία της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής πάλης στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960, όπου συμμετέχει ενεργά και πρωταγωνιστικά ως δρων υποκείμενο, ερχόμενος αντιμέτωπος με τον παρεμβατικό ρόλο του αμερικανικού παράγοντα, το εγχώριο σύστημα-δομή εξουσίας που ονομάζει «κατεστημένο», κατανοώντας τον κομβικό ρόλο του Κυπριακού, εντυπωσιασμένος από την επαφή του με τον κόσμο της ελληνικής υπαίθρου, αλλά και δεχόμενος επιρροές των ριζοσπαστικοποιημένων κοινωνικών σχηματισμών της Δύσης και ειδικότερα του πανεπιστημιακού περιβάλλοντος, ο Α. Παπανδρέου μετατρέπεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960, αρχές 1970, σε νεομαρξιστή θεωρητικό της πράξης. Εντάσσεται στο ιδεολογικό ρεύμα των θεωριών της εξάρτησης, μέσα από τα σχήματα της μητρόπολης-περιφέρειας. Επηρεάζεται έντονα από θεωρητικούς όπως ο Σαμίρ Αμίν, ο Πολ Σουίτζι, ο Αντρέ Γκούντερ Φρανκ, από τη νεομαρξιστική σχολή της *Μηνιαίας Επιθεώρησης* (Monthly Review) και την αντίστοιχη λατινοαμερικανική σχολή της θεωρίας της εξάρτησης, ιδιαίτερα από την εμπειρία των εθνικοαπελευθερωτικών-αντιιμπεριαλιστικών κινήματων του Τρίτου Κόσμου και από τη Νέα Αριστερά των κινήματων των μητροπόλεων του καπιταλισμού.²⁵⁵

Η πορεία αυτή αποτυπώνεται στην εξέλιξη του ΠΑΚ, κατά την οποία η οργάνωση διαχωρίζεται από την ΕΔΗΝ, το 1971. Η περίοδος που ακολουθεί και μέχρι την πτώση της Δικτατορίας αποτελεί τη δεύτερη φάση της εξέλιξης του ΠΑΚ. Χαρακτηρίζεται από έντονη ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΚ, ιδιαίτερως στο εξωτερικό. Στο εσωτερικό παραμένει ολιγομελής μαχητική οργάνωση, ενώ έχει συμμετοχή στη ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού χώρου στην Ελλάδα την περίοδο 1972-1973.²⁵⁶ Οι οργανώσεις

252. Μ. Ράπτης, *Ο Τρότσκι και οι επίγονοι*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2006, σελ. 20.

253. Θ. Λάλας, *Ανδρέας Παπανδρέου «Δεν μετανιώνω για ό,τι κι αν έζησα γι' αυτό αποφασίζω να σ' τα διηγηθώ»*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2023, σελ. 296-297.

254. Ζ. Μεϊνών (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδόσεις Μπάυρον, Αθήνα, χ.χ.ε., σελ. 50-51.

255. Για περισσότερα βλ. το συλλογικό βιβλίο: Γκεβέρα, Σαρτρ, Μαρκούζε, Φανόν, Μπλακ Πάουερ, Λαίνγκ, *Σύγχρονα Επαναστατικά Κινήματα. Η Νέα Αριστερά*, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα χ.χ.ε., και Γ. Παπαγιαννόπουλος, «Στοιχεία για τη μαρξιστική ανάλυση στα κείμενα του Ανδρέα Παπανδρέου την περίοδο 1969-1976», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2005, τεύχος 5.

256. Β. Ασημακόπουλος, «Το φοιτητικό κίνημα και οι πολιτικές δυνάμεις την περίοδο

του ΠΑΚ εξωτερικού δραστηριοποιούνται κυρίως στη Δυτική Γερμανία, στην Ιταλία και στη Σουηδία, όπου αναπτύσσονται σε μαζικό επίπεδο, αντανakλώ- ντας την κοινωνική μορφολογία των ελληνικών κοινοτήτων στις αντίστοιχες χώρες (π.χ. εργάτες μετανάστες στη Δ. Γερμανία και στη Σουηδία, φοιτητές μετανάστες στην Ιταλία). Στις υπόλοιπες χώρες όπου δραστηριοποιείται το ΠΑΚ (Αγγλία, Γαλλία, Καναδάς, ΗΠΑ, Αυστραλία) οι οργανώσεις παραμένουν ολιγομελείς. Τα μέλη που οργανώνονται στο ΠΑΚ και κυρίως τους Φίλους ΠΑΚ –που αποτελούν την πλατιά ανοιχτή οργάνωση του ΠΑΚ– είναι στην πλειονότητά τους αγωνιστές οι οποίοι για πρώτη φορά εντάσσονται στον πολιτικό αγώνα. Δεν έχουν προηγούμενη πολιτική και οργανωτική εμπειρία. Ακολουθούν οι προερχόμενοι από την Ε.Κ. και τέλος από την ΕΔΑ.

Με την επιβολή της Δικτατορίας στην Ελλάδα, το 1967, ο Δ. Λιβιεράτος συμμετέχει ενεργά, στο πλαίσιο του ΚΔΚΕ, στη συγκρότηση των Δημοκρατικών Επιτροπών Αντίστασης (ΔΕΑ). Οι ΔΕΑ θα εξαρθρωθούν από το δικτατορικό κα- θεστώς μέχρι τα τέλη του 1967. Ο Λιβιεράτος διαφεύγει της σύλληψης και μεταναστεύει στη Δ. Γερμανία. Εκεί συνδέεται με το ΠΑΚ Δυτικής Γερμανίας, ως παμπλικός τροτσκιστής, όντας σε επικοινωνία με τον Μιχάλη Ράπη (Πάμπλο).

Η εκεί οργάνωση Φίλων ΠΑΚ μαζικοποιείται στους χώρους των μετα- ναστών εργατών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας Γερμανίας (ΟΔΓ). Από το 1972 και μετά υπερβαίνει σε αριθμό μελών το ΚΚΕ και έχει 62 οργανώσεις σε ολόκληρη την επικράτειά της. Οι εν λόγω οργανώσεις αποτελούνται σε πο- σοστό άνω του 90% από εργάτες μετανάστες, λόγω της ήδη από το 1962 ιδι- αίτερα αυξημένης ελληνικής μετανάστευσης, κυρίως αγροτικής προέλευσης.

Η Κεντρική Επιτροπή Φίλων ΠΑΚ Δυτικής Γερμανίας εκτός από εκδηλώ- σεις κατά της Δικτατορίας, προχωρά στη διοργάνωση ιδεολογικών σεμινα- ρίων, στα οποία αποτυπώνεται η θεωρητική εξέλιξη της οργάνωσης.²⁵⁷ Στο πλαίσιο αυτό εκδηλώνεται η συνεργασία του Δ. Λιβιεράτου με το ΠΑΚ, η οποία λαμβάνει τη μορφή διαφώτισης, μέσω διαλέξεων-σεμιναρίων, των οποίων την ευθύνη για τη διοργάνωση φέρει το μέλος του Εθνικού Συμβουλίου του ΠΑΚ και υπεύθυνος ΚΕΜΕΔΙΑ, Δαμιανός Βασιλειάδης. Η μπροσούρα με τίτ- λο, «*Περί του Σοσιαλισμού*», που εκδόθηκε την περίοδο της Μεταπολίτευσης,

1971-1973. Τα γεγονότα μέχρι την εξέγερση του Νοέμβρη '73», περιοδικό *Τετρά- δια*, 2023, τεύχος 83-84.

257. Μια εκδοχή του θεωρητικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε στα σεμινάρια των Φίλων ΠΑΚ Δυτικής Γερμανίας περιλαμβάνεται στο Δ. Βασιλειάδης, *Δημοκρατικός Σοσιαλισμός. Το όραμα του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ και η εφαρμογή του στην πράξη*, Εναλ- λακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2008.

ενώ δημοσιεύτηκε και στον *Αγωνιστή* (έντυπο της Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ)²⁵⁸ –χωρίς όνομα συγγραφέα– και λειτούργησε ως βασικό ιδεολογικό εγχειρίδιο την περίοδο 1974-1976 στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, αποτελεί απομαγνητοφωνημένο κείμενο διάλεξης του Δ. Λιβιεράτου στη Φρανκφούρτη, σε Σεμινάριο Φίλων ΠΑΚ Δυτικής Γερμανίας, Μάρτιος 1974.²⁵⁹

Η εκλαϊκευτική προσέγγιση του Λιβιεράτου, χωρίς να γίνεται απλουστευτική ή πολύ περισσότερο απλοϊκή, υιοθετεί την υλιστική προσέγγιση, τον εξελικτισμό μέσα από την κεντρική θέση της παραγωγικής διαδικασίας και της πάλης σε τόπο και χρόνο. Για το ζήτημα της σχέσης παραγωγικών δυνάμεων-παραγωγικών σχέσεων κινείται στην κατεύθυνση του κλασικού μαρξισμού που υιοθέτησαν τόσο η 2η όσο και η 3η Διεθνής και ειδικότερα μέσα από τη συγκεκριμένη οπτική του «Προλόγου», του Καρλ Μαρξ, στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.²⁶⁰ Κατανοεί τον μαρξισμό ως θεωρία-αναλυτικό εργαλείο, μέσα στην ιστορικότητά του, που καθορίζεται από την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη βιομηχανική του εκδοχή. Δεν αντιμετωπίζει τον μαρξισμό ανιστορικά ούτε δογματικά ούτε όμως με όρους εκλεκτικισμού. Αναφέρεται ακόμα στη θεωρία της υπεραξίας, στην έννοια της ιδιοκτησίας, στον ρόλο του φοιτητικού κινήματος, που την περίοδο εκείνη βρίσκεται σε ιδιαίτερα ριζοσπαστική φάση. Από την «*Περί του Σοσιαλισμού*» ανάλυση του Λιβιεράτου επισημαίνουμε ακόμα πέντε σημεία:

1) Για την έντονη κριτική στον ακαδημαϊκό μαρξισμό και τον τονισμό της σημασίας της πράξης:

«Δεν θα πρέπει να μας ξαφνιάζει όταν δούμε σπουδαίους διανοούμενους να μας αναφέρουν όλα απέξω. Να μην τον λαβαίνουμε υπ' όψη μας, αν αυτός ο διανοούμενος δεν συμμετέχει στην καθημερινή πάλη για την ανατροπή αυτής της κοινωνίας. Αυτή είναι η ιδιομορφία της θεωρίας του Επιστημονικού Σοσιαλισμού. Ότι εάν δεν εφαρμόζεται στην πράξη είναι αδύνατον να κατανοηθεί. Μπορεί να την μάθει κάποιος, αλλά δεν θα την γνωρίσει ποτέ».²⁶¹

2) Για την κεντρικότητα του ρόλου της εργατικής τάξης στον πολιτικό αγώνα:

«Αυτό το συμπέρασμα το βγάζουμε από τον ρόλο που παίζουν στην

258. Εδώ ο τίτλος είναι «Για το σοσιαλισμό», εφημερίδα *Αγωνιστής*, 1975/4-5, Ιανουάριος. Επί της ουσίας πρόκειται για το ίδιο κείμενο.

259. Α. Συγγελάκης-Β. Ασημακόπουλος, «Δαμιανός Βασιλειάδης: "Μάχου υπέρ Πατρίδος και Ελευθερίας"», περιοδικό *Τετράδια*, 2022, τεύχος 79-80, σελ. 86.

260. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδόσεις Νέοι Στόχοι, x.x.έ.

261. [Δ. Λιβιεράτος], *Περί του Σοσιαλισμού*, έκδοση *Αγωνιστής*, x.x.έ., σελ. 8-9.

παραγωγή. Είναι η μόνη τάξη μέσα στην κοινωνία, η οποία δουλεύει μέσα στην καπιταλιστική παραγωγή και η οποία αν σταματήσει να δουλεύει μπορεί να συντρίψει άμεσα τον καπιταλισμό. Δεν είναι δηλαδή ζήτημα ιδεολογικό, ηθικό, εάν οι εργάτες είναι σοσιαλιστές ή όχι. Είναι ζήτημα καθαρά αντικειμενικό, βγαίνει από τα πράγματα, [είναι] ζήτημα της ιστορίας. Ότι από τη θέση που βρίσκονται είναι η μόνη τάξη, η οποία μπορεί να ανατρέψει τον καπιταλισμό. Διότι δεν αρκεί να θέλουμε να ανατρέψουμε τον καπιταλισμό. Πρέπει και να μπορούμε. Και αυτό το μπορούμε, μπορεί να το κάνει μόνο η εργατική τάξη». ²⁶²

3) Για τα αγροτικά στρώματα στην Ελλάδα, σε σχέση με τις εμπειρίες άλλων εθνικών κοινωνικών σχηματισμών:

«Όταν όμως κινήθηκε η εργατική τάξη, όταν υπήρξαν κινήματα μεγάλα όπως ήταν το κίνημα της Αντίστασης 1941-44, ο Ανένδοτος, τα γεγονότα του 1965, η αγροτική τάξη δεν στάθηκε ποτέ εμπόδιο στην εργατική τάξη. Ήταν πάντα σύμμαχη. Και μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις, όπως το κίνημα Εθνικής Αντίστασης, έσυρε και το μεγαλύτερο βάρος, γιατί έθρεψε και τον Λαϊκό Στρατό. Αυτά τα αναφέρουμε γιατί σε άλλες χώρες η αστική τάξη κατάφερε να απομονώσει τους αγρότες από τους εργάτες και να φέρει αντιμέτωπους». ²⁶³

4) Για τα μικροαστικά στρώματα στην Ελλάδα, σε σχέση με άλλους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς:

«Και σε ορισμένες χώρες παλιότερα οι μικροαστοί με την εξαθλίωσή τους γινόντουσαν η καλλίτερη πελατεία για τα φασιστικά κινήματα. Η εξαλλωσύνη τους από την εξαθλίωση, αντί να στραφεί ενάντια στον καπιταλισμό στρεφόταν ενάντια στους εργάτες, οι οποίοι “τόσα πολλά” παίρνουνε, τόσα αρπάζουνε, ασφαλίσεις θέλουνε, επιδόματα, άδειες, όλα τα θέλουνε και τα αφαιρούνε από μας. Όμως σε αυτό το σημείο μπορούμε να πούμε ότι στην Ελλάδα δεν είχαν επιτυχία. Δεν κατάφεραν ακόμα και τα τελευταία αυτά χρόνια της Δικτατορίας να στρέψουν την μικροαστική και μεσαία τάξη ενάντια στο προλεταριάτο, την εργατική τάξη. Το αντίθετο. Είδαμε σε όλα τα μεγάλα κινήματα η μικροαστική τάξη να τοποθετείται στο πλευρό της εργατικής τάξης σε μια γερή συμμαχία και με την αγροτική τάξη και να απειλούν το αστικό καθεστώς». ²⁶⁴

262. [Δ. Λιβιεράτος], *Περί του Σοσιαλισμού* ό.π., σελ. 20-21.

263. [Δ. Λιβιεράτος], *Περί του Σοσιαλισμού*, ό.π., σελ. 22.

264. [Δ. Λιβιεράτος], *Περί του Σοσιαλισμού*, ό.π., σελ. 24.

5) Για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό στην Ελλάδα:

«Σε κάθε χώρα υπάρχει μια ιδιομορφία, μια ιδιαίτερη κατάσταση. Και ακόμα εκτός από την ιδιομορφία του τόπου υπάρχει και η ιδιομορφία του χρόνου. Δηλαδή αλλιώς θα κάναμε τη σοσιαλιστική αλλαγή το 1944, αλλιώς θα την κάναμε το 1974 και αλλιώς θα την κάνουμε αν πρόκειται να γίνει το 1984. Διότι η κοινωνική διάρθρωση της χώρας αλλάζει. Το 1944 είχαμε να κάνουμε με μια κατά πλειοψηφία αγροτική χώρα, το 1974 έχουμε να κάνουμε με μια βιομηχανική χώρα, από τις πιο φτωχές βέβαια βιομηχανικές, αλλά οπωσδήποτε βιομηχανική, το 1984 μπορεί να έχουμε να κάνουμε με μια υπερσυγκεντρωμένη μονοπωλιακή χώρα. Επομένως τα καθήκοντά μας αλλάζουν, και ο τρόπος της αλλαγής αλλάζει και αυτός.

[...] Είναι [η Ελλάδα] μια καπιταλιστική χώρα μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο, και είναι ο πιο αδύνατος κρίκος του καπιταλισμού μέσα σ' αυτόν τον χώρο.

Είναι ο αδυνατώτερος κρίκος γιατί τώρα τελευταία βγήκε από την καθυστέρηση και βρίσκεται στο στάδιο της οργάνωσής του. [...] Αυτό που έκαναν άλλες φορές είκοσι και τριάντα και σαράντα χρόνια για να περάσουνε [στην καταναλωτική κοινωνία], γίνεται πολύ πιο γρήγορα. Γι' αυτόν τον λόγο ο ελληνικός καπιταλισμός δεν είχε το χρόνο να διαβρώσει ιδεολογικά τους Έλληνες, όπως έχει διαβρώσει στις άλλες καπιταλιστικές χώρες την εργατική τάξη. Εξακολουθεί σήμερα η Ελλάδα να είναι ο πιο αδύνατος κρίκος του καπιταλισμού στην Ευρώπη. Και οι προοπτικές της για το πέρασμα στο Σοσιαλισμό είναι σημαντικά ευνοϊκές. Αυτό μας βάζει σε ορισμένα καθήκοντα. Αυτό σημαίνει πρέπει να είμαστε πιο έτοιμοι από κάθε άλλη φορά, θα πρέπει να δουλεύουμε για την προετοιμασία την ιδεολογική, την πολιτική, την οργανωτική. Τότε θα είμαστε έτοιμοι για το πέρασμα στο Σοσιαλισμό».²⁶⁵

Το πρόγραμμα του ΠΑΚ, για μια *Νέα Ελληνική Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, συνοψιζόταν στο ότι ο αγώνας ήταν εθνικοαπελευθερωτικός, καθώς το δικτατορικό καθεστώς θεωρούνταν ως μια ιδιαίτερη στιγμή-μορφή αποικιοποίησης της χώρας από τον Ατλαντισμό. Μια Συντακτική Εθνοσυνέλευση θα αποφασίσει τη μορφή του πολιτεύματος, το κοινωνικό σύστημα της χώρας, αλλά και τον διεθνή προσανατολισμό της. Θέσεις του ΠΑΚ ήταν μεταξύ άλλων η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ιδιοκτησίας στη χώρα, με εξαίρεση τη μικρή αγροτική, εμπορική και βιοτεχνική επιχείρηση, ο αποκεντρωμένος

265. [Δ. Λιβιεράτος], *Περί του Σοσιαλισμού*, ό.π., σελ. 27-28 και 29.

περιφερειακός κοινωνικός προγραμματισμός της οικονομίας, η κοινωνική συμμαχία εργατών-αγροτών-βιοτεχνών ενάντια στο διεθνές και ντόπιο μονοπωλιακό κεφάλαιο, η μη συμμετοχή της χώρας σε ψυχροπολεμικά μπλοκ, η αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, η δημιουργία μιας Ελλάδας δημοκρατικής και σοσιαλιστικής, όχι σοσιαλδημοκρατικής.²⁶⁶

Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι συνεργασίας του Δ. Λιβιεράτου με το ΠΑΚ, που αφορούν την ιδεολογικο-πολιτική σύγκλιση του ρεύματος του παμπλικού τροτσκισμού με την εξέλιξη του ΠΑΚ σε ριζοσπαστική βάση, ο αντιιμπεριαλιστικός-αντικαπιταλιστικός χαρακτήρας του αγώνα, η αδέσμευτη διεθνοπολιτική γραμμή, η σημασία των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων της παγκόσμιας περιφέρειας και η σοσιαλιστική στρατηγική υπέρβασης του καπιταλισμού.

3. Η ένταξη, η συμμετοχή και η αποχώρηση από το ΠΑΣΟΚ

Η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ αποτυπώνει με ηγεμονικό τρόπο το πνεύμα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, τους κινητοποιητικούς μύθους (με τη θετική έννοια) της στιγμής της Μεταπολίτευσης. Το εθνικό με την Κύπρο, το δημοκρατικό με το Πολυτεχνείο, την έντονη διάσταση του κοινωνικού στοιχείου, όπως δηλώνει ο όρος «σοσιαλιστικό» στον τίτλο του κόμματος.²⁶⁷ Ειδικότερα η επιβολή της αμερικανοκίνητης δικτατορίας, το χουντικό-ΝΑΤΟϊκό πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, η τουρκική εισβολή και κατοχή της Κύπρου, οδήγησαν σε ολική απονομιμοποίηση της δεξιάς μετεμφυλιακής εθνικοφροσύνης, στην έκρηξη του αντιαμερικανισμού, την άνοδο του αντιιμπεριαλιστικού αισθήματος και την πάνδημη απαίτηση για Εθνική Ανεξαρτησία, που θα οδηγήσει την κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας υπό τον Κων/νο Καραμανλή να αποσύρει την Ελλάδα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Η κατάρρευση της Δικτατορίας θα πυροδοτήσει το παλλαϊκό αίτημα εκδημοκρατισμού απέναντι στην κρίση της αστικής μεταπολεμικής ιδεολογίας, ως έκφραση μιας γενικευμένης εξισωτικής τάσης στη ριζοσπαστική κίνηση των μαζών, εγγραφόμενο σε ένα πεδίο

266. Σχετικά με τη διαμόρφωση του ΠΑΚ, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του*, εκδόσεις Α.Ρ. Publications, Αθήνα 2017, σελ. 136-145.

267. Β. Ασημακόπουλος, «Η στιγμή "1981": Το ΠΑΣΟΚ στη μακρά διάρκεια της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας», στο συλλογικό βιβλίο με τίτλο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, επιμέλεια: Κ. Ράπτης-Σ. Μπτραλέξης, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023, σελ. 29.

εκτεταμένης μικροϊδιοκτητικής κοινωνικής δομής.²⁶⁸ Η βιομηχανική συσσώρευση βρίσκεται στην κορύφωση του 20ετούς κύκλου ανάπτυξής της (1959-1979). Για πρώτη φορά καταγράφεται έντονη τάση συγκέντρωσης κεφαλαίου και συγκεντροποίησης παραγωγής στον δευτερογενή-βιομηχανικό-μεταποιητικό τομέα και εμφάνιση της βιομηχανικής εργατικής τάξης με χαρακτηριστικά αντίστοιχα των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνικών σχηματισμών.²⁶⁹

Ως εκ τούτου εμφανίζονται οι αντικειμενικές και υποκειμενικές προϋποθέσεις για ανάληψη πρωτοβουλιών ιστορικού τύπου με κατεύθυνση τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Οι συνθήκες δείχνουν ώριμες για να προχωρήσει ένα πολιτικό σχέδιο, όπως το πρόγραμμα του ΠΑΚ για μια *Νέα Ελληνική Σοσιαλιστική Δημοκρατία* ή όπως το ανέλυε ο Λιβιεράτος, στη διάλεξή του «*Περί Σοσιαλισμού*», σχετικά με τις ευνοϊκές αντικειμενικές-υλικές συνθήκες για ένα σχέδιο σοσιαλιστικής μετάβασης.

Πράγματι το ΠΑΣΟΚ, με τη Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη, κινείται σε γραμμή ενότητας του εθνικού με τον κοινωνικό αγώνα, σε μια αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση, σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και αυτοδιαχειριστικής προοπτικής.²⁷⁰ Το αναλυτικό του εργαλείο είναι η νεομαρξιστική θεωρία της εξάρτησης και το ρεύμα μητρόπολη-περιφέρεια.²⁷¹ Προκρίνει τη συγκρότηση μαζικού κινήματος στηριζόμενο σε οργανώσεις βάσεις, ενώ επιχειρεί να συνδέσει οργανικά επιμέρους μεταρρυθμίσεις σε μια εθνικο-ανεξαρτησιακή κατεύθυνση κοινωνικής απελευθέρωσης (σοσιαλισμού) και όχι φιλελεύθερων ή σοσιαλδημοκρατικών μεταρρυθμίσεων.

3.1. Αυτοοργάνωση και Επιτροπές Πρωτοβουλίας

Κατά την ίδρυσή του, το ΠΑΣΟΚ είχε να αντιμετωπίσει ένα υπαρξιακό ζήτημα. Δεν είχε οργάνωση, διακηρύσσοντας ταυτοχρόνως ότι οι μαζικές οργανώ-

268. Για την ισχυρή παρουσία και διευρυμένη αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτητικής κοινωνικής δομής και κατά την υπό εξέταση περίοδο, βλ. Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, εκδόσεις Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993.

269. Αναλυτικά στοιχεία για την κίνηση της συσσώρευσης του βιομηχανικού κεφαλαίου και την παρουσία της εργατικής τάξης την περίοδο 1974-1979, βλ. Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, εκδόσεις Εξάντας, 1989, σελ. 113-143.

270. Για μια ανάλυση της Διακήρυξης της 3ης του Σεπτέμβρη, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 151-161.

271. Χ. Τάσσης, «Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική», στο συλλογικό βιβλίο: *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμέλεια: Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.

σεις βάσης είναι κεντρικό σημείο της φυσιογνωμίας του. Το πρόβλημα μάλιστα αυτό καθίστατο επιτακτικότερο, καθώς επίκειντο οι εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974. Συνεπώς, το ζήτημα της συγκρότησης μαζικής οργάνωσης εμφανιζόταν τόσο ως θέμα φυσιογνωμίας του νεοϊδρυθέντος κόμματος όσο και ως θέμα άμεσης αναγκαιότητας για την αντιμετώπιση της εκλογικής πρόκλησης. Η πρόταση για αυτοοργάνωση διατυπώθηκε στον ίδιο τον Α. Παπανδρέου, λίγες ημέρες μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, από ομάδα φιλοπαμπλικών τροτσικιστών και συγκεκριμένα από τον Γ. Δαλαβάγγα,²⁷² σύντροφο του Δ. Λιβιεράτου από την περίοδο της Κατοχής και του ΕΣ(Κ)ΚΕ και στη συνέχεια στο ΚΔΚΕ. Υιοθετήθηκε αμέσως από τον Α. Παπανδρέου και δημοσιοποιήθηκε από τον ίδιο ως γραμμή συγκρότησης της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ.

Η ομάδα των φιλοπαμπλικών τροτσικιστών, ως ΕΑΜογενής, εκτός από την εξυπηρέτηση των προεκλογικών αναγκών του ΠΑΣΟΚ, είχε κατά νου μια ανάπτυξη οργάνωσης, η οποία θα είναι σε θέση να παρεμβαίνει για την απευθείας αντιμετώπιση προβλημάτων του κοινωνικού της χώρου, αντίστοιχη της ΕΑΜικής εμπειρίας, αλλά και της εμπειρίας της Ουγγρικής Επανάστασης το 1919 υπό τον Μπέλα Κουν, ο οποίος είχε εφαρμόσει τη γραμμή της αυτοοργάνωσης.

Λόγω της κίνησης των μαζών, η γραμμή της αυτοοργάνωσης γειώθηκε αμέσως κοινωνικά. Από τον Σεπτέμβριο 1974 μέχρι τον Μάρτιο 1975 (Προσυνέδριο του ΠΑΣΟΚ) αναπτύχθηκαν 400-500 Επιτροπές Πρωτοβουλίας πανελλαδικά. Η μαζική ανάπτυξη των Επιτροπών Πρωτοβουλίας δείχνει την πρωτοβουλιακή παρέμβαση τμημάτων των κυριαρχούμενων τάξεων εκείνη την περίοδο, αποτυπώνοντας το ριζικά διαφορετικό κλίμα μεταξύ προδικτατορικής περιόδου και Μεταπολίτευσης, κυρίως στα αστικά κέντρα της ελληνικής περιφέρειας, τα οποία για πρώτη φορά συμμετείχαν σε διαδικασίες μαζικής πολιτικοποίησης και πλατιάς κομματικής συγκρότησης. Όπως το συμπυκνώνει ο Δ. Λιβιεράτος σε μια μεταγενέστερη συνέντευξή του: «Όταν γεννήθηκε το ΠΑΣΟΚ ήτανε έτοιμη η Ελλάδα για να το δεχτεί».²⁷³ Το στοιχείο ακριβώς αυτό είναι που αξιολογεί ως ένα από τα πλέον θετικά της πασοκικής εμπειρίας ο Δημήτρης Λιβιεράτος. «[Το ΠΑΣΟΚ με την ίδρυσή του] Έκανε τη δημοκρατία στη βάση, σε όλη τη χώρα και έφερε στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα του σοσιαλισμού. Ξέρεις τι πάει να πει να πας στη Μάνη και να διαβάζεις κόκκινη εφημερίδα. Παλιά, εκεί θα έβγαινες μαχαιρωμένος».²⁷⁴

272. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

273. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

274. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέ

Η αυτοοργάνωση έθεσε σε κίνηση το ζήτημα του οργανωτικού προτύπου του νέου κόμματος. Η συγκρότηση μιας αντιιεραρχικής και αντιγραφειοκρατικής οργάνωσης που θα αναπλάθεται σε συνεχή γείωση με το μαζικό κίνημα, καθώς σύμφωνα με την έκφραση του Δ. Λιβιεράτου «οργάνωση είναι η ίδια η κοινωνία εν κινήσει»,²⁷⁵ προσιδίαζε στην κινηματική αντίληψη της πολιτικής και στον αντιγραφειοκρατικό σοσιαλισμό που πρέσβευε τόσο το ΠΑΚ όσο και το ΠΑΣΟΚ, ως θεωρητική γενέθλια αναφορά. Αποτέλεσμα της αντιγραφειοκρατικής αντίληψης ήταν η προτίμηση του όρου Κίνημα αντί του όρου κόμματος, στην επωνυμία του νέου φορέα. Η γραμμή της αυτοοργάνωσης και της αντιγραφειοκρατικής δόμησης ερχόταν σε αντίθεση τόσο με το κομματαρχικό πρότυπο των αστικών κομμάτων όπως της Ένωσης Κέντρου όσο και με το τριτοδιεθνιστικό-κομμουνιστικό κομματικό πρότυπο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού.

Η ριζοσπαστική οργανωτική μορφοποίηση του ΠΑΣΟΚ βρήκε μαζική ανταπόκριση, εκφράζοντας τη μαχητική κινητικότητα των λαϊκών, εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων. Η εξέλιξη αυτή ενίσχυε την αντισυστημικού χαρακτήρα πολιτική γραμμή αμφισβήτησης του πλαισίου της Μεταπολίτευσης,²⁷⁶ τόσο αναφορικά με το «κοινωνικό συμβόλαιο και το κράτος δικαίου» που πρότεινε η εκσυγχρονισμένη Δεξιά του μεταδικτατορικού Κων/νου Καραμανλή, με την κομματική μορφή της Ν.Δ., όσο και με το γεωπολιτικό καθορισμό «αλλαγή ΝΑΤΟϊκής φρουράς», σε ένα γενικευμένο κλίμα μαζικών αγώνων που εμφανίζεται έντονο το στοιχείο της κοινωνικής αυτονομίας έναντι της πολιτικής καθοδήγησης. Στοιχείο που θα διατηρηθεί μέχρι τα τέλη του 1976. Η ρηξικέλευθη οργανωτική συγκρότηση τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από τη ριζοσπαστική ιδεολογικο-πολιτική γραμμή στη συγκυρία και τη νεομαρξιστική θεωρία. Είναι αυτό που θα χαρακτηριστεί ως «ιδιόμορφος αριστερισμός» και συμπυκνώνεται στο σύνθημα των εκλογών της 17-11-1974, «στις 18 σοσιαλισμός».²⁷⁷ Ο Δ. Λιβιεράτος θεωρεί ότι το σύνθημα αυτό ήταν άκαιρο στις

λο και Λένιν», ό.π.

275. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1995, σελ. 117.

276. Γ. Μαυρή, «Η σημασία των εκλογών της 18ης Οκτωβρίου 1981 για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία», στο συλλογικό βιβλίο με τίτλο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 70.

277. Γ. Μαυρή, «Η σημασία των εκλογών της 18ης Οκτωβρίου 1981 για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία», ό.π., σελ. 65.

δεδομένες, για την εποχή εκείνη, συνθήκες, «διότι ο σοσιαλισμός δεν γίνεται με τις εκλογές, κατ' αυτό τον τρόπο».²⁷⁸

Το στοιχείο της αυτοοργάνωσης και των Επιτροπών Πρωτοβουλίας αξιολογεί ο Δημήτρης Λιβιεράτος, ως σημείο της μαρξιστικής ταυτότητας του Α. Παπανδρέου:

«Όταν κανείς ρωτάει: “Ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου μαρξιστής;”. Η απάντηση είναι ναι. [...] Το κύριο χαρακτηριστικό του ήταν ότι δεν αρνήθηκε να στηριχτεί στις μεγάλες κινούμενες ομάδες λαού, εγκρίνοντας και προωθώντας τις Επιτροπές Πρωτοβουλίας του 1974. Αυτό αποτελεί βασικό κριτήριο προοδευτικής σκέψης αλλά και δράσης. Αντίθετα από βαρύγδουπες επαναστατικές φρασεολογίες, που ως μόνο τρόπο δράσης βλέπουν την πυραμιδική οργάνωση μιας πειθαρχημένης ομάδας, έστω κι αν αυτή καταλήγει στη σταλινική δικτατορία ή, στην καλύτερη περίπτωση, στη σοσιαλδημοκρατική ευελιξία υποταγής. [...] Αν κανείς φέρνει τις αντιρρήσεις του για το πώς ένας μαρξιστής Ανδρέας πισωγυρίζει στην οργάνωση του αστικού καθεστώτος, πάμε στο πολύχρονο ερώτημα των σοσιαλιστών, αλλά και κομμουνιστών, για να μην πούμε και επαναστατών, οι οποίοι προχώρησαν σε συμμετοχή σε κυβερνήσεις – με το δίλημμα πάντα αν είναι σωστό να διευκολύνουμε την πρόοδο του σοσιαλισμού χρησιμοποιώντας τον υπάρχοντα κρατικό μηχανισμό ή αν πάμε για σύγκρουση, κι ό,τι γίνει. [...] Αν μη τι άλλο, οι Επιτροπές Πρωτοβουλίας, αυτό το πρωτοποριακό λαϊκό στοιχείο, έφεραν τη δημοκρατία της βάσης στην Ελλάδα. Πράγμα που δεν είχε καταφέρει να ζήσει αυτή η χώρα από το 1830, όταν έγινε κράτος».²⁷⁹

Από τις διαδικασίες εν όψει του Προσυνεδρίου του Μαρτίου 1975 για την εκλογή Κεντρικής Επιτροπής (Κ.Ε.) και μετά, εκδηλώνεται η σύγκρουση με τα στελέχη που προέρχονταν από τη Δημοκρατική Άμυνα και την επιρροή που είχαν αποκτήσει στα κεντρικά όργανα και σε οργανώσεις κυρίως της Αθήνας και η οποία θα ολοκληρωθεί με διαγραφές και αποχωρήσεις αυτών των στελεχών και τη διάλυση της Κ.Ε. τον Ιούνιο 1975.²⁸⁰ Ας σημειωθεί ότι ο Δ.

278. Δ. Λιβιεράτος, «Η μαρτυρία του Δημήτρη Λιβιεράτου», στο συλλογικό βιβλίο με τίτλο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 111.

279. Δ. Λιβιεράτος, «Προσδιορίζοντας την ιδεολογική ταυτότητα του Ανδρέα Παπανδρέου», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2005, τεύχος 5, σελ. 70-71.

280. Για τη σύγκρουση με τη Δημοκρατική Άμυνα, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 174-185.

Λιβιεράτος έτρεφε μια ιδιαίτερη εκτίμηση στον αντιδικτατορικό αγωνιστή και πανεπιστημιακό Σάκη Καράγιωργα.²⁸¹ Όπως συγκεκριμένα το διατυπώνει: «Ο Καράγιωργας ήταν ό,τι καλύτερο υπήρχε. Εγώ τον γνώρισα καλά και τον εκτίμησα. Ήταν πραγματικά αγνός στην ιδεολογία του και συνεργάσιμος. Δεν θα έλεγα το ίδιο και για τους άλλους μετά».²⁸²

3.2. Κέντρο Μελετών και Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ)

Η φιλοπαμπλική ομάδα τροτσκιστών εντάχθηκε ανοιχτά ως τροτσκιστική στο ΠΑΣΟΚ, χωρίς πρακτική εισοδισμού,²⁸³ από την ίδρυσή του, πιθανόν κατόπιν συμφωνίας του Α. Παπανδρέου με τον Μ. Ράπη (Πάμπλο), ενώ στελέχη της τοποθετήθηκαν σε ηγετικά κλιμάκια του ΠΑΣΟΚ. Αυτοί ήταν ο Δ. Λιβιεράτος, μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου (Ε.Γ.) και υπεύθυνος ΚΕΜΕΔΙΑ από το Προσυνέδριο του Μαρτίου 1975, ο Κωστόπουλος (που είχε προετοιμάσει το περίφημο οργανόγραμμα του ΠΑΣΟΚ),²⁸⁴ καθώς επίσης οι Δαλαβάγγας και Γκρινιάτσος ως εκλεγμένα μέλη της Κ.Ε. από το Προσυνέδριο. Μάλιστα, ο Δαλαβάγγας ήταν μέλος της Προσωρινής Κ.Ε. από τον Οκτώβριο 1974.

Η σύγκλιση προσεγγίσεων μεταξύ Α. Παπανδρέου και Δ. Λιβιεράτου, αλλά και η αμοιβαία εκτίμηση, αποτυπώνονται σε άλλα δύο στοιχεία εκείνης της περιόδου. Πρώτον, η βασική αντίληψη της διάκρισης μεταξύ κυβέρνησης και εξουσίας. Πρόκειται για κλασικό σχήμα στη σοσιαλιστική φιλολογία, με καταγωγή από τον μαρξιστή σοσιαλιστή Λέον Μπλουμ, την περίοδο του Μεσοπολέμου, σύμφωνα με τον οποίον η «άσκηση» της εξουσίας γίνεται στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος από ένα σοσιαλιστικό κόμμα. Η «κατάκτηση» της εξουσίας αφορά διαδικασία σοσιαλιστικής επανάστασης, που είναι εφικτή μόνον όταν θα έχει την υποστήριξη της πλειονότητας του λαού και αυτό δεν ίσχυε –κατά τον Μπλουμ– στην εμπειρία του γαλλικού Λαϊκού Μετώπου το 1936.²⁸⁵ Αντίστοιχη φράση θα διατυπώσει και ο μαρξιστής σοσιαλιστής πρόεδρος της Χιλής, Σαλβαντόρ Αλιέντε, το 1971, σε συνέντευξη

281. Για τον Σάκη Καράγιωργα, βλ. Β. Ασημακόπουλος, «Σάκης Καράγιωργας: Το φως που καίει (Βάρναλης)», εφημερίδα *Πρωινή της Ηλείας*, 18-11-2021, στο <https://proini.news/sakis-karagiorgas-to-fos-pou-kaiei-varnalis/>, πρόσβαση στις 5-2-2024.

282. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

283. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

284. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

285. Α. Lindemann, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης. Από το 1815 έως σήμερα*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014, σελ. 392.

στο γαλλικό περιοδικό *Express*: «Εμείς τώρα έχουμε την κυβέρνηση. Αργότερα θα πάρουμε την εξουσία».

Το σχήμα της διάκρισης κυβέρνησης-εξουσίας υπάρχει έντονο και στον Α. Παπανδρέου, εκείνης της περιόδου. Έχοντας την εμπειρία της Ένωσης Κέντρου (1963-1965), αλλά και με πολύ νωπό το πραξικόπημα της Χιλής, το 1973, θα διατυπώσει την άποψη σε άρθρο του στην εφημερίδα *Εξόρμηση* (24-3-1977), με τίτλο, «Ο ελληνικός δρόμος για τον σοσιαλισμό», ότι η είσοδος στην κυβέρνηση ενός σοσιαλιστικού κόμματος, έπειτα από εκλογική νίκη, αποτελεί σημαντική καμπή στην πάλη του λαϊκού κινήματος για την κατάληψη της εξουσίας.²⁸⁶ Αλλά και κεντρικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου, απηχώντας θέσεις του προέδρου, τοποθετούνται σε σχέση με τη διάκριση κυβέρνησης και εξουσίας στην προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.²⁸⁷

Σύμφωνα με τον Δ. Λιβιεράτο, σε κάποια συνεδρίαση της Κ.Ε. είχε γίνει ο ακόλουθος διάλογός του με τον Α. Παπανδρέου, για το ζήτημα κυβέρνησης και εξουσίας:

«Εκεί ο Ανδρέας εξέφρασε την άποψη ότι θα πάμε για την κυβέρνηση, η οποία θα προασπίσει την Ελλάδα κτλ. Εγώ είπα ότι εμείς πάμε για την εξουσία. Μπορεί να αργήσουμε λιγάκι, αλλά θα πάρουμε την εξουσία. Άλλο εξουσία και άλλο κυβέρνηση. Την εξουσία την παίρνει ο λαός. Έχει τις δικές του επιτροπές, τα δικά του όργανα. Αντίθετα, στην κυβέρνηση αναλαμβάνουμε έναν παλαιό μηχανισμό. Μπορούμε όμως να τον ελέγξουμε;».²⁸⁸

Το επόμενο και βασικό σημείο σύγκλισης των προσεγγίσεων μεταξύ Α. Παπανδρέου και Δ. Λιβιεράτου αφορούσε στην ανάγκη παρουσίας της εργατικής τάξης, της αγροτιάς, των επαγγελματιοβιοτεχνών, στην κομματική καθοδήγηση, του υπό διαμόρφωση σοσιαλιστικού φορέα και την κριτική στάση απέναντι στην ακαδημαϊκού χαρακτήρα διανόηση, αγγίζοντας ουσιαστικά ζη-

286. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 209.

287. «Το ΠΑΣΟΚ σαν σοσιαλιστικό κίνημα δεν έχει ψευδαισθήσεις. Η κυβέρνηση δεν ταυτίζεται με την άσκηση της εξουσίας. Κι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός προϋποθέτει μακρόχρονη και καλά προετοιμασμένη άσκηση εξουσίας», Βάσω Παπανδρέου, «Απόψεις πάνω στην “επαναστατική θεωρία” του Μάριου Νικολινάκου», περιοδικό *Αντί*, τεύχος 12, 8-2-1975, αναφέρεται στο Γ. Μαυρής, «Η σημασία των εκλογών της 18ης Οκτωβρίου 1981 για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία», ό.π., σελ. 68, υποσημείωση 18 (σελ. 67-68).

288. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», ό.π.

τήματα κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται στην ανάθεση από τον Α. Παπανδρέου στον Λιβιεράτο, της ευθύνης του Κέντρου Μελετών και Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ) του ΠΑΣΟΚ το 1975. Για το ζήτημα αυτό αναφέρει ο Λιβιεράτος:

«Πήγα, τότε, την άλλη μέρα και είδα τον Ανδρέα, στην Πανεπιστημίου που ήταν τότε τα γραφεία του κινήματος. Πολύ εγκάρδιος, μου λέει: “Θα αναλάβεις το ΚΕΜΕΔΙΑ”. Εγώ του απαντώ ότι μπορεί να υπάρξουν αντιδράσεις. Είναι μέσα στο ΚΕΜΕΔΙΑ πάνω από δέκα καθηγητές κι έχει ανθρώπους παλιούς. “Δεν ξέρουν αυτοί τι θα πει οργάνωση”, λέει, “εσύ θα αναλάβεις κι όποιος θέλει ας μείνει”». ²⁸⁹

Σε μια ανάλογη γραμμή ο Α. Παπανδρέου, απευθυνόμενος σε μέλη και στελέχη των τοπικών οργανώσεων Κέρκυρας, Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας (Αύγουστος 1975), θα αναφέρει μεταξύ άλλων:

«Συνδέεται άμεσα το θέμα αυτό με τη δομή της ηγεσίας του Κινήματος, τη δομή των διαφόρων επιτροπών του και τη δομή των ίδιων των Τοπικών Οργανώσεων. Το Κίνημα αυτό, αν πρόκειται πραγματικά να πάει μπροστά, θα πρέπει στη μεγάλη του πλειοψηφία να αποτελείται από όλα τα όργανα, από αγρότες, εργάτες, βιοτέχνες. Εάν αυτό δεν συμβεί, οπωσδήποτε θα ξεφύγει από το δρόμο που οραματίστηκε. Δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να υπάρχουν επιστήμονες και διανοούμενοι στο Κίνημα και ιδιαίτερα στα Κεντρικά Όργανα. Αλλά είναι αδύνατο να αποτελούν την πλειοψηφία και είναι αδύνατο τελικά να βγαίνει η γραμμή κατ’ εξοχήν από διανοούμενους και επιστήμονες. Γι’ αυτό το λόγο πιστεύω ότι στη τελική του μορφή το καταστατικό του Κινήματος, θα πρέπει να προβλέπει στα Κεντρικά Όργανα εκπρόσωπο τόσο των περιφερειών της χώρας, όσο και των τάξεων και κλάδων». ²⁹⁰

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος, ως υπεύθυνος ΚΕΜΕΔΙΑ από το Ε.Γ., θα επιμεληθεί ή και θα συγγράψει πολλές μπροσούρες (γύρω στις 20) για διάφορα θέματα, όπως: *Φορείς του Σοσιαλιστικού Μετασχηματισμού, Σημειώσεις Πολιτικής Οικονομίας, Η Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Το Πετρέλαιο και ο ρόλος του στην παγκόσμια πολιτική, Περί του Σοσιαλισμού, Διαλεκτικός Υλισμός-Οι βάσεις του μαρξισμού* (ΠΑΣΠ, συγγραφέας Δ. Τζουβάνος) και άλλες. Οι μπροσούρες αυτές, οι οποίες δεν φέρουν όνομα συγγραφέα στο πλαίσιο της κομματικής κουλτούρας της εποχής, όπως και η

289. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

290. Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκδόσεις Λαδιάς, Αθήνα 1976, σελ. 171.

ελληνική έκδοση του περιοδικού *Μηνιαία Επιθεώρηση* (*Monthly Review*), αρχικά από τον Αιμίλιο Δημόπουλο και στη συνέχεια από τον Λευτέρη Ριζά,²⁹¹ μαζί με τα βιβλία των εκδόσεων Καρανάση, για τον οποίον ο Λιβιεράτος αναφέρει ότι «Ο Καρανάσης ήταν σπουδαίος άνθρωπος, σπουδαίος σύντροφος και καλός εκδότης»,²⁹² αλλά και τα κομματικά έντυπα, όπως η εφημερίδα *Εξόρμηση* και το περιοδικό της νεολαίας, *Αγωνιστής*, συνέβαλαν αποφασιστικά στην πλατιά και μαζική διαδικασία αυτομόρφωσης των μελών του ΠΑΣΟΚ, σε μια περίοδο έκρηξης του πολιτικού προβληματισμού και προσπάθειας κάλυψης ή και ανατροφοδότησης αυτής της ανάγκης.

Η μπροσούρα, *Προβλήματα Τακτικής του ΠΑΣΟΚ*, που έχει γράψει ο Δ. Λιβιεράτος ως υπεύθυνος του ΚΕΜΕΔΙΑ, είναι χαρακτηριστική του τρόπου προσέγγισης του ζητήματος τακτικής-στρατηγικής, καθώς επίσης του ρόλου της οργάνωσης ή της σχέσης βραχυπρόθεσμου προγράμματος-τελικού σκοπού.

Για το ζήτημα τακτικής-στρατηγικής λέει:

«Πρέπει να κάνουμε πολλές μικρότερες κινήσεις, να ασχοληθούμε με πολλά μικρότερα προβλήματα που φέρνει η καθημερινή πάλη στις διάφορες εκδηλώσεις της και ανάλογα με τις συνθήκες που συνεχώς μεταβάλλονται.

Αυτό το σύνολο των κινήσεων αποτελούν την τακτική μας, που δεν χάνει τον τελικό στόχο της, δηλ. τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, αλλά αντίθετα από χιλιάδες μεριές της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής οδηγεί σ' αυτό το σκοπό».²⁹³

Για τον ρόλο της οργάνωσης:

«Εδώ χρειάζεται το κίνημα και η συνειδητή του επέμβαση για την οργάνωση αυτών των διαδοχικών βημάτων. Γι' αυτό έχουμε την ανάγκη μιας οργάνωσης, μιας συνειδητής πολιτικής δύναμης, που συγκεντρώνει τους καλύτερους, τους πιο σκεπτόμενους και αγωνιστικότερους ανθρώπους μέσα στον εργαζόμενο λαό. Αυτοί μπορούν συλλογικά, δεμένοι με το λαό σε όλες τις εκδηλώσεις του, να δουν, να καταγράψουν, να συζητήσουν και τελικά να διατυπώσουν τα μικρότερα ή μεγαλύτερα προγράμματα δράσης, καθημερινής δράσης,

291. Α. Ριζάς-Β. Χωραφάς, «1975: 30 χρόνια Μηνιαία Επιθεώρηση», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2005, τεύχος 12.

292. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», ό.π.

293. [Δ. Λιβιεράτος], *Προβλήματα τακτικής του ΠΑΣΟΚ*, [έκδοση ΚΕΜΕΔΙΑ/ΠΑΣΟΚ], χ.-χ.έ., σελ. 3-4.

επικεφαλής των εργαζομένων, που ενώνει τα ρυάκια των μερικών αγώνων από όλη την χώρα στο μεγάλο ακάθεκτο, ενθουσιώδες, αγωνιστικό και τελικά νικηφόρο ρεύμα προς τον σοσιαλισμό.

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει η οργάνωσή μας να είναι ανάλογη. Συγχρόνως σκληρή και ελαστική, μεγάλη και ευέλικτη, αποφασιστική και υπεύθυνη, δραστήρια και σκεπτόμενη.

[...] Δεν νοείται μέλος του ΠΑΣΟΚ που να μην παίρνει μέρος σε ιδεολογική και πολιτική συζήτηση. Δεν μπορεί να την αρνιέται και να την περιφρονεί. Δεν μπορεί να ισχυρίζεται κανείς ότι εκείνο που μετράει είναι μόνο η πρακτική δουλειά. Πρέπει να διατηρηθεί το απαιτούμενο μέτρο. [...] Οι οργανώσεις μας να μην γίνουν ούτε συζητητικές λέσχες, ούτε ομάδες εμπειριστών, ακτιβιστών που δεν ξέρουν πού πάνε και στο τέλος τα περιμένουν όλα έτοιμα από μια “σοφή” καθοδήγηση. Ο έντονος πρακτικισμός χωρίς αρχές δημιουργεί τα σαπρόφυτα της γραφειοκρατίας που κρύβουν την πολιτική τους ανικανότητα πίσω από υποτιθέμενα συντονισμένες διαταγές».²⁹⁴

Για τη σχέση βραχυπρόθεσμου προγράμματος-τελικού σκοπού αναφέρει τρία βασικά χαρακτηριστικά:

«1) Δεν θα πρέπει να έρχονται [τα βραχυπρόθεσμα προγράμματα] σε αντίθεση με τους βασικούς σκοπούς του Κινήματος.

[...] 2) Θα πρέπει αυτά τα βραχυχρόνια προγράμματα να μπορούν να συγκεντρώνουν γύρω μας, όχι μόνο τα μέλη και οπαδούς του ΠΑΣΟΚ, αλλά πολύ περισσότερους ανθρώπους.

[...] 3) Ο τρίτος όρος που θα πρέπει να εκπληρώνει ένα τέτοιο βραχυπρόθεσμο πρόγραμμα είναι ότι πρέπει να οδηγεί προς τον τελικό σκοπό».²⁹⁵

3.3. Οι τροτσικιστικές συσπειρώσεις στο ΠΑΣΟΚ²⁹⁶

Το τροτσικιστικό ρεύμα στο ΠΑΣΟΚ δεν είναι ενιαίο. Τρεις τροτσικιστικές ομάδες εισέρχονται στο ΠΑΣΟΚ κατά την ίδρυσή του. Η πρώτη ήταν οι φιλοπαμπλικοί τροτσικιστές (Λιβιεράτος, Δαλαβάγγας, Κωστόπουλος, Γκρινιάτσος, Μανουσarıδης κ.ά.), οι οποίοι βρίσκονται σε επαφή με τον Α. Παπανδρέου

294. [Δ. Λιβιεράτος], *Προβλήματα τακτικής του ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σελ. 5-6 και 7-8.

295. [Δ. Λιβιεράτος], *Προβλήματα τακτικής του ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σελ. 10-14.

296. Το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο έχει στηριχθεί, σε μεγάλο βαθμό, στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο από το βιβλίο: Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 185-188.

από την περίοδο του ΠΑΚ. Προσχωρούν στο ΠΑΣΟΚ ανοιχτά ως τροτσκιστές, όπως ήδη σημειώσαμε, εναντιώνονται στην πρακτική του εισοδισμού και ορίζονται από τον Α. Παπανδρέου σε κεντρικές θέσεις του κομματικού μηχανισμού. Εκτιμούν ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία ανόδου των κοινωνικών αγώνων, το ΠΑΣΟΚ, λόγω του ριζοσπαστικού του λόγου και της αδιαμόρφωτης ακόμα γραφειοκρατίας του, μπορεί να γίνει η έκφραση της κίνησης των μαζών στην πορεία προς τον σοσιαλισμό μέσα από τη γραμμή της αυτοοργάνωσης την οποία και εισηγούνται. Συμβάλλουν στην έκδοση σημαντικού αριθμού από μπροσούρες πάνω σε θεωρητικά και οργανωτικά ζητήματα, καθώς έχουν την ευθύνη του Κέντρου Μελετών και Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ), όπως έχουμε αναφέρει. Παραμένουν αδρανείς στην αντιδημοκρατική πρακτική του Α. Παπανδρέου εις βάρος των στελεχών που προέρχονται από τη Δημοκρατική Άμυνα και στις διαγραφές των άλλων τροτσκιστικών ομάδων, οι οποίες θα λάβουν χώρα στις αρχές του 1976, εξαιτίας των διαφορετικών προσεγγίσεων που είχαν για τον τρόπο παρέμβασης στο νεοσύστατο ΠΑΣΟΚ. Τελικά, αποχωρούν από το ΠΑΣΟΚ την περίοδο Ιουλίου-Οκτωβρίου 1976, συγκροτώντας τον Πολιτικό Σύνδεσμο 3ης Σεπτέμβρη, εκτιμώντας, όπως αναφέρουν στο έντυπο *Ενότητα* (τεύχος 1, Ιανουάριος 1977) ότι εξαντλήθηκε η δυναμική του ριζοσπαστικού μεταπολιτευτικού ρεύματος και, κατά συνέπεια, κάτι τέτοιο θα βρει την αντανάκλασή του στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ με τη συντηρητικοποίηση και γραφειοκρατικοποίησή του.²⁹⁷

Οι άλλες δύο τροτσκιστικές ομάδες κινήθηκαν με διαφορετική λογική. Πρόκειται για την Ομάδα Εργατών (Θέμης και Γιώργος Δελβιζόπουλος, Τ. Μαστρογιαννόπουλος, Π. Παπαγεωργίου, Ν. Ρεμούνδος κ.ά.) και την Εργατική Δημοκρατία (με επικεφαλής τον Π. Δούμα). Η Ομάδα Εργατών (Ο.Ε.) συγκροτήθηκε ως αντιδικτατορική οργάνωση το 1972, με προέλευση την προδικτατορική ΕΔΑ και ειδικότερα τους Λαμπράκηδες. Η Εργατική Δημοκρατία (Ε.Δ.) είχε συγκροτηθεί από το 1964, όταν αποσπάστηκε από το ΚΔΚΕ και επίσης έδρασε την περίοδο της δικτατορίας.²⁹⁸ Τόσο η Ο.Ε. όσο και η Ε.Δ. εντάσσονται στο ΠΑΣΟΚ με την ίδρυσή του και τα μέλη τους συμμετέχουν σε οργανώσεις βάσης του νεοσύστατου Κινήματος, που συγκροτούνται μαζικά με τη γραμμή της αυτοοργάνωσης. Θεωρούν το ΠΑΣΟΚ ένα υπό διαμόρφωση

297. Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1995, σελ. 121.

298. Γ. Αλεξάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σελ. 178 και 325.

κεντριστικό σοσιαλιστικό κόμμα, κινούμενο μεταξύ μαρξισμού και ρεφορμισμού, και το αντιμετωπίζουν ως μαζικό χώρο προκειμένου να στρατολογήσουν μέλη. Αναπαράγονται στη βάση της εισοδιστικής τακτικής και βρίσκονται σε συνεχή διάλογο μεταξύ τους για να ενοποιηθούν, όπως και έγινε σύντομα. Λόγω της μαχητικότητάς τους, της συγκεκριμένης οργανωτικής πρακτικής και της θεωρητικής τους κατάρτισης, κατορθώνουν να αναπτυχθούν σχετικά γρήγορα, κυρίως σε οργανώσεις της Αθήνας, υποβοηθούμενοι από την οργανωτική ρευστότητα του ΠΑΣΟΚ, αλλά και από το γεγονός ότι ολόκληρος ο χώρος είναι υπό συνεχή διαμόρφωση. Ένδειξη της αυξανόμενης δύναμής τους είναι η έκδοση της εφημερίδας *Ξεκίνημα* (1-5-1975), από τις ενοποιημένες δύο ομάδες. Και οι δύο ομάδες έχουν πολιτική αναφορά και πρότυπο δουλειάς την οργάνωση Militant, η οποία εξέδιδε και την ομώνυμη εφημερίδα, η οποία δραστηριοποιούνταν στο Εργατικό Κόμμα Αγγλίας και είχε ως θεωρητικό τον Ted Grant. Ύστερα από μεσολάβηση των ηγετικών στελεχών του Militant, οι δύο οργανώσεις ενοποιούνται πολύ σύντομα, τον Οκτώβριο 1974, και εντείνουν την πολιτικο-οργανωτική τους δουλειά, εκδίδοντας, όπως ήδη αναφέραμε, την εφημερίδα *Ξεκίνημα*. Την ίδια περίοδο εκμεταλλευόμενοι την παρουσία τους στην Επιτροπή Οργανωτικού, αλλά και το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ είναι οργανωτικά ασπόνδυλο, καθώς έχει διαλυθεί η Κ.Ε. και δεν έχουν εκλεγεί ούτε (ακόμη) διορισθεί οι Νομαρχιακές Επιτροπές, συγκροτούν τα διατοπικά των Συντονιστικών Επιτροπών πολλών οργανώσεων βάσης, θέτοντας σε λειτουργία την πρακτική της Οριζόντιας Διασύνδεσης, ζητώντας δημοκρατικές διαδικασίες και εκλογή όλων των οργάνων του νεοσύστατου Κινήματος.²⁹⁹ Με την απόφαση για συγκρότηση των Προσωρινών Νομαρχιακών Επιτροπών (ΠΝΕ) από την Εκτελεστική Γραμματεία (Ε.Γ.) του ΠΑΣΟΚ τον Απρίλιο 1976 και τον διορισμό τους, μορφοποιείται μια σταδιακή σκλήρυνση της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ και τάση για ιεραρχική καθετοποίησή της. Η εξέλιξη αυτή φέρνει σε σύγκρουση με τις ΠΝΕ το σχήμα των «διατοπικών» της Οριζόντιας Διασύνδεσης, στα οποία πρωτοστατεί το *Ξεκίνημα*. Η οργανωτική τους ανάπτυξη γίνεται αντιληπτή από την ομαδοποίηση του ΠΑΚ εξωτερικού³⁰⁰ και του ριζοσπαστικού φοιτητικού ρεύματος³⁰¹ που στρέφονται εναντίον τους. Τελικά,

299. Δ. Κατσορίδας, *ΠΑΣΟΚ: από την αλλαγή στη μετάλλαξη*, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2006, σελ. 14-15.

300. Για το ΠΑΚ εξωτερικού και τη λεγόμενη κρίση της ΠΑΣΠ το 1976, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 188-201.

301. Για την εξέλιξη του ριζοσπαστικού φοιτητικού ρεύματος και τις διαγραφές στο ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1979-1981, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 245-251.

ενεργοποιείται ο υπό διαμόρφωση κεντρικός παπανδρεϊκός μηχανισμός, στήνοντας ένα αστυνομικό δίκτυο παρακολουθήσεων τους³⁰² και αρχίζει σταδιακά την εκκαθάριση των τροτσκιστών, από τις αρχές του 1976 με τη διαγραφή της Συντακτικής Επιτροπής του *Ξεκινήματος*. Μέχρι τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 1976 διαγράφονται πάνω από 200 τροτσκιστές που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα και ειδικότερα στις τοπικές οργανώσεις Κολιάτσου, Πατησίων, Αγ. Λευτέρη, Αμπελοκήπων, Ν. Σμύρνης, Εξαρχείων, Μπραχαμίου κ.ά.

Σύμφωνα με την εισήγηση στην Ε.Γ. για τους τροτσκιστές –και πέραν της διαπάλης για τον έλεγχο της οργάνωσης– ως βασική διαφοροποίηση ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και το τροτσκιστικό ρεύμα είναι η θεμελίωση του ΠΑΣΟΚ πάνω στις βασικές και κυρίαρχες εθνικές (εσωτερικές) αντιθέσεις. Η έμφαση δίνεται στην εθνική ιδιομορφία του αγώνα για την κοινωνική αλλαγή, στη συνάρθρωση και εσωτερίκευση των διεθνών εξελίξεων. Αντιθέτως, κατά την εισήγηση της ΕΓ για το τροτσκιστικό ρεύμα, η κοινωνική αλλαγή σε κάθε χώρα έρχεται ως νομοτέλεια των αντιφάσεων της παγκόσμιας οικονομίας και ως έκφραση του συσχετισμού ανάμεσα στο διεθνές προλεταριάτο και τη διεθνή αστική τάξη³⁰³ κ.ά. Πρόκειται για τη θέση της Ε.Γ. που δεν γίνεται δεκτή από το τροτσκιστικό ρεύμα.

Μετά τις διαγραφές τους, η ομάδα περί το *Ξεκίνημα* θα συνεχίσει να το εκδίδει και να κινείται στα όρια (εντός και εκτός) του οργανωμένου ΠΑΣΟΚ, επιχειρώντας να επηρεάσει κυρίως εργατικές, συνδικαλιστικές και νεολαιίστικες οργανώσεις του, χαρακτηρίζοντας την κίνησή της ως «μαρξιστική τάση» του ΠΑΣΟΚ.³⁰⁴ Τον Μάρτιο 1985, το *Ξεκίνημα* θα δραστηριοποιηθεί έντονα ενάντια στο ενδεχόμενο ανανέωσης της θητείας του Κωνσταντίνου Καραμανλή στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας, εκφράζοντας με οργανωμένο τρόπο τη διάχυτη δυσανεξία της βάσης του Κινήματος απέναντι σε μια τέτοια προοπτική³⁰⁵ και θα επανενταχθεί συνολικά στο ΠΑΣΟΚ το 1989-1990, εξακολουθώντας να εκδίδει την εν λόγω εφημερίδα. Η επανένταξη έγινε στο πλαίσιο του καλέσματος ανασύνταξης που έκανε ο Α. Παπανδρέου και γι' αυτό επανήλθαν πολλά παλιά στελέχη και μέλη του ΠΑΣΟΚ, που κατά διαστήματα

302. Ρούλα Ελευθερίου, «Εννέα χρόνια ΠΑΣΟΚ: Από την αυτοοργάνωση στην γραφειοκρατία», περιοδικό *Αντί*, 1983, τεύχος 241.

303. Κ. Λαλιώτης, «Εισήγηση Ε.Γ. σε συγκέντρωση των μελών των Επιτροπών και των ΠΝΕ Αττικής με θέμα “Οριζόντια Διασύνδεση”», στο περιοδικό *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1976, τεύχος 7, σελ. 16-17.

304. Περιοδικό *Φυλλάδιο για το Σοσιαλιστικό Κίνημα*, τεύχος 2ο/1982, σελ. 34.

305. Βλ. Δ. Κατσορίδας, *ΠΑΣΟΚ: από την αλλαγή στη μετάλλαξη*, ό.π., σελ. 18-19.

είχαν διαγραφεί ή αποχωρήσει από αυτό.³⁰⁶ Το 1992 η ομάδα Ξεκίνημα θα διασπαστεί και η πλειοψηφία της θα αποχωρήσει από το ΠΑΣΟΚ, ενώ η μειοψηφία, που παρέμεινε μέχρι το 2010 περίπου, θα κυκλοφορήσει την εφημερίδα *Σοσιαλιστική Έκφραση*.

4. Επίλογος

Ο Δ. Λιβιεράτος ήταν τέκνο της εποχής του, η οποία ήταν μια περίοδος ανόδου του εργατικού κινήματος και των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων. Αυτά τα δύο στοιχεία, στο πλαίσιο πάντα της ευρύτερης στράτευσής του, τον οδήγησαν να συνεργαστεί με τους σοσιαλιστές τόσο στη μεταπολεμική περίοδο όσο και την περίοδο της Δικτατορίας και της Μεταπολίτευσης με το ΠΑΚ και το ΠΑΣΟΚ.

Το ΠΑΚ είχε ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα της παγκόσμιας περιφέρειας. Όσον αφορά το ΠΑΚ Δυτικής Γερμανίας, διέθετε εργατική σύνθεση, καθώς εργάτες ήταν η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων μεταναστών εκεί.

Το ΠΑΣΟΚ κινήθηκε από την ίδρυσή του και μέχρι το 1984 (Πρώτο Συνέδριο) και το 1985 σε μια γραμμή που αντλούσε από τη θεωρία της εξάρτησης και τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, διατηρώντας, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, αυτή την πολιτική κουλτούρα σε εναλλακτικές εκδοχές του. Επιπλέον, σε έναν κύκλο έντονης βιομηχανικής συσσώρευσης 20ετούς διάρκειας (1959-1979), το ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του οικοδόμησε σχέσεις εκπροσώπησης με την εργατική τάξη, τη βιομηχανική ειδικότερα, ιδίως από το 1977 και μετά. Οι συγκεκριμένες αντικειμενικές συνθήκες εξηγούν εν μέρει γιατί εμφανίστηκε εκείνη την περίοδο μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα αγκυρωμένο στην εργατική τάξη και όχι σε προηγούμενες περιόδους. Και οι σχέσεις εκπροσώπησης που οικοδόμησε το ΠΑΣΟΚ με την εργατική τάξη δεν ήταν μόνον εκλογικές, αλλά και οργανωτικού χαρακτήρα: ένταξης, συμμετοχής στην εξέλιξη του κόμματος, στην εσωκομματική πάλη (με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την κρίση του 1985³⁰⁷), στις κυβερνητικές πολιτικές της δεκαετίας του

306. Το κάλεσμα και η επανένταξη την περίοδο 1989-1990 μελών και στελεχών του ΠΑΣΟΚ που είχαν αποχωρήσει ή διαγραφεί και οι όροι που πραγματοποιήθηκε αυτή η διαδικασία αποτέλεσαν προϊόν εσωκομματικής διαπάλης μεταξύ Α. Παπανδρέου και συλλογικής κομματικής γραφειοκρατίας. Πρόκειται για επιμέρους εκδοχή του φαινομένου του «πασοκικού διϋισμού», που εκδηλώνεται την περίοδο 1989-1995, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 345-374.

307. Για τα εργασιακά σώματα και την ΟΒΕΣ την περίοδο 1974-1982, τη διαμόρφωση της εργατοσυνδικαλιστικής εσωκομματικής αντιπολίτευσης την περίοδο 1983-1984, την κρίση στη ΓΣΕΕ και στο ΠΑΣΟΚ-ΠΑΣΚΕ το 1985, αλλά και τη συγκρότηση και εξέλιξη της Σοσιαλιστικής Συνδικαλιστικής Εργατοϋπαλληλικής Κί-

1980,³⁰⁸ και σε όλη τη διαδρομή του μέχρι το 2010. Είχε εργατική ταυτότητα, αλλά δεν ήταν κόμμα του εργατισμού, ενώ συγχρόνως ήταν κόμμα της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, όπως αποτυπώθηκε στην απόφαση της 2ης Συνόδου της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ το 1978. Ένα φαινόμενο με έντονα στοιχεία νεοελληνικού ναροντικισμού, με την έννοια της ιδεολογικο-πολιτικής σχέσης, που λαμβάνει και οργανωτικά χαρακτηριστικά, των νέων διανοούμενων στρωμάτων με τον αγροτικό –κατά βάση– χώρο προέλευσής τους στο πλαίσιο της έντονης κοινωνικής κινητικότητας. Το κόμμα «των παιδιών των αγροτών».

Το ΠΑΣΟΚ, αφετηριακά, δεν κατανοούσε την κοινωνική συμμαχία της σοσιαλιστικής αλλαγής μέσα από την ηγεμονία της εργατικής τάξης και το σχήμα «εργατική τάξη και σύμμαχοί της», αλλά σε μια ισότιμη, παρατακτική, σχεσιακή, συμμαχία ταξικού χαρακτήρα.³⁰⁹ Αυτή ήταν μια διαφορά μεταξύ της αντίληψης ΠΑΣΟΚ για την Αλλαγή και του τροτσκιστικού ρεύματος, του Δ. Λιβιεράτου συμπεριλαμβανομένου. Ο Λιβιεράτος, αν και συλλαμβάνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής εργατικής τάξης και του ελληνικού καπιταλισμού, στην ανάλυσή του «*Περί του Σοσιαλισμού*», όπως είδαμε στο σχετικό απόσπασμα, εντούτοις παραμένει σταθερός στη θέση της κλασικής-παραδοσιακής Αριστεράς για τον πρωτοπόρο ρόλο της εργατικής τάξης στην πάλη για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Αυτή είναι μια βασική διαφοροποίηση.

Η κριτική ματιά και η εμπειρία του Δ. Λιβιεράτου τον οδηγούν στον εντοπισμό της τάσης γραφειοκρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ και της σημασίας της, διατυπωμένη στα τέλη του 1976, περίοδος αρχικής υποχώρησης και των κοινωνικών κινημάτων και ιδίως του αυτόνομου και ριζοσπαστικού χαρακτήρα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Αποδείχθηκε εύστοχη κριτική. Η κομματική γραφειοκρατία θα μορφοποιηθεί την περίοδο 1977-1979 και θα θεσμοποιηθεί στην απόφαση της 5ης Συνόδου του ΠΑΣΟΚ, το 1979.³¹⁰ Στο ΠΑΣΟΚ εκδηλώνεται μια διπλή ταυτόχρονη κίνηση: Γραφειοκρατικοποίηση στο εσωτερικό του και την ίδια στιγμή οικοδόμηση σχέσεων εκπροσώπησης

νσης (ΣΣΕΚ) την περίοδο 1986-1989, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 165-170, 291-298, 335-339 και 389-399.

308. Α. Μητρόπουλος, *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985.

309. Κ. Ελευθερίου, «ΠΑΣΟΚ και Α(α)ριστερά: Στοιχεία για μια πολυκύμαντη σχέση (1974-2009)», στο συλλογικό βιβλίο με τίτλο: *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές*, ό.π., σελ. 236.

310. Για τη μορφοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας και τις αποφάσεις της 2ης και της 5ης συνόδου της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 225-243.

με τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις.³¹¹ Είναι μια σύνθετη διαδικασία με αντιφάσεις και συγκρούσεις και όχι μονοδιάστατα γραμμική. Η κρατικοποίηση του κόμματος τη δεκαετία του 1980 θα κρίνει σε μεγάλο βαθμό τη συνέχεια και την εξέλιξή του. Τρεις λέξεις-έννοιες που εγγράφουν καταστάσεις και συσχετισμούς συνοψίζουν την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ ανά δεκαετία, οδηγώντας στον μεταμορφισμό του: Γραφειοκρατία-Κρατικοποίηση-Τηλεκρατία.³¹²

Η γραφειοκρατία και ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός ως πλαίσιο κομματικής λειτουργίας, τη δεκαετία του 1970, την έναρξη της οποίας ως διαδικασία την εντόπισε στην αφετηριακή της στιγμή ο Δ. Λιβιεράτος, σηματοδοτούν την κρίση της σχέσης του κόμματος με τα κοινωνικά κινήματα, διαμορφώνοντας τους κεντρικούς όρους για τη διαδικασία μετάβασης στον σοσιαλισμό.

Η κρατικοποίηση του κόμματος τη δεκαετία του 1980 οδηγεί στην ακύρωση της διαδικασίας μετάβασης-σοσιαλιστικής αλλαγής και στην επικράτηση της διαχείρισης του κράτους, των αντίστοιχων κοινωνικών στρωμάτων και δυνάμεων.

Η τηλεκρατία (ιδιωτικά ΜΜΕ) από το 1990 και μετά εσωτερικεύεται και ηγεμονεύει στο έδαφος της απώλειας της αυτονομίας του κόμματος και οδηγεί στην ήττα και άλωσή του από εξωκομματικούς δρώντες διαφόρων ειδών.

Ο Δ. Λιβιεράτος, μετά την αποχώρησή του, τον Ιούλιο 1976,³¹³ δεν θα επανέλθει στο ΠΑΣΟΚ, διατηρώντας έναν μύθο –με τη θετική έννοια– σε συντρόφους, ως ένα κομμάτι μνήμης μιας αγωνιστικής πορείας. Θα παραμείνει ανένταχτος, σταθερά στον χώρο της κομμουνιστικής-τροτσκιστικής Αριστεράς, και τα τελευταία χρόνια υποστηρικτής του μετωπικού πολιτικού σχήματος της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, συγγράφοντας βιβλία, έχοντας πλούσιο αρχειακό υλικό και κάνοντας ομιλίες.

Διατήρησε μια θετική άποψη για τον Α. Παπανδρέου και το ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ των χρόνων 1973-1976, όπως άλλωστε και ο Μ. Ράπτης (Πάμπλο). Ενδεικτική αυτής της άποψης του Δ. Λιβιεράτου, πέραν των όσων αναφέρει σε άρθρα και συνεντεύξεις, μερικά από τα οποία παραθέσαμε, ήταν και η συμμετοχή του στην εκδήλωση που συνδιοργάνωσε η Επιτροπή Αγωνιστών ΠΑΚ και η

311. Γ. Μαυρίδης, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1993.

312. Μ. Χαραλαμπίδης, *Η δολοφονία της Πολιτικής. Ο μεταπολιτευτικός εκφυλισμός της*, εκδόσεις Στράβων, Αθήνα 2022.

313. Δ. Λιβιεράτος, «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουχιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *ό.π.*

συλλογικότητα Νέος Αγωνιστής, στο Δημαρχείο της Καισαριανής, στις 21-3-2009, με θέμα: «Ο αγώνας του ΠΑΚ στα χρόνια 1968-1974, ο ρόλος του στη συγκρότηση ενός μαζικού σοσιαλιστικού πολιτικού χώρου και η σημασία του σήμερα».³¹⁴ Στοιχείο που δείχνει μια δυνατότητα διανοητικής κατ' αρχάς επικοινωνίας με ριζοσπαστικές-αντιγραφειοκρατικές εκδοχές του ΠΑΣΟΚ, που διατήρησε ο Λιβιεράτος, ως πρόσωπο, ακόμα και τις μετέπειτα δεκαετίες, όπως και με τις επόμενες γενιές.

Μια διαφορά του Δ. Λιβιεράτου με τον Μ. Ράπτη (Πάμπλο) ήταν η θεώρηση του ελληνικού καπιταλισμού μετά το 1989-1990. Ο Λιβιεράτος έβλεπε πιο πολύ τη δυναμική τάση ανάπτυξης και παρουσίας του ελληνικού καπιταλισμού στα μετακομμουνιστικά Βαλκάνια. Ο Ράπτης επέμενε σε μια θεώρηση του ελληνικού καπιταλισμού πλησιέστερα στη θεωρία της εξάρτησης, ενός αδύναμου και εξαρτημένου καπιταλισμού και κράτους αντίστοιχα.³¹⁵ Αυτό ήταν και το πλαίσιο επικοινωνίας του Μ. Ράπτη (Πάμπλο), μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, με εκδοχές της αριστερής αντιγραφειοκρατικής εσωκομματικής αντιπολίτευσης του ΠΑΣΟΚ,³¹⁶ αλλά και με τον ίδιο τον Α. Παπανδρέου την ύστερη περίοδό τους. Ένα ενδιαφέρον σημειολογικά κοινό σημείο των Λιβιεράτου και Ράπτη ήταν ότι από τις τελευταίες τους παρεμβάσεις –πιθανόν οι τελευταίες τους– αφορούσαν τον Α. Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ και την αποτίμησή τους.³¹⁷

Ο Δ. Λιβιεράτος σε όλη του τη ζωή διατήρησε τη θέση για την κεντρικότητα της εργατικής τάξης, τόσο στις αναλύσεις του όσο και στον αγώνα για τη

314. Στην εκδήλωση αυτή είχε εκτεθεί και σημαντικό υλικό του ΠΑΚ από το αρχείο του Δαμιανού Βασιλειάδη, βλ. Β. Ασημακόπουλος, «ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ: Ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική συγκρότηση του χώρου της σοσιαλιστικής αριστεράς και η επικαιρότητά του σήμερα», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2009, τεύχος 54.

315. Μ. Ράπτης, «Πάμε προς διευρυνόμενη βαρβαρότητα», εφημερίδα *Εξόρμηση*, 14-1-1996, συνέντευξη στον Ν. Τσούλια, στο <https://anthologio.wordpress.com/2014/10/18/%CE%AF-%CE%AE-%CE%AD-omicron/>, πρόσβαση στις 7-2-2024.

316. Ο Μιχάλης Ράπτης συμμετείχε ορισμένες φορές ως ομιλητής σε εκδηλώσεις που διοργάνωνε ο χώρος των «Ιταλών» του ΠΑΣΟΚ, ιδίως με τη μορφή του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, μαζί με τον Μ. Χαραλαμπίδη την περίοδο 1991-1995, βλ. Β. Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά*, ό.π., σελ. 413.

317. Σχετικά με αυτό βλ. Δ. Λιβιεράτος, «Η μαρτυρία του Δημήτρη Λιβιεράτου», στο συλλογικό βιβλίο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, ό.π., καθώς επίσης στο Μ. Ράπτης, «Πρόλογος», στον συλλογικό τόμο, με τίτλο: *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου. 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, ό.π.

μετάβαση σε μια άλλη, καλύτερη, δικαιότερη, σοσιαλιστική κοινωνία, χωρίς εκμετάλλευση και ανισότητες. Επαναστάτης σοσιαλιστής, διεθνιστής και μαζί άνθρωπος του λαού και της πατρίδας, όπως κάθε άνθρωπος που έχει διωχθεί από τον τόπο του, ζώντας κατά τα χρόνια της Δικτατορίας στην ξενιτιά και αγωνιζόμενος για να επιστρέψει, γράφει στις 23 Ιουλίου 1974, στις *Σημειώσεις Ιστορίας*, όταν έμαθε από το ελληνικό ραδιοφωνικό πρόγραμμα, στο Μόναχο της Γερμανίας, ότι έπεσε η Χούντα:

«Έπεσε στ' αλήθεια η Χούντα. Τα πράγματα είναι συγκεχυμένα, αλλά οπωσδήποτε ο Καραμανλής πάει για την Αθήνα να σχηματίσει κυβέρνηση. Δεν τολμάμε να πούμε πολλά επειδή μας παίρνουν τα κλάματα. Παίρνω από τη ντουλάπα εκείνο το ωραίο κονιάκ που δεν το ανοίξαμε ούτε στα βαφτίσια της κόρης μας. Σήμερα είναι για να τ' ανοίξουμε. Σήμερα είναι χαρά κι ευαγγέλια. Δεν θα πεθάνουμε εδώ πέρα. Μπορούμε να γυρίσουμε....».³¹⁸

Βιβλιογραφία

Αλεξάτος Γ.Ν., *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008.

Αξελός Λ., *Γεώργιος Σκληρός. Η Ελλάδα στα χρόνια από την Ένωση των Επτανήσων έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2023.

Αξελός Λ., «Εισαγωγή-πρόλογος», στο Μάξιμος Σ., *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2021.

Ασημακόπουλος Β., «Πολιτικός αγώνας και εργατική νομοθεσία. Ο κοινωνικός φιλελευθερισμός του Ελευθερίου Βενιζέλου και ο νεοφιλελευθερισμός του Κυριάκου Μητσοτάκη. Δύο αντίθετα παραδείγματα εργατικής πολιτικής, *περιοδικό Θέσεις*, Ιανουάριος- Μάρτιος 2024, τεύχος 166.

Ασημακόπουλος Β., «Το φοιτητικό κίνημα και οι πολιτικές δυνάμεις την περίοδο 1971-1973. Τα γεγονότα μέχρι την εξέγερση του Νοέμβρη '73», *περιοδικό Τετράδια*, 2023, τεύχος 83-84.

Ασημακόπουλος Β., «Η στιγμή “1981” : Το ΠΑΣΟΚ στη μακρά διάρκεια της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας», στο συλλογικό βιβλίο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, επιμέλεια: Κ. Ράπτης-Σ. Μητραλέξης, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023.

318. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις Ιστορίας*, εκδόσεις Ενότητα, Αθήνα 2010, σελ. 10.

- Ασημακόπουλος Β., «Για να λέμε την αλήθεια στην πολιτική»- Αλέξανδρος Παπαναστασίου-Δημοκρατικό Μανιφέστο-Μικρασιατικό Ζήτημα», περιοδικό Τετράδια, 2022, τεύχος 81-82.
- Ασημακόπουλος Β., «Στοιχεία της ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας», στο βιβλίο, *Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα*, επιμέλεια: Χ. Τάσσης, εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2022.
- Ασημακόπουλος Β, «Σάκης Καράγιωργας: Το φως που καίει (Βάρναλης)», εφημερίδα *Πρωινή της Ηλείας*, 18-11-2021.
- Ασημακόπουλος Β. *Πρώτη φορά Αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του*, εκδόσεις Α.Ρ. Publications, Αθήνα 2017.
- Ασημακόπουλος Β., «ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ: Ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική συγκρότηση του χώρου της σοσιαλιστικής αριστεράς και η επικαιρότητά του σήμερα», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2009, τεύχος 54.
- Βασιλειάδης Δ., *Δημοκρατικός Σοσιαλισμός. Το όραμα του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ και η εφαρμογή του στην πράξη*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2008.
- Βασιλειάδης Δ., *Ο μύθος του Ανδρέα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007.
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βερναρδάκης Χ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1995.
- Βερναρδάκης Χ. - Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Γκουεβάρρα, Σαρτρ, Μαρκούζε, Φανόν, Μπλακ Πάουερ, Λαίνγκ, *Σύγχρονα Επαναστατικά Κινήματα. Η Νέα Αριστερά*, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα x.x.έ.
- Ελευθερίου Κ., «ΠΑΣΟΚ και Α(α)ριστερά: Στοιχεία για μια πολυκύμαντη σχέση (1974-2009)», στο βιβλίο: *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμέλεια: Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.
- Ελευθερίου Ρούλα, «Εννέα χρόνια ΠΑΣΟΚ: Από την αυτοοργάνωση στην γραφειοκρατία» περιοδικό *Αντί*, 1983, τεύχος 241.

- Ελεφάντης Α., *Η Επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Eley G., *Σφυρηλατώντας την Δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-1923*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2010.
- Εμμανουηλίδης Μ., *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2002.
- Καραμπελιάς Γ., «Δημήτρης Λιβιεράτος: Μια πολυπρισματική προσωπικότητα», στο Δημήτρης Λιβιεράτος: Μια πολυπρισματική προσωπικότητα - (ardin-rixi.gr)
- Καραμπελιάς Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, εκδόσεις Εξάντας, 1989.
- Κατσορίδας Δ., «Ο ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτότητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Αριστερή Αντιπολίτευση & 4η Διεθνής στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.
- Κατσορίδας Δ., *Βασικοί σταθμού του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡΙΣΤΟΣ), Αθήνα 2008.
- Κατσορίδας Δ., *ΠΑΣΟΚ: από την αλλαγή στη μετάλλαξη*, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2006.
- Κατσορίδας Δ.-Λιβιεράτος Δ.-Παλούκης Κ., *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2015.
- Kirchheimer O., «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη», περιοδικό *Λεβιάθαν*, 1991.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Λάζαρης Β., *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1996.
- Λάλας Θ., *Ανδρέας Παπανδρέου «Δεν μετανιώνω για ό,τι κι αν έζησα γι' αυτό αποφασίζω να σ' τα διηγηθώ»*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2023.
- Λαλιώτης Κ., «Εισήγηση Ε.Γ. σε συγκέντρωση των μελών των Επιτροπών και των ΠΝΕ Αττικής με θέμα "Οριζόντια Διασύνδεση"», στο περιοδικό *Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο*, 1976, τεύχος 7.
- Λεονταρίτης Γ., *Πώς και γιατί έσβησε το Κέντρον*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2014.

Λεονταρίτης Γ., *Πορεία Αριστερά... Όταν κομμουνιστές και σοσιαλιστές είχαν φτερά*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2014.

[Λιβιεράτος Δ.], *Περί του Σοσιαλισμού*, Αγωνιστής, χ.χ.έ.

[Λιβιεράτος Δ.], *Προβλήματα τακτικής του ΠΑΣΟΚ*, [εκδόσεις ΚΕΜΕΔΙΑ/ΠΑΣΟΚ], χ.χ.έ.

Λιβιεράτος Δ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα, 1987.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1994.

Λιβιεράτος Δ., «Προσδιορίζοντας την ιδεολογική ταυτότητα του Ανδρέα Παπανδρέου», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2005, τεύχος 5.

Λιβιεράτος Δ., *Η Αλγερινή Επανάσταση*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2006.

Λιβιεράτος Δ., *Σημειώσεις Ιστορίας*, εκδόσεις Ενότητα, Αθήνα 2010.

Λιβιεράτος Δ., «Στις τοπικές του ΠΑΣΟΚ είχαν στον τοίχο μαζί Βελουκιώτη, Βενιζέλο και Λένιν», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 3-9-2014, συνέντευξη στους Δ. Κατσορίδα και Δ. Τρίμη

Λιβιεράτος Δ., «Θα έλθει το κύμα και θα ξανανέβει το εργατικό κίνημα», συνέντευξη στη Χ. Κοψίνη, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 29-4-2022.

Λιβιεράτος Δ., «Η μαρτυρία του Δημήτρη Λιβιεράτου», στο συλλογικό βιβλίο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, επιμέλεια: Κ. Ράπτης-Σ. Μητραλέξης, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023.

Λιναρδάτος Σ., «Ο Γ. Καρτάλης και η Αριστερά», στο συλλογικό βιβλίο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, εκδόσεις Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998.

Lindemann A., *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης. Από το 1815 έως σήμερα*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014.

Λύτρας Α., *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, εκδόσεις Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993.

- Μαθιόπουλος Β., «Πώς έβλεπε το ρόλο της Ελλάδας μέσα στην Ευρώπη ο Γεώργιος Καρτάλης», στο συλλογικό βιβλίο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαραντα χρόνια από το θάνατό του*, εκδόσεις Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998.
- Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν. Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.
- Μαρξ Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδόσεις Νέοι Στόχοι, χ.χ.έ.
- Μαυρής Γ., «Η σημασία των εκλογών της 18ης Οκτωβρίου 1981 για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία», στο συλλογικό βιβλίο: *Εκλογές 1981. Αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας*, επιμέλεια: Κ. Ράπτης-Σ. Μπτραλέξης, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023.
- Μαυρής Γ., *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1993.
- Μελετόπουλος Μ. Η., *Η μαρξιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2023.
- Μεϊνών Ζ. (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδόσεις Μπάυρον, Αθήνα, χ.χ.έ.
- Μηλίδης Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2000.
- Μητρόπουλος Α., *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985.
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1988.
- Παλιούρας Α., *Ο Ελληνικός Καπιταλισμός*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2022.
- Παπαγιαννόπουλος Γ., «Στοιχεία για τη μαρξιστική ανάλυση στα κείμενα του Ανδρέα Παπανδρέου την περίοδο 1969-1976», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2005, τεύχος 5.
- Παπαγιαννόπουλος Γ., *Η σκοτεινή πλευρά του ήλιου*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
- Παπανδρέου Α., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκδόσεις Λαδιάς, Αθήνα 1976.
- Πλουμίδης Σ.Γ., *Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1912*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020.

Ράπτης Μ. (Πάμπλο), *Ο Τρότσκυ και οι επίγονοι*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2006.

Ράπτης Μ., «Πρόλογος», στο συλλογικό βιβλίο: *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου. 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, επιμέλεια: Χ. Η. Χαλαζιάς, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Ράπτης Μ., «Πάμε προς διευρυνόμενη βαρβαρότητα», εφημερίδα *Εξόρμηση*, 14-1-1996, συνέντευξη στον Ν. Τσούλια.

ΡΙζάς Λ.- Χωραφάς Β., «1975: 30 χρόνια Μηνιαία Επιθεώρηση», περιοδικό *Monthly Review-Μηνιαία Επιθεώρηση*, 2005, τεύχος 12.

Σασούν Ντ., *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, τ. Α', εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001.

Σεφεριάδης Σ., *Για την πολιτική που διαμορφώνει. Εργατικό Κίνημα και Κράτος*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023.

Στίνας Α., *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2016.

Συγγελάκης Α., «“Τη βραδιά που κήκε η Σμύρνη έφυγες καράβι τσακισμένο”. Ο άθλος της υποδοχής και εγκατάστασης στην Ελλάδα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η περίπτωση της υγειονομικής περίθαλψης», περιοδικό *Τετράδια*, 2022, τεύχος 81-82.

Συγγελάκης Α. - Ασημακόπουλος Β., «Δαμιανός Βασιλειάδης: “Μάχου υπέρ Πατρίδος και Ελευθερίας”», περιοδικό *Τετράδια*, 2022, τεύχος 79-80.

Σωμερίτης Ρ., «Η πρώτη Κεντροαριστερά», στο συλλογικό βιβλίο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, εκδόσεις Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998.

Σωμερίτης Σ., *Σύγχρονα Προβλήματα του Σοσιαλισμού*, εκδόσεις Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000.

Τάσσης Χ., «Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική», στο συλλογικό βιβλίο: *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση - Ιδεολογικές Μετατοπίσεις - Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμέλεια: Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.

Φλάισερ Χ., «Σε αναζήτηση της “Δημοκρατικής Αριστεράς” στην Ελλάδα: Δυτικοί προβληματισμοί για έναν πολυδιεκδικούμενο χώρο, 1945-1958», στο συλλογικό βιβλίο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, εκδόσεις Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998.

Φυλλάδιο για το Σοσιαλιστικό Κίνημα, περιοδικό, τεύχος 20/1982.

Χαραλαμπίδης Μ., *Η δολοφονία της Πολιτικής. Ο μεταπολιτευτικός εκφυλισμός της*, εκδόσεις Στράβων, Αθήνα 2022.

Χαραλαμπίδης Μ., «Εθνικά ζητήματα. Η ήττα της πολιτικής και της διανοήσης», στο συλλογικό βιβλίο: *Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός*, εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 1997.

Δημήτρης Λιβιεράτος: Με προσήλωση στη βάση και στην αλληλεγγύη, παρών στους σύγχρονους αγώνες

Γιώργος Μαυρίκος*

Συνδικαλιστής

Η εκδήλωση αυτή,³¹⁹ που είναι αφιερωμένη στον αξέχαστο Δημήτρη Λιβιεράτο, μου δίνει την ευκαιρία να πω και εγώ λίγες σκέψεις από την πολύχρονη γνωριμία μου μαζί του, κατά την περίοδο της στενής συνεργασία μας, ιδιαίτερα στο ΑΡΙΣΤΟΣ. Μάλιστα, γίνεται μια μέρα σημαντική, όπως είναι η 21η Ιούλη, καθώς επαναφέρει στη μνήμη μας τη δολοφονία του αγωνιστή της Νεολαίας Λαμπράκη, Σωτήρη Πέτρουλα. Επιτρέψτε μου να πω ότι εκείνη η μέρα είναι χαραγμένη στη δική μου μνήμη και για έναν παραπάνω λόγο: γιατί έτυχε να είναι και η πρώτη μεγάλη διαδήλωση στην οποία πήρα μέρος, νέο παιδί ακόμα, και πάντα στο μυαλό μου αυτές τις μέρες, όπως στο μυαλό όλων μας, είναι τα Ιουλιανά του 1965 και οι αγώνες του λαού μας.

* Ο Γ. Μαυρίκος διατέλεσε γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ την περίοδο 1994-98, πρώτος πρόεδρος του Αρχείου Ιστορίας των Συνδικάτων (ΑΡΙΣΤΟΣ), επικεφαλής του ΠΑΜΕ 1999-2007 και γενικός γραμματέας της Παγκόσμιας Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας (ΠΣΟ) 2005-2022.

319. Το παρόν κείμενο αποτέλεσε την ομιλία του Γ. Μαυρίκου στην εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στη μνήμη του Δημήτρη Λιβιεράτου, την οποία οργάνωσε το Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο στις 21-7-2023.

Η πρώτη μου γνωριμία με τον Δημήτρη Λιβιεράτο έγινε το φθινόπωρο του 1985. Ο Δημήτρης είχε φύγει από το ΠΑΣΟΚ, ήδη από το 1976. Η κυβέρνηση του, το 1985, έκανε το γνωστό δικαστικό πραξικόπημα στη ΓΣΕΕ –καθαιρώντας την εκλεγμένη διοίκηση, μέσα από αλληπάλληλες δικαστικές παρεμβάσεις και κηρύσσοντάς τη δήθεν παράνομη, ενώ ήταν πλειοψηφία– και εγκατέστησε υποστηρικτές του κυβερνητικού συνδικαλισμού στην ηγεσία της.

Σε εκείνη την παραγμένη περίοδο και σε εκείνα τα γεγονότα και τις κοινωνικές συγκρούσεις, που κράτησαν παραπάνω από τρία χρόνια, μέχρι να «αποκατασταθεί» –με εισαγωγικά έστω– η νομιμότητα με καινούργιο συνέδριο στη ΓΣΕΕ, πολλοί αγωνιστές, ιστορικοί, μελετητές, βετεράνοι, διεθνιστές συστρατεύτηκαν δίπλα στη νόμιμη διοίκηση, δίπλα στην αγωνιζόμενη εργατική τάξη και καταδίκασαν στο εσωτερικό και στο εξωτερικό και στους διεθνείς οργανισμούς το δικαστικό εκείνο πραξικόπημα. Έτυχε να επικοινωνήσω τότε με τον Δημήτρη Λιβιεράτο για να υπογράψει –και το έκανε βέβαι– το υπόμνημα καταδίκης του πραξικοπήματος στη ΓΣΕΕ. Έτσι ξεκίνησε η γνωριμία μας, που κράτησε μέχρι τον θάνατό του.

Στη συνέχεια, στη δεκαετία του 1990, και στα χρόνια που ήμουν γενικός γραμματέας στη ΓΣΕΕ, συζητούσαμε συχνά. Περνούσε από τα γραφεία της ΓΣΕΕ και πάντοτε έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για θέματα της κοινωνικής και της πολιτικής επικαιρότητας, αλλά και για τα ιστορικά γεγονότα και τις καταστάσεις που σφράγισαν την ιστορία του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας μας.

Το 1996, όταν ιδρύθηκε το Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων, το ΑΡΙΣΤΟΣ, θυμάμαι την ικανοποίησή του όταν τον καλέσαμε στη ΓΣΕΕ και του προτείναμε να είναι μέλος στη διοίκησή του. Βεβαίως δέχτηκε με χαρά και έτσι από το 1997 μέχρι το 2010 περίπου, που ήμουνα πρόεδρος του ΑΡΙΣΤΟΣ, ζήσαμε μια σπουδαία και για μένα γόνιμη περίοδο. Η επικοινωνία μας ήταν σχεδόν καθημερινή, είτε διά ζώσης είτε τηλεφωνική, γιατί το ενδιαφέρον του και η πίσή του προς όλους εμάς ήταν ιδιαίτερη. Στα χρόνια αυτά της στενής μας συμπόρευσης είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω τις αρετές εκείνων των αγωνιστών που στα βασικά τους χαρακτηριστικά θα ξεχώριζα τον αλτρουισμό, την ειλικρίνεια, τον διεθνισμό και την ανιδιοτέλεια.

Με τον Δημήτρη Λιβιεράτο υπήρχαν θέματα στα οποία συμφωνούσαμε και άλλα στα οποία διαφωνούσαμε· έτσι είναι η ζωή παντού και πάντα. Είχε όμως την υπομονή, τη δύναμη να ακούει, να διαφωνεί συζητώντας και να μιλά επιχειρηματολογώντας. Την ίδια περίοδο στην οποία αναφέρομαι ήταν επίσης μέλος στη διοίκηση, μαζί με τον Λιβιεράτο, μαζί με όλους εμάς στο ΑΡΙΣΤΟΣ,

μια ιστορική προσωπικότητα του ταξικού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας μας, ο Γιάννης Επιτρόπου. Ο κανόνας ήταν, κάθε φορά που τελειώναμε μια συνεδρίαση, να μη φεύγει κανένας. Καθόμασταν για τέσσερις με πέντε ώρες για συζητήσεις, συμφωνίες, διαφωνίες, αναλύσεις κ.λπ. Η πορεία της συζήτησης ήταν, κατά κανόνα, η ίδια, αλλά πάντοτε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ξεχωριστά συμβάντα. Μπορούσε να ξεκινά από το Αλγέρι το 1956, να πηγαίνει στο 1959 και να ξαναγυρίζει στον ΕΛΑΣ. Ο Γιάννης Επιτρόπου, ως επίλεκτο στέλεχος της ΟΠΛΑ, μας μιλούσε για τη Μεταξική Δικτατορία, την ΕΑΜική Αντίσταση, την κατάσταση στην εμφυλιοπολεμική Ελλάδα και άλλα. Πολλές φορές έμενε μαζί μας, όταν δεν είχε μάθημα στο Πάντειο, και ο Γιώργος Κουκουλές, ο οποίος ήταν αντιπρόεδρος στη διοίκηση του ΑΡΙΣΤΟΣ. Τότε όλοι μαζί κάναμε επίθεση στον Κουκουλέ, ο οποίος ήταν εραστής των γαλλικών συνδικάτων, για τη στάση των γαλλικών συνδικαλιστικών ηγεσιών στον ανταποικιακό αγώνα, ιδιαίτερα στην Αλγερία, στην Τυνησία και στις χώρες του Μάγκρεμπ. Είχε δηλαδή πολλή ουσία όλη αυτή η κουβέντα και όλη αυτή η αντιπαράθεση απόψεων και αντιλήψεων.

Είναι πολλά που κρατάω στη μνήμη μου από εκείνη την περίοδο και αισθάνομαι τυχερός που είχα τη δυνατότητα να δουλέψω μαζί με τέτοιους αγωνιστές. Αγωνιστές άλλης κοπής, οι οποίοι είχαν τις απόψεις τους και τις υπερασπιζόνταν με σεβασμό και ευθύτητα, που είχαν τη δύναμη να ακούν και τον καλό λόγο και τη δημιουργική κριτική. Αγωνιστές βαθιά δημοκρατικοί, με αγωνία για τη νέα γενιά αγωνιστών και με αληθινό σεβασμό στη βάση.

Πολλά περιστατικά θυμάμαι από τον Μίμη. Ένα από αυτά ήταν το καλοκαίρι του 1992, όταν η Αθήνα και η Ελλάδα ολόκληρη έδινε τη μάχη των μαχών ενάντια στη διάλυση της Επιχείρησης Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ), την οποία είχε υλοποιήσει η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Μητσotάκη. Τότε ήμουν γενικός γραμματέας της ΕΣΑΚ. Μου τηλεφωνεί ο Μίμης ένα πρωί στις 6 και μου λέει: «Θέλω να δω τον Σταμούλο». Το ραντεβού μας έγινε την ίδια μέρα, στον καφενέ που ήταν απέναντι από τα γραφεία της ΕΣΑΚ, στην οδό Μενάδρου 44, πίσω από την εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου. «Ο αγώνας αυτός πρέπει να λήξει με νίκη. Για να είναι νικηφόρος, βασιστείτε στη βάση και στην αλληλεγγύη. Η βάση και η αλληλεγγύη θα γείρουν την πλάστιγγα...». Σαφής και κατηγορηματικός. Εννιά χρόνια αργότερα, τον Μάρτη του 2001, έκλαιγε φανερά στην κηδεία του Χρήστου Σταμούλου. Προχωρούσαμε μετά την κηδεία ο Χρήστος Πολυζωγόπουλος, ο Γιώργος Ορφανός και εγώ. Πλησιάζει και με σοβαρό, ίσως και προστακτικό, τόνο μάς λέει: «Εκείνη η απεργία πρέπει να διδάσκεται σε όλα τα εργατικά σεμινάρια». Ήταν η πρώτη φορά που είδα αυτόν τον σεμνό και ευγενικό ερευνητή έτσι προστακτικό.

Το 2009 εκδώσαμε από το ΑΡΙΣΤΟΣ το βιβλίο του Δημήτρη Λιβιεράτου με τίτλο, *90 Χρόνια ΓΣΕΕ*. Κατά τη μακρά περίοδο της έρευνάς του στα ιστορικά ντοκουμέντα –εδώ να προσθέσω πως ό,τι ντοκουμέντο υπήρχε στη ΓΣΕΕ το είχε ξεψαχνίσει– έψαχνε τα γεγονότα. Προσπαθούσε να βγάλει συμπεράσματα από τα ίδια τα γεγονότα. Δηλαδή, δεν ακολουθούσε τη μέθοδο κατά την οποία ένας ερευνητής έχει ήδη το συμπέρασμα στο μυαλό του, δηλαδή ξέρει πού θέλει να καταλήξει και φέρνει στα μέτρα του τα γεγονότα απλώς και μόνο για να στηρίξει την άποψή του και να επιβεβαιώσει ότι έχει δίκιο. Ο Δημήτρης Λιβιεράτος ερευνούσε. Ήταν σπουδαίος ερευνητής και δικαίως έχει τον τίτλο του ιστοριοδίφη.

Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της εργατικής τάξης στη χώρα μας θα μνημονεύει για πάντα τη συμβολή του Δημήτρη Λιβιεράτου στην ιστορική καταγραφή των γεγονότων, με τη δική του προσωπική πινελιά και πάντα από την ίδια πλευρά. Δηλαδή από την πλευρά του αγώνα ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, ενάντια στην κοινωνική αδικία, για μια κοινωνία με χειραφετημένη την εργατική τάξη.

Τον τιμούμε με όσα πρόσφερε με τα βιβλία και με τη δράση του. Θα τον θυμόμαστε όσο ζούμε.

Ένας λόγιος της εργατικής τάξης: Κριτική αποτίμηση του έργου, Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα

Κώστας Παλούκας

Διδάκτωρ Ιστορίας

1. Εισαγωγή

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να παρουσιαστεί το ιστοριογραφικό έργο του Δημήτρη Λιβιεράτου ως λόγιου της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Ο Λιβιεράτος ήταν εκείνη η περίπτωση εργάτη, ο οποίος, παραμένοντας εργάτης, ανέλαβε να συγγράψει την ιστορία του εργατικού κινήματος. Αυτή η συμβολή αναγνωρίστηκε από τους επίσημους συνδικαλιστικούς φορείς και ο Λιβιεράτος σύντομα καθιερώθηκε ως ιστορικός.

Στην αρχή θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τα χαρακτηριστικά τού εν γένει μη επαγγελματία ιστορικού. Στη συνέχεια θα αποπειραθούμε να εντάξουμε το έργο του Λιβιεράτου και τον ίδιο ως πρόσωπο μέσα σε αυτό το ιδιαίτερο είδος της μη επαγγελματικής ιστοριογραφίας. Παρακολουθούμε τα κίνητρα που τον οδήγησαν σε αυτή την επιλογή και σχολιάζουμε τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά χαρακτηριστικά των κειμένων του.

2. Επαγγελματίες και μη επαγγελματίες ιστορικοί

Θα μπορούσε κανείς να διαχωρίσει την ιστοριογραφία σε δύο πολύ βασικές κατηγορίες: στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και στην ερασιτεχνική ιστοριογραφία ή την ιστοριογραφία των μη σπουδαγμένων ιστορικών. Συνήθως, η πρώτη αξιολογείται ως η πιο επιστημονική και πιο έγκυρη, και ως εκ τούτου

ανώτερη, καθώς γράφεται από πτυχιούχους ιστορικούς, ενώ η δεύτερη θεωρείται μη επιστημονική, και ως εκ τούτου υποδεέστερη, καθώς γράφεται από ιστορικούς χωρίς επιστημονικές περγαμνές. Θεωρητικά ο διαχωρισμός αυτός είναι σωστός στον βαθμό που δεν συνιστά μια διαστροφή της συντεχνίας των ιστορικών, υπόκειται σε σαφή ταξινομικά κριτήρια και υπερβαίνει την αλαζονεία του επαγγελματία επιστήμονα απέναντι στον ερασιτέχνη εμπειριστή. Ωστόσο, ακόμα και στην καλύτερη περίπτωση, η κοινότητα των ιστορικών παραμένει πολύ αυστηρή, απαξιώτική και ουσιαστικά κλειστή απέναντι στους ερασιτέχνες, χαρακτηρίζοντάς τους απαξιωτικά «ιστοριοδίφες». Μάλλον, όμως, δεν θα μπορούσε να γίνει και διαφορετικά.

Η «ακαδημαϊκή επιστημονικότητα» ενός ιστοριογραφικού έργου συνήθως κρίνεται με βάση την εκτενή έρευνα, τη μεθοδολογία διαχείρισης του ιστορικού υλικού και των δεδομένων, την ποιότητα, την τεκμηριωμένη χρήση και την εποπτεία των πηγών, τη χρήση και τη συνομιλία με άλλα ιστοριογραφικά έργα, την επικοινωνία με τις σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις, την ανάγκη να προσκομίσει κάτι «καινούργιο», δηλαδή την πρωτοτυπία, τον περιορισμό του υποκειμενισμού, την κριτική σκέψη και βέβαια τη δομή του, τη συνοχή των ιδεών του, το στυλ γραφής του και το πόσο κατανοητό είναι το περιεχόμενό του. Ως αρχικός στόχος –ακόμα και εάν λανθάνουν και άλλοι– δηλώνεται γενικά η ανάγκη να υπηρετηθεί η ιστορική επιστήμη, να μελετηθεί, να αναλυθεί και να ερμηνευθεί το παρελθόν με σκοπό να κατανοηθούν οι ανθρώπινες κοινωνίες και τα γεγονότα. Στην περίπτωση στην οποία ο ιστορικός επιστήμονας αποδέχεται αξιωματικά την ύπαρξη κάποιας «αλήθειας», θέτει στόχο την αναζήτησή της, ενώ, αντίθετα, όταν συμφωνεί φιλοσοφικά με τη σχετικότητα, θέτει στόχο την ουδετερότητα. Ο επαγγελματίας ιστορικός, όσο κι αν είναι συναισθηματικά δεμένος με το αντικείμενό του, ποτέ δεν δηλώνει στράτευση σε αυτό, αλλά αποζητά την αποστασιοποίηση. Επιδιώκει να αναπαραστήσει αντικειμενικά τα γεγονότα και να αναδείξει τις διαδικασίες και τις συνδέσεις που έχουν σχηματιστεί στη διάρκεια του χρόνου.

Αντίστροφα, ο αρχικός –ενδεχομένως και ο μοναδικός– στόχος των «μη επαγγελματιών ιστορικών» είναι να υπηρετήσουν την κοινότητά τους, οπότε συνήθως στρατεύονται στην υπόθεση του υπό εξέταση αντικειμένου τους, λόγω ενός βαθύ προσωπικού ενδιαφέροντος ή πάθους για ένα συγκεκριμένο ιστορικό θέμα ή μια ιστορική περίοδο. Αυτό είναι το κύριο κίνητρό τους, το οποίο καθορίζει τα κριτήριά τους, είτε προσπαθούν να σταθούν αντικειμενικά απέναντι στα γεγονότα είτε δεν φοβούνται να ταυτιστούν και να δηλώσουν προσωπικές συμπάθειες. Κατά βάση, επικεντρώνονται στην καταγραφή και στη διατήρηση της τοπικής ή οικογενειακής ιστορίας, θεωρώντας αυτό το

έργο σημαντικό για την κατανόηση της μικρότερης κλίμακας ιστορικών διαδικασιών: «Να γράψω την ιστορία της επαρχίας μου, της οικογένειάς μου, της ομάδας μου, της πόλης μου, του πανεπιστημίου μου». Γι' αυτόν τον λόγο, το πιο σύνηθες πεδίο εμφάνισης της μη επαγγελματικής ιστοριογραφίας είναι η τοπική ιστορία. Ο λόγιος της πόλης ή της κοινότητας γράφει την ιστορία της με σκοπό να αναδείξει τόσο αυτήν όσο και τα πρόσωπά της. Μπορεί επίσης οι μη επαγγελματίες ιστορικοί να έχουν στόχο την εκπαίδευση και την ενημέρωση του κοινού, ειδικά σε θέματα που δεν έχουν λάβει ευρεία προσοχή από τους επαγγελματίες ιστορικούς. Μάλιστα, συχνά κυριαρχεί η αίσθηση ενός καθήκοντος και λανθάνει, από τη δική τους μεριά πλέον, μια αντιπαράθεση με τους επαγγελματίες ιστορικούς: «Να μάθουν οι νεότερες γενιές όσα δεν τους λένε οι επίσημοι ιστορικοί». Από αυτή την άποψη, οι μη επαγγελματίες ιστορικοί μπορεί να επικεντρωθούν σε ιστορικά θέματα που έχουν αγνοηθεί ή παραμεληθεί, προσφέροντας νέες προοπτικές ή εναλλακτικές ερμηνείες. Τέλος, μπορεί επίσης να είναι ένας τρόπος προσωπικής έκφρασης ή δημιουργικότητας, κατά τον οποίον ο μη επαγγελματίας ιστορικός επιλέγει να παρουσιάσει την ιστορία μέσα από μια μοναδική ή καινοτόμο οπτική γωνία.

Η μεθοδολογία στη συγγραφή Ιστορίας από μη επαγγελματίες ιστορικούς μπορεί να διαφέρει αρκετά από την προσέγγιση των επαγγελματιών ιστορικών, αλλά συχνά περιλαμβάνει ορισμένες βασικές αρχές. Συνήθως, οι «μη σπουδαγμένοι» ιστορικοί δηλώνουν συνήθως πίστη σε μια μεθοδολογία, η οποία ταυτίζεται με μια μεγάλη και ιστορική μορφή της διεθνούς ή της ελληνικής ιστοριογραφίας ή της ιστορίας της ιστοριογραφίας, π.χ. Μαρξ, Ένγκελς, Παπαρηγόπουλος, Θουκυδίδης ή και κάποια «πρόσμεση» αυτών των μορφών. Δεν είναι σπάνιο, για παράδειγμα, κάποιος να αναφέρεται στον Θουκυδίδη, αλλά και στον Μαρξ. Η δήλωση αυτή συνήθως φανερώνει και τις πολιτικές ή ιδεολογικές αφετηρίες του συγγραφέα. Σπανίως συνομιλούν με τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία και ακόμη πιο σπάνια με τη διεθνή. Συνήθως, επιλέγουν να χρησιμοποιούν διάσημα ιστορικά έργα παλαιότερων εποχών, θεωρώντας ότι αυτά έχουν αναγνωρισμένη αξία ή επειδή έχουν καλύτερη πρόσβαση σε αυτά ή επειδή αυτά γνωρίζουν πρωτίστως. Άλλες φορές επιλέγουν τη χρήση λιγότερο παλαιότερων κειμένων, τα οποία όμως διαθέτουν κύρος και αναγνώριση στον δικό τους κύκλο. Συχνά αρχίζουν με εκτεταμένη έρευνα, συλλέγοντας πληροφορίες από διάφορες πηγές, όπως βιβλία, άρθρα, αρχειακό υλικό, προφορικές μαρτυρίες και άλλα. Στην πραγματικότητα, οι μη επαγγελματίες ιστορικοί ακολουθούν δύο κοινές πρακτικές, οι οποίες προέρχονται από την ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, τον ιστορικισμό. Η πρώτη ισοδυναμεί με την Ιστορία μεγάλων προσωπικοτήτων και θεσμών και

η δεύτερη με την ιστοριοδιφία, δηλαδή την ανακάλυψη, τη δημοσίευση, τον σχολιασμό και την ανάλυση πηγών.

Για αυτόν τον λόγο, οι μη επαγγελματίες ιστορικοί συνήθως εστιάζουν περισσότερο στην αφήγηση ή την περιγραφή γεγονότων, παρά στην ακαδημαϊκή ανάλυση με τα αφαιρετικά σχήματα της «κοινωνικής», της «οικονομικής» ή της «πολιτισμικής ιστορίας» που επιχειρεί να αναδείξει ιστορικά φαινόμενα. Με άλλα λόγια, η προσέγγισή τους είναι συνήθως συμβαντολογική, με την παράθεση γεγονότων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Κατά βάση, κυριαρχεί ο θετικισμός και επικεντρώνονται στη συλλογή και στην ερμηνεία απτών δεδομένων και πηγών, ενώ μερικοί μπορεί να βασίζονται περισσότερο στην προσωπική εμπειρία, στις αφηγηματικές δομές και στην υποκειμενική ερμηνεία. Συχνά, οι μη επαγγελματίες ιστορικοί ενσωματώνουν μια ποικιλία, ένα μείγμα προσεγγίσεων, αναλόγως με τον σκοπό του έργου τους, τις διαθέσιμες πηγές και τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Βεβαίως, στην πραγματικότητα, τα «γεγονότα» -από τον εντοπισμό τους στο παρελθόν μέχρι την επιλογή τού ποιο θα καταγραφεί και ποιο θα παραμείνει στη λήθη, μέχρι τον συγκεκριμένο τρόπο μεταφοράς τους στο παρόν- προκύπτουν από ερμηνεία. Εντέλει, οι μη ακαδημαϊκοί ιστορικοί ακολουθούν εκ των πραγμάτων ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία λανθάνουν πίσω από τη γεγονοτολογία και συνήθως αναπαράγουν κυρίαρχες οπτικές μιας συγκεκριμένης κοινότητας ή μείγματα οπτικών του κυρίαρχου ιστοριογραφικού τρόπου σκέψης, ακόμη και όταν οι ιστορικοί αυτοί αναδεικνύουν αιρετικά θέματα. Αυτή η άνευ όρων αποδοχή κάποιων παραδοσιακών ιστοριογραφικών σχημάτων είναι σε τελική ανάλυση το υπόβαθρο της σύγκρουσης με την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, η οποία σε γενικές γραμμές αξιοποιεί με μεγαλύτερη ευκολία νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Αντιθέτως, στους μη επαγγελματίες ιστορικούς η κατοχή και η χρήση μοναδικών αρχειακών πηγών τονώνουν την ιστοριογραφική αυτοπεποίθηση έναντι των επαγγελματιών ιστορικών που δεν έχουν πρόσβαση σε αυτά και άρα φαντάζουν μη επαρκείς στην προσέγγιση της αλήθειας. Για αυτόν τον λόγο, συνήθως οι μη επαγγελματίες ιστορικοί με τον έναν ή τον άλλον τρόπο είναι συλλέκτες εγγράφων και χαρακτηρίζονται από μια ατομική αρχειακή κουλτούρα. Θα υποστηρίζαμε μάλιστα εν γένει πως ο ιστορικισμός χαρακτηρίζει πρόσωπα που κατά κύριο λόγο είναι ιδιώτες συλλέκτες αρχείων ή τέλος πάντων αυτά τα δύο, δηλαδή ιστορικισμός και συλλογή αρχείων συνδυάζονται.

Ως εκ τούτου, και από τη μεριά τους οι μη επαγγελματίες ιστορικοί αναπτύσσουν συχνά μια κάποιου είδους «εχθρότητα» απέναντι στην ακαδημαϊκή ιστορία. Αρκετές φορές πιστεύουν ότι υπηρετούν καλύτερα την ιστορική επιστήμη και επιτίθενται στους επαγγελματίες ιστορικούς. Σε κάθε περίπτωση,

τα δύο είδη ιστοριογραφίας συνιστούν δύο διαφορετικές πειθαρχίες, γιατί υπακούν σε διαφορετικές λογικές, μεθοδολογίες, πρακτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Ωστόσο, είναι δυνατό να επικοινωνούν και να αλληλοσυμπληρώνονται. Οι μη επαγγελματίες ιστορικοί μπορεί να μην ακολουθούν τις αυστηρές ακαδημαϊκές πρακτικές των επαγγελματιών, αλλά η εργασία τους μπορεί να προσφέρει σημαντικές και πιο εύκολα προσβάσιμες στο κοινό εισφορές στην κατανόηση της Ιστορίας. Ο πανεπιστημιακός ιστορικός Σωκράτης Πετμεζάς είχε παρατηρήσει κάποτε -κατά την παράδοση ενός σεμιναρίου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα στο Ρέθυμνο- πως σε σημαντικό βαθμό η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία δυσκολεύεται να αγγίξει πολλά νέα θέματα γιατί δεν προϋπήρξε ποτέ μια σοβαρή συμβαντολογική ιστοριογραφική παράδοση. Δηλαδή μια παράδοση που θα έχει ήδη αγγίξει τα θέματα αυτά και θα τα έχει παρουσιάσει και ερμηνεύσει ήδη μία φορά με βάση τα γεγονότα ή με βάση γενικά και αφηρημένα σχήματα, όπως το έθνος ή η τάξη, ή θα τα έχει καταγράψει σε ιστοριογραφικό κείμενο με βάση τις επικρατούσες αντιλήψεις. Έτσι, οι νεότεροι ιστορικοί θα μπορούσαν να συνομιλήσουν και να βασιστούν σε αυτά, να χρησιμοποιήσουν τον πλούτο των γεγονότων, να γίνουν γνώστες των θεωριών που έχουν επικρατήσει, να εμβαθύνουν την έρευνά τους και να οδηγηθούν σε νέα συμπεράσματα. Με άλλα λόγια, η παρουσία των μη επαγγελματιών ιστορικών είναι σημαντική για την ακαδημαϊκή ιστορία και το έργο τους αποτελεί ιστοριογραφική βάση. Το πιο σημαντικό στοιχείο όμως στο έργο των μη επαγγελματιών ιστορικών είναι ότι συχνά βρίσκουν μεγάλη αποδοχή από το αναγνωστικό κοινό. Τα βιβλία τους αποτελούν ένα πολύ πιο εύκολο και προσβάσιμο ιστορικό έργο σε σχέση με εκείνα των επαγγελματιών ιστορικών, διότι είναι ήδη γνωστοί με άλλες ιδιότητες στις κοινότητές τους. Για αυτόν το λόγο, το έργο τους διαθέτει ήδη κύρος και οι ίδιοι πολλές φορές καθιερώνονται και αναγνωρίζονται ως σημαίνοντες ιστορικοί.

3. Η πιο αυθεντική έκφραση του ανθρώπου της νέας προοδευτικής λαϊκότητας

Η μακρά αυτή εισαγωγή ήταν αναγκαία προκειμένου να θέσουμε ένα πλαίσιο κατανόησης και ερμηνείας του ιστοριογραφικού έργου του Δημήτρη Λιβεράτου, ιδιαιτέρως εκείνου του κομματιού που αφορά την Ιστορία του εργατικού κινήματος στον Μεσοπόλεμο. Στα περισσότερα κείμενά μου, για την Ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος, χρησιμοποιώ το σχήμα του Άγγελου Ελεφάντη για το νέο είδος ανθρώπου που προσφέρει στο κομμουνιστικό κίνημα. Ο ίδιος θεωρεί ότι ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της μεσοπολεμικής περιόδου είναι η γένεση «μιας νέας προοδευτικής λαϊκότητας», η οποία απο-

κρυσταλλώνεται στους ανθρώπους της Αριστεράς. Ο τύπος, λοιπόν, του νέου πολιτικού ανθρώπου, σύμφωνα με τον Ελεφάντη, γεννήθηκε

«μέσα στις αντιφάσεις της κοινωνίας του Μεσοπολέμου, μέσα στις υποτυπώδεις κομματικές οργανώσεις, στις αντιφασιστικές κινητοποιήσεις, στα συνδικάτα, στις μαζικές οργανώσεις, στα πολιτισμικά ρεύματα, τύπος άγνωστος ως τις τότε παραγωγές του πολιτικού αστικού κόσμου. Ο νέος πολιτικός μέλος-στέλεχος του ΚΚΕ, συνδικαλιστής, διανοούμενος, διαδηλωτής, εξόριστος, υπόδικος, φυλακισμένος, απεργός, συνεταιριστής, κοινοτάρχης ήταν το ευαίσθητο και προοδευτικό ένζυμο στον κοινωνικό του χώρο, γέννημά του και φυσικός ηγέτης. Το νόημα της σοσιαλιστικής λαϊκότητας που αναδείκνυε ήταν διπλά ρηξικέλευθο: ανατάραζε την ακινησία της παράδοσης και δεν έστεργε στην καπιταλιστική τάξη του εκσυγχρονιστή-μοντέρνου αστού».³²⁰

Το πρόβλημα στη σκέψη του Ελεφάντη είναι ότι ταυτίζει αυτή τη «μορφή ανθρώπου» αποκλειστικά με το ΚΚΕ, αντιπαρερχόμενος τις αντιπολιτευτικές οργανώσεις ως «εξωιστορικές». Στο βιβλίο μου για τους αρχειομαρξιστές ασκείται κριτική στην μονομέρεια της σκέψης του Ελεφάντη και δεν θα σταθώ σε αυτό εδώ.³²¹ Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι όμως μόνο το ΚΚΕ που συμβάλλει στη διαμόρφωση αυτού του ανθρώπου. Η συμβολή του αρχειομαρξισμού και των άλλων τροτσκιστικών κομμουνιστικών ομάδων στην οικοδόμηση του «κομμουνιστή» ως αντίπαλου δέους στον «αστό» είναι αρκετά σημαντική τόσο για την εποχή του Μεσοπολέμου όσο και για την εποχή του πολέμου.

Ο Δ. Λιβιεράτος ήταν στρατευμένος στο ελληνικό εργατικό και τροτσκιστικό κομμουνιστικό κίνημα από πολύ μικρός. Ανθυπολοχαγός στη στρατιωτική σχολή του ΕΛΑΣ μετέχει σε μια μικρή ομάδα που αποτελεί τη νεολαία του Επαναστατικού Σοσιαλιστικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος Ελλάδας-ΕΣ(Κ)ΚΕ, το οποίο είχε ηγέτη τον παλαιό γραμματέα του ΚΚΕ, Θωμά Αποστολίδη. Το εν λόγω κόμμα είχε ζητήσει να συμμετάσχει στο ΕΑΜ ως συνιστώσα του, όμως η ηγεσία του ΚΚΕ πρόβαλε βέτο και αρνήθηκε την ένταξή του. Έτσι, τα μέλη του ΕΣΚΚΕ προσχώρησαν στο ΕΑΜ, κρύβοντας όμως την πολιτική τους τοποθέτηση. Στη συνέχεια, ο Δ. Λιβιεράτος, συμμετέχει, το 1946, στο νέο ενοποιημένο τροτσκιστικό κόμμα, το Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας

320. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, β' έκδοση, Αθήνα 2000, σελ. 46.

321. Κ. Παλούκης, *Αρχειομαρξιστές, οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2021, σελ. 19.

(ΚΔΚΕ), τμήμα της Τετάρτης Διεθνούς, αλλά δεν κόβει ποτέ τις γέφυρες με την αριστερή σοσιαλδημοκρατία. Εξορίζεται κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, ενώ μετά την ήττα του αντιστασιακού κινήματος συνέχισε να αγωνίζεται μέσα από τις γραμμές του εργατικού κινήματος, έχοντας συνδικαλιστική δράση. Συμμετείχε στο Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού (1951) και στο Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (1955). Έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου Νέων, το 1953, η οποία ήταν μια νόμιμη μετωπική οργάνωση. Συμμετείχε, με τον Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο), στην Αλγερινή Επανάσταση και ήταν από τους πρωτεργάτες της πρώτης αντιδικτατορικής οργάνωσης, το 1967, κατά της Χούντας των Συνταγματαρχών, με το όνομα Δημοκρατικές Επιτροπές Αντίστασης (ΔΕΑ), ενώ στη διάρκεια της Δικτατορίας (1967-1974) καταφεύγει στη Γερμανία. Ακολουθεί, πολιτικά, στο εσωτερικό του τεταρτοδιεθνιστικού ρεύματος τον Μ. Ράπτη. Όταν, μετά τη Δικτατορία, επιστρέφει στην Ελλάδα, μετέχει, κάτω ακριβώς από το ίδιο πρίσμα, στο Εκτελεστικό Γραφείο του νεο-ιδρυμένου ΠΑΣΟΚ, ως εκπρόσωπος της τροτσκιστικής και αριστερής πτέρυγας του, για να αποχωρήσει από αυτό το 1976. Έτσι, παρά τη στράτευσή του στον τροτσκισμό, δεν είναι ποτέ απομονωμένος και αποκλεισμένος σε μια μικρή ομάδα. Αντίθετα, αναζητεί πάντα να βρίσκεται εκεί όπου αναπτύσσεται το δυναμικό αριστερόστροφο ρεύμα της εκάστοτε εποχής. Βεβαίως, ο Δ. Λιβιεράτος συνεχίζει να διατηρεί στενή επαφή με τμήματα του σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος, το οποίο βρίσκεται σε ανοδική πορεία τη δεκαετία του 1970. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του θα συνδεθεί με την Οργάνωση Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ), η οποία μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (ΣΕΚ) και διαμέσου αυτών με την Αντικαπιταλιστική Αριστερή Συνεργασία για την Ανατροπή (ΑΝΤΑΡΣΥΑ), χωρίς ποτέ να γίνει μέλος σε καμία πολιτική οργάνωση από το 1976 και εξής. Ο Λιβιεράτος είναι η πιο αυθεντική έκφραση αυτού του είδους ανθρώπου της νέας προοδευτικής λαϊκότητας που περιγράφει ο Ελεφάντης, ακριβώς γιατί υπήρξε συνάμα ένας αγωνιστής και ένας λαϊκός διανοούμενος, ένας άνθρωπος γνήσια μοντέρνος.

4. Ο αυτοδίδακτος ιστορικός του εργατικού κινήματος

Οι άνθρωποι της Αριστεράς προτάσσουν τον κομμουνιστικό διαφωτισμό ως έναν από τους πολλούς παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της εργατικής συνείδησης και της ευρύτερης πολιτικής λαϊκής κουλτούρας. Ιδιαίτέρως, η εμφάνιση του τροτσκιστικού κομμουνισμού στην Ελλάδα συνδέθηκε πρωτίστως με το ζήτημα της μόρφωσης στα εργατικά στρώματα. Οι

αρχαιομαρξιστές συγκροτήθηκαν και εξελίχθηκαν με όπλο τη δημιουργία ενός διαφωτιστικού οργανισμού. Την ίδια περίοδο, η ομάδα του Π. Πουλιόπουλου προσπάθησε, όταν διοικούσε το ΚΚΕ, να οργανώσει αντίστοιχες δομές.³²² Αντιστοίχως, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια στο κομμουνιστικό κίνημα κυριάρχησε το αίτημα για συλλογική αυτομόρφωση, δηλαδή για οργανωμένη συλλογική μελέτη και ταυτοχρόνως συλλογικά συμπεράσματα. Ο Θ. Κορακάκης αναφέρεται στους αυτοδιδάκτους πολιτικούς κρατούμενους της περιόδου 1945-1966, οι οποίοι χαρακτηρίζονται αυτοδιδάκτοι πρώτης γενιάς. Αυτοδιδάκτους δεύτερης γενιάς θεωρεί μια μερίδα νέων, η οποία παρά την κοινωνική καχεξία της επηρεάστηκε από τη στάση ζωής των πρώτων και στράφηκε στα γράμματα και στις τέχνες. Εκεί όπου οι νικητές του Εμφυλίου έφτιαχναν τα αναμορφωτήρια του «Νέου Παρθενώνα», όπως ονομάστηκε η Μακρόνησος, για να αναβαπτίσουν τους «εθνικούς μειοδότες» και «προδότες» στα ελληνικά ιδεώδη, εκεί διεξαγόταν μια μεγάλη ιδεολογική και πολιτισμική μάχη. Εκεί, κάτω από τις πιο αντίξοες συνθήκες, η παλιότερη και η νεότερη γενιά αγωνιστών μορφωνόταν και διαμορφωνόταν. Προετοίμαζε τον εαυτό της όχι μόνο για να αντέξει, αλλά και για να αντεπιτεθεί. Χιλιάδες νέοι που άφησαν τον δρόμο της εκπαίδευσης και πήραν το μονοπάτι του αγώνα, νέοι που καθημερινά αντιμετώπιζαν το φάσμα της εκτέλεσης, απέκτησαν δεξιότητες που δεν θα τις κατείχαν εάν έμεναν κλεισμένοι στη φυλακή του χωριού τους ή στη φυλακή της συντηρητικής οικογένειας. Από εκεί προέκυψε όλος ο ανθρώπινος πλούτος αυτής της χώρας, μικρό δείγμα ενός κόσμου που χάθηκε ή καταστράφηκε και στάλθηκε στο απόσπασμα ή στο περιθώριο για να κυβερνήσουν οι «χωροφύλακες» και οι λογιότατοι των παραθρησκευτικών οργανώσεων.³²³

Ο Δ. Λιβιεράτος ανήκει στη γενιά των αυτοδιδάκτων της περιόδου 1945-1966 και μια από τις φωτεινές μορφές της. Αυτή η γενιά αισθάνεται τη σημασία της αυτομόρφωσης και επιθυμεί να επιτελέσει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία των αυτοδιδάκτων της επόμενης γενιάς. Το κίνητρο αυτό ενεργοποιεί τον Λιβιεράτο στη μετάβαση από τον κλειστό χώρο της αυτομόρφωσης στην εκδοτική προσπάθεια. Η σχέση του με το μεταπολιτευτικό εργατικό κίνημα της δεκαετίας του 1970, αλλά και από την άλλη η βαριά παράδοση του ελληνικού τροτσκισμού για την κεντρικότητα του κομμουνιστικού διαφωτισμού και της μόρφωσης δίνουν στον Λιβιεράτο εκείνα τα ευαίσθητα κριτήρια ώστε να αισθανθεί ένα τεράστιο «κενό». Πιστεύει ότι οι νέοι ριζοσπαστικοποιημένοι εργάτες πρέπει να γνωρίζουν την Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος.

322. Κ. Παλούκης, *Αρχαιομαρξιστές*, ό.π., σελ. 201-224.

323. Θ. Κορακάκης, *Φυτώρια αυτοδιδάκτων, φυλακές και εξορίες. Το παράδειγμα της Καισαριανής*, εκδόσεις Κοροντζή, Αθήνα 2015.

Έτσι, κάποιες σημειώσεις και μια αρχική έρευνα από κάποια ιδεολογικά μαθήματα που λειτούργησαν σαν εφελτήριο καταλήγουν στο πρώτο βιβλίο. Με λίγα λόγια, ένας απλός αριστερός εργάτης βιώνει ως δική του εσωτερική ανάγκη και δικό του καθήκον να επιτελέσει έναν άλλον ρόλο. Με τον ίδιο τρόπο που ένας λόγιος μιας τοπικής κοινότητας αισθάνεται την ανάγκη να γράψει την ιστορία της, ο Δ. Λιβιεράτος αναλαμβάνει τον ρόλο του «λογίου» της εργατικής τάξης και ξεκινά να γράφει την ιστορία της. Η γκραμσιανή θεώρηση των πραγμάτων θα χαρακτήριζε τον Δ. Λιβιεράτο ως «οργανικό διανοούμενο» της εργατικής τάξης.

Το 1976 εκδίδεται ο πρώτος τόμος της τετράτομης σειράς με τίτλο: *Το ελληνικό εργατικό κίνημα (1918-1923)*. Το 1985 οι Εναλλακτικές Εκδόσεις κυκλοφορούν τον δεύτερο τόμο, για την περίοδο 1923-1927, με νέο τίτλο: *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα*. Ακολουθεί ο τρίτος τόμος, το 1987, για την περίοδο 1927-1931, ενώ ο τέταρτος και τελευταίος τόμος καταπιάνεται με την περίοδο 1932-1936 και κυκλοφορεί το 1994. Η σειρά φιλοδοξεί να πιάσει το νήμα από το έργο του Γιάννη Κορδάτου. Γι' αυτό, ο πρώτος τόμος ξεκινάει από εκεί όπου σταματάει το βιβλίο του Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*.

Ο Δ. Λιβιεράτος, με τα έργα του αυτά, καθιερώνεται ως ιστορικός του εργατικού κινήματος και συνεχίζει, κυρίως μετά τη Δικτατορία, εκδίδοντας σχεδόν κάθε δύο χρόνια και ένα νέο βιβλίο: α) *Ιουλιανά 1965* β) *Παντελής Πουλιόπουλος. Ένας διανοούμενος επαναστάτης* γ) *Η εργατική πρωτομαγιά στην Ελλάδα, (1890-1999)* δ) *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό 1923-1946* (μαζί με τους Δ. Κατσορίδα και Κ. Παλούκη), ε) *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967* στ) *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, Εργατικό ΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945* ζ) *90 Χρόνια ΓΣΕΕ*, και ίσως το πιο γοητευτικό από όλα, η) *Το αόρατο εργοστάσιο της επανάστασης 1959-1962. Οι διεθνιστές της Δυτικής Επιμελητείας στην Αλγερία*. Εν τω μεταξύ έχουν εκδοθεί πριν τη Δικτατορία και άλλα βιβλία του, τα οποία αναφέρονται κυρίως στους αποικιακούς λαούς, όπως είναι *Η Μαύρη Ήπειρος*, η οποία επανεκδόθηκε το 2023, ως το βιβλίο *Η Αλγερινή Επανάσταση (1965)*.

Στο έργο του Λιβιεράτου τα γεγονότα και τελικά η ίδια η κίνηση της Ιστορίας δεν καθορίζονται μόνο από τα πρόσωπα του επίσημου πολιτικού κόσμου, αλλά κυρίως από τους ίδιους τους εργάτες, οι οποίοι οργανώνονται σε συνδικάτα και σε κόμματα, προετοιμάζουν απεργίες και φτάνουν πολλές φορές σε εξεγέρσεις. Από αυτή την άποψη είναι μια Ιστορία για τους «από κάτω» με πρωταγωνιστές τους «από κάτω» και βέβαια γραμμένη από έναν από αυτούς.

5. Η βιβλιοθήκη ενός κομμουνιστή

Σε μια από τις επισκέψεις μου στο σπίτι του Δημήτρη Λιβιεράτου, γύρω στο 2003, συζητούσαμε για τον Π. Πουλιόπουλο μπροστά από τη μικρή βιβλιοθήκη του, στην οποία διατηρούσε μάλλον τα πιο χρήσιμα βιβλία του. Θυμήθηκε κάτι. «Μια στιγμή», μου λέει. Ανέβηκε σε ένα σκαμνί, μετά πάνω στο θρανίο, τεντώθηκε, το βρήκε, μου το έδωσε, κατέβηκε και μου το χάρισε. Γνώριζα ότι είχε πάθει έμφραγμα το 1984, ενώ είχε κάποια δυσφορία καρδιακή εκείνο τον καιρό. Αυτή η υπόθεση στην οποία ήταν ταγμένος του έδινε ζωή. Η βιβλιοθήκη του ήταν βεβαίως πολύ πιο μεγάλη, ενώ διατηρούσε και ένα σημαντικό αρχείο. Τα διαβάσματά του ωστόσο καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό και τις απόψεις του για την Ιστορία. Ο πρώτος τόμος της σειράς του δεν έχει υποσημειώσεις και βιβλιογραφία. Ο δεύτερος και ο τρίτος έχουν ενιαίες υποσημειώσεις και βιβλιογραφία. Είναι φανερό ότι πλέον καταλαβαίνει τη σημασία του έργου του και εκτιμά την αξία της ακαδημαϊκής τεκμηρίωσης.

Τα αναγνώσματά του είναι πρώτα απ' όλα τα βασικά κείμενα της ελληνικής τροτσκιστικής κειμενογραφίας και βέβαια ευρύτερα οι εκδόσεις του κομμουνιστικού κινήματος: *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. Οι αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς και της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς που είχαν κυκλοφορήσει στον Μεσοπόλεμο, ντοκουμέντα του ΚΚΕ και άλλες κομματικές ιστορίες του ΚΚΕ, και βέβαια κείμενα του Π. Πουλιόπουλου και ντοκουμέντα του Σπάρτακου. Είχε στη διάθεσή του μια σειρά από προφορικές μαρτυρίες και κείμενα πρωταγωνιστών του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος: Α. Μπεναρόγια, Ε. Σταυρίδης, Δ. Στρατής, Γιάννης Πετσόπουλος, Α. Στίνας, Κ. Καστρίτης, Γ. Ποντίκης, Γ. Θ. Φεσόπουλος, Σ. Σωμερίτης, Ν. Γιαννιός, Γ. Γεωργιάδης, Ν. Ζαχαριάδης, Γ. Σιάντος. Ως επιστημονικές μελέτες για το εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα χρησιμοποίησε όσα βιβλία ήταν δημοσιευμένα εκείνη την εποχή, όπως των Γ. Κουκουλέ, Θ. Νικολόπουλου [Θ. Μπενάκη], Μ. Κόρακα, Π. Κραβαρίτου, Γ. Φ. Νεόκοσμου, Τ. Βournά, Α. Σολάρο, Κ. Μοσκόφ, Α. Alexander, Α. Ελεφάντη, Γ. Κατσούλη, Γκ. Δοντοπούλου-Ροζάκη, G. Kousoulas και φυσικά Γ. Κορδάτου. Για τα ζητήματα Γενικής Ιστορίας χρησιμοποίησε γνωστές Ιστορίες: τους Γ. Δαφνή, Γ. Κορδάτο, Ν. Ψυρούκη, Γ. Δερτιλή. Για τα ζητήματα οικονομίας του Μεσοπολέμου χρησιμοποίησε ως πηγές τη Στατιστική Επετηρίδα, εκθέσεις του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου, τον Ν. Μικελή και ως δευτερογενή βιβλιογραφία σημαντικές μελέτες των Γ. Αναστασόπουλου, Μ. Πλατανόπουλου και Δ. Μπάτση. Επίσης, είχε στη διάθεσή του μια σειρά από σημαντικές εγκυκλοπαίδειες της χώρας: Πυρσός, Δανδράκης, Κοινωνιολογικό Λεξικό Ανεξάρτητου, Βοβολίνης. Ακόμη, είχε στα χέρια του την έκδοση του εκδοτικού οίκου Αλλαγή για

τα Αρχεία του Τρότσκι και μια σειρά από εφημερίδες: *Ριζοσπάστης*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Σπάρτακος* κ.ά. Τέλος, πληροφορίες έλαβε από αφηγήσεις των Χ. Σαρδή (ξυλουργό), Λ. Τουρνόπουλου (τσαγκάρη), Δ. Στρατή, Α. Ζάκκα, Τ. Δημητρίου και Κ. Πανταζή, μέλος της απεργιακής επιτροπής το 1936. Με άλλα λόγια, το έργο του όχι μόνο δεν στερείται καθόλου των βασικών στοιχείων της ακαδημαϊκής τεκμηρίωσης, αλλά εδράζεται στα θεμελιώδη έργα της εποχής του. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τον ανθό της σοβαρής σκέψης λίγο πριν από το μεγάλο ξέσπασμα της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας κατά τη δεκαετία του 1990. Αυτά τα κείμενα καθόρισαν τη σκέψη του και φυσικά τα επιστημολογικά του κριτήρια. Ως «αυτοδίδακτος» κατάφερε να ενσωματώσει όλες αυτές τις πληροφορίες με υποδειγματικό ακαδημαϊκό τρόπο σε μια πραγματικά λιτή ρέουσα αφήγηση χωρίς σχολιασμούς, προσωπικούς ή πομπώδεις, δημοσιογραφικού τύπου.

6. Πιάνοντας το νήμα από τον Κορδάτο: Η εργατική τάξη ως ενιαίο υποκείμενο

Αρχικά, οι μεταφράσεις κλασικών έργων του διεθνούς μαρξισμού και, σύντομα, η παραγωγή πρωτότυπων πολιτικών, ιστορικών και θεωρητικών έργων μαρξιστικής κατεύθυνσης από Έλληνες συγγραφείς αποτέλεσαν προϊόντα της μεσοπολεμικής διαφωτιστικής κομμουνιστικής κουλτούρας. Οι Έλληνες κομμουνιστές ήθελαν από τη μια να διαδώσουν τα θεμελιώδη μαρξιστικά κείμενα και από την άλλη, με βάση αυτά, να επιχειρήσουν να «διαβάσουν» με ένα νέο τρόπο την ελληνική πραγματικότητα και το παρελθόν του ελληνικού κράτους. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση συγγραφέα είναι βέβαια ο Πάνης Κορδάτος, ο οποίος επιχειρήσει να συγκροτήσει μια μαρξιστική άποψη για τα πιο κρίσιμα ζητήματα της εθνικής ιστοριογραφίας. Με το βιβλίο του *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, με βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία*, συνθέτει την πρώτη ιστοριογραφική αφήγηση για το πρώιμο εργατικό κίνημα της χώρας. Ο Κορδάτος δεν συνιστά μια κλασική περίπτωση ερασιτέχνη ιστορικού, καθώς η ιστοριογραφική του σκέψη εν γένει διαπερνάται από ιστοριογραφικά ερωτήματα και την αγωνία να θεμελιώσει μια εναλλακτική θεώρηση της εθνικής ιστορίας. Από τη μια υιοθετεί τη συμβατική χρονολογική και συμβατολογική αφήγηση με βάση την οποία το εργατικό κίνημα παρουσιάζει μια θετικιστική εξέλιξη προς την ωριμότητά του, ενώ από την άλλη διαπιστώνει τη διασύνδεση αυτής της πορείας με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και αναπτύσσει μια σειρά ερμηνευτικά σχήματα.

Αναμφισβήτητα, η συμβολή του Κορδάτου είναι τεράστια, διότι μεταφέρει στην Ελλάδα το μαρξικό παράδειγμα. Ακολουθώντας τα ιστορικά κείμενα

του Κ. Μαρξ, η εργατική τάξη αντιμετωπίζεται ως διακριτό κοινωνικό υποκείμενο με μια δική της ιστορία και προϊστορία. Ταυτοχρόνως, το νέο βιομηχανικό προλεταριάτο αποκτά τις γνωστές μαρξικές μυθικές διαστάσεις για τον ιστορικό του ρόλο. Βέβαια, η μαρξική παράδοση κληροδοτεί στον Κορδάτο αντιφάσεις και αδυναμίες, οι οποίες μάλιστα θα διαπεράσουν και τους επιγόνους του. Συγκεκριμένα, ο Γ. Κορδάτος υμνεί τις «καπνισμένες καμινάδες» του Πειραιά, ακριβώς επειδή ταυτίζει το εργατικό κίνημα με το βιομηχανικό προλεταριάτο και θεωρεί ότι μέσα σε αυτό το βιομηχανικό πλαίσιο εντοπίζονται τα πρώτα βήματα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Ωστόσο, όταν αναφέρεται σε συνδικαλιστικές δράσεις και πρωταγωνιστές του εργατικού κινήματος, πρόκειται για τη συνδικαλιστική δραστηριότητα των ειδικευμένων τεχνιτών των παραδοσιακών επαγγελμάτων και όχι του βιομηχανικού προλεταριάτου.³²⁴

Ο Δ. Λιβιεράτος έχει ως πρότυπο το έργο του Κορδάτου και επιθυμεί, όπως αναφέρθηκε, να πιάσει το νήμα από το χρονικό σημείο που εκείνος σταμάτησε το βιβλίο του, δηλαδή το 1918.³²⁵ Για αυτόν τον λόγο, στην προσέγγιση της δομής της εργατικής τάξης ο Λιβιεράτος ακολουθεί την παραδοσιακή μαρξιστική προσέγγιση, όπως την εισήγαγε ο Κορδάτος. Η εκβιομηχάνιση και η καπιταλιστικοποίηση των σχέσεων παραγωγής φέρνουν την εργατική τάξη στο προσκήνιο μαζί με την αστική τάξη. Κομβικό σημείο το 1909. Όταν όμως τόσο ο Κορδάτος όσο και ο Λιβιεράτος παρουσιάζουν τους μαχητικούς κοινωνικούς αγώνες της εργατικής τάξης, παρατηρεί κανείς ότι οι μάχες αυτές δεν δίνονται από μια μοντέρνα βιομηχανική εργατική τάξη, αλλά από εργατικά στρώματα, όπως οι καπνεργάτες, οι αρτεργάτες, οι υποδηματεργάτες, οι οικοδόμοι. Τα στρώματα αυτά προέρχονται κυρίως από παραγωγικές δομές που έχουν ως βάση τη συντεχνιακή λειτουργία και όχι την επιστημονική ή την εκμηχανισμένη παραγωγή. Σε αυτό το πλαίσιο, σχεδόν αυτονόητα υιοθετεί το σχήμα του Κορδάτου για το προλεταριάτο της εποχής. Η έννοια εργατική τάξη ταυτίζεται με την έννοια προλεταριάτο, ενώ οι διαιρέσεις εντός της εργατικής τάξης θεωρούνται πρωτίστως πολιτικές και εθνοτοπικές, λόγω όμως της έλευσης του προσφυγικού πληθυσμού. Ωστόσο, ο Λιβιεράτος αναπαράγει κατά το έλασσον τις μαρξικές αντιφάσεις, διότι εμμένοντας πιστά στη γεγονοτολογία αποφεύγει τις κοινωνιολογικές ερμηνείες. Παρότι, λοιπόν, τα γεγονότα που αφηγείται αφορούν τις περισσότερες φορές εργατικά στρώματα ειδικευμέ-

324. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, σελ. 21.

325. Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976, σελ. 22.

νων τεχνιτών με συντεχνιακό παρελθόν και λιγότερο μοντέρνα στρώματα της εργατικής τάξης, αποφεύγει οποιαδήποτε συζήτηση περί εκβιομηχάνισης ή μη. Αυτά τα ζητήματα θεωρούνται κάπως αυτονόητα.

Για τον Λιβιεράτο υπάρχει μία ενιαία εργατική τάξη, χωρίς διακρίσεις και διαφοροποιήσεις που αξίζει κανείς να επισημάνει. Ο ίδιος γνωρίζει ότι κατά τον Μεσοπόλεμο είχε υπάρξει μια συζήτηση περί ειδικευμένων εργατών, όταν, για παράδειγμα, ο Π. Πουλιόπουλος προσπάθησε να ερμηνεύσει την ανάπτυξη του αρχειομαρξισμού, αποδίδοντας ιδιαίτερη σχέση στην οργάνωση αυτή με τα συντεχνιάζοντα στρώματα των ειδικευμένων τεχνιτών.³²⁶ Επίσης, αποφεύγει οποιαδήποτε νύξη σχετικά με τη θέση των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα και ευρύτερα τη θηλυκή εργασία. Ακόμη, απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε κάποια μορφή εργατικής αριστοκρατίας ή ηλικιακές διαφορές. Τέλος, δεν ενδιαφέρεται να αναδείξει μια ποικιλομορφία συνδικαλιστικών ρεπερτορίων ούτε απασχολείται με ζητήματα γύρω από την εργατική ή κομμουνιστική βία. Αυτές οι συζητήσεις μάλλον φαντάζουν διχαστικές και χωρίς κάποια αξία για αυτό που έχει ως σκοπό: να παρουσιάσει δηλαδή μια εργατική τάξη κοινωνικά και πολιτισμικά ενωμένη. Θεωρεί ότι το βασικό κίνητρο που ενεργοποιεί τη συνδικαλιστική δράση είναι το ταξικό συμφέρον και η ταξική εκμετάλλευση και το μόνο ζήτημα που διχάζει και διασπά την εργατική τάξη είναι οι εσωτερικές της πολιτικές διαφωνίες ανάμεσα στις διάφορες παρατάξεις.

Ο μαρξισμός, λοιπόν, του Λιβιεράτου θα έλεγε κανείς ότι είναι τυπικός και παραδοσιακός. Η εργατική τάξη διαθέτει μια αληθινή, συγκεκριμένη, υπόσταση, η οποία μπορεί να οριστεί σχεδόν μαθηματικά - τόσοι άνθρωποι, που έχουν τάδε σχέση με τα μέσα παραγωγής. Με βάση αυτήν την υπόθεση είναι πλέον δυνατό να συναχθεί λογικά η ταξική συνείδηση που έχει. Απουσιάζουν από το έργο του νεότερες μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες δίνουν μεγαλύτερη σημασία στις διακριτές ποιότητες στο εσωτερικό της εργατικής τάξης. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να προσάψει στον Λιβιεράτο κάποια ευθύνη για αυτό, καθώς δεν ήταν δική του δουλειά. Δεν θα μπορούσε παρά να δουλέψει με τα αναλυτικά εργαλεία που του ήταν εύχερα και αναγκαία για τον δικό του στόχο. Η μεγάλη αρετή της σειράς του είναι ακριβώς ότι προσφέρει ανόθευτη την παραδοσιακή μαρξιστική ιστοριογραφική προσέγγιση για την εργατική τάξη. Στα χρόνια ανάμεσα στο 1918 έως το 1936, οι περισσότεροι εργαζόμενοι στην Ελλάδα έφτασαν να νιώθουν μια κοινότητα συμφερόντων μεταξύ τους και μια αντίθεση συμφερόντων απέναντι στους κυβερνήτες και τους ερ-

326. Π. Πουλιόπουλος, «Κομμουνισμός και Αρχαιομαρξισμός», περιοδικό *Σπάρτακος*, τεύχος 6 (1930), σελ. 12-15.

γοδότες τους. Ο Δ. Λιβιεράτος περιγράφει με φοβερή ιστορική ακρίβεια όλα εκείνα τα γεγονότα που αυτή η ταξική συνείδηση παρήγαγε.

7. Μια πολιτική ιστορία του εργατικού κινήματος

Η δομή των βιβλίων της τετράτομης σειράς για το εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο ακολουθεί την εξής διάρθρωση. Αρχικά, παρουσιάζονται τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου που εξετάζει ο τόμος και έπονται τα εργατικά γεγονότα της ίδιας περιόδου. Στη συνέχεια εξετάζονται οι θέσεις ή οι εξελίξεις διαφόρων πολιτικών κομμάτων, π.χ. ο βενιζελισμός, οι σοσιαλιστές, οι αγροτιστές κ.λπ. Παρουσιάζονται συνέδρια των κομμουνιστικών κομμάτων ή των εργατικών συνδικάτων. Ιδιαίτερες υποενότητες συγκροτούνται για να περιγράψουν σημαντικά γεγονότα. Τα κείμενά του παρουσιάζουν όλα τα τυπικά στοιχεία της ερασιτεχνικής ιστοριογραφίας. Το βασικό συστατικό της γραφής του είναι το συμβάν και η κίνηση των συμβάντων. Είναι εξαιρετικά αυστηρός με την ορθότητα των γεγονότων και την πιστότητα των δεδομένων, ενώ απουσιάζουν ερμηνευτικά σχήματα. Το στοιχείο αυτό φέρνει εκ των πραγμάτων τον Λιβιεράτο σε αντίθεση με το βιβλίο του Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, στο οποίο εντοπίζονται πραγματολογικά λάθη σε μια σειρά από ιστορικά δεδομένα. Ο δεύτερος υποτιμώντας τις πραγματολογικές λεπτομέρειες προέκρινε την ερμηνεία, ενώ ο πρώτος ακριβώς το αντίθετο. Μάλιστα, τα πραγματολογικά λάθη στο βιβλίο του Ελεφάντη αποτελούσαν ένα από τα πιο σταθερά σημεία κριτικής του Λιβιεράτου στο συγκεκριμένο κείμενο, στις μεταξύ μας προφορικές συζητήσεις. Επιπλέον, επισήμαινε πως αιτίες δεν ήταν μόνο η αδιαφορία και η πολιτική/ιδεολογική υστεροβουλία, καθώς συνήθως τέτοια λάθη αφορούσαν στοιχεία σχετικά με τις τροτσκιστικές ομάδες.

Ωστόσο, ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων υποδεικνύει μια λανθάνουσα ερμηνεία και ιστοριογραφικά σχήματα. Παρά την κυριαρχία του συμβάντος, ο Λιβιεράτος εκφράζει άποψη για τα πολιτικά και εργατικά φαινόμενα. Η άποψη αυτή ταυτίζεται πολύ συχνά με την άποψη των τροτσκιστών της εποχής ή με μεταγενέστερες επικρατούσες εκτιμήσεις. Κατά την άποψή μου, προσεγγίζει τον Μεσοπόλεμο, ακολουθώντας κάποιες βασικές παραδοχές: Η καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας έχει επιτρέψει την εμφάνιση της εργατικής τάξης και ως εκ τούτου αναδύεται η ταξική σύγκρουση ως κομβική για την περίοδο. Η αστική και η εργατική τάξη δομούνται και οργανώνονται αντιπαραθετικά και με μαθηματική ακρίβεια οδηγούνται σε σύγκρουση. Από αυτή την άποψη το έργο του Λιβιεράτου έρχεται σε πλήρη αντίθεση και με το μήνυμα του βιβλίου του Α. Ελεφάντη, το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1976. Το συγκεκριμένο βιβλίο διαπερνάται από ένα γενικό κεντρικό ερώτημα, τη διερεύνηση της

αποτυχίας ή της επιτυχίας των στόχων της επαγγελλόμενης επανάστασης, και μελετώνται οι απόψεις που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του ΚΚΕ και, ως εκ τούτου, η συμβολή του στη μεσοπολεμική κοινωνική και πολιτική σύγκρουση. Ουσιαστικά, η επαναστατική επαγγελία των κομμουνιστών παρουσιάζεται ως η παιδική αριστερίστικη ηλικία του κομμουνισμού προτού «περάσει» στην ωριμότητα του ΕΑΜ.³²⁷ Αντιθέτως, στο έργο του Λιβιεράτου, η ελληνική κοινωνία μοιάζει με ένα καζάνι που βράζει και, ως εκ τούτου, η επανάσταση δεν ήταν ένα ιδεολόγημα δογματικών, αλλά μια δυνατότητα που οι μεν εύχονταν και οι δε απεύχονταν.

Συγκεκριμένα, ο Λιβιεράτος παρουσιάζει μια συνεκτική πρόταση για το εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου. Μετά τη συγκρότησή του, το 1918, ακολουθούν οξύνσεις και υποχωρήσεις, οι οποίες ολοκληρώνονται με την εξέγερση του Μάη 1936 στη Θεσσαλονίκη. Κατά έναν τρόπο, όσον αφορά τη συγκρότηση της εργατικής τάξης και ο ίδιος ο Λιβιεράτος έχει κατά νου μια εξελικτική πορεία προς την ωριμότητα, αλλά πολύ διαφορετική από αυτήν που σκιαγραφεί στο έργο του ο Ελεφάντης. Αυτή η ωριμότητα δεν προκύπτει μέσα από την απόρριψη της μεσοπολεμικής επαναστατικής επαγγελίας, αλλά αντιθέτως –ακολουθώντας την τροτσικιστική ανάγνωση των πραγμάτων– η εργατική τάξη ωριμάζει επαναστατικά κατά τον Μεσοπόλεμο. Το πρόβλημα είναι πως το ΚΚΕ μετά το 1934 αλλάζει πολιτική κατεύθυνση και ουσιαστικά παύει να αναγνωρίζει τη δυνατότητα μιας προλεταριακής επανάστασης, προκρίνοντας μια δημοκρατική επανάσταση, η οποία σταδιακά θα οδηγηθεί σε προλεταριακή. Αυτό είχε ως συνέπεια, όταν θα προκύψει τελικά η εξέγερση τον Μάη του 1936, αυτή να μην επιτύχει και να μη φτάσει στον τελικό στόχο της. Στο έργο λοιπόν του Λιβιεράτου, η μεσοπολεμική περίοδος δεν έχει αξία μόνο και μόνο ως «προϊστορική εποχή», επειδή προϋπήρξε της δεκαετίας του 1940, δηλαδή της κυρίως ιστορικής εποχής της Αριστεράς, αλλά έχει μια δική της αυτόνομη και μάλιστα πολύ σημαντική αξία στην ταξική πάλη της ελληνικής κοινωνίας, με τις δικές της νίκες και ήττες. Με άλλα λόγια, το έργο του Λιβιεράτου επανατοποθετεί σε υψηλό σημείο στο ιστορικό κάδρο το μεσοπολεμικό εργατικό κίνημα, τη μεσοπολεμική Αριστερά, αλλά και τον ίδιο τον Μεσοπόλεμο ως χρονική ενότητα.

Η πολιτική διάσπαση είναι το κύριο θέμα που αναδεικνύεται στη σειρά των βιβλίων, χωρίς όμως οι πολιτικές διαφωνίες να συνδέονται με διαφορετικά συμφέροντα. Ο Λιβιεράτος επιχειρεί να παρακολουθήσει και να περιγράψει τις πολιτικές αντιθέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της εργατικής

327. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, ό.π.

τάξης. Οι σοσιαλιστές, οι κομμουνιστές, οι ρεφορμιστές, οι τροτσκιστές δρουν μέσα σε ένα ενιαίο πολιτικό κόσμο, διαφορετικό από εκείνον της κεντρικής πολιτικής σκηνής και βιώνουν τους δικούς τους «δихασμούς»: αντιπαραθέσεις σε συνέδρια πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων της Αριστεράς, διασπάσεις συνδικαλιστικών και πολιτικών οργανισμών, βίαιες συγκρούσεις σε σωματεία ή σε συνέδρια συνδικάτων, καθώς επίσης συγκρούσεις στον δρόμο, παράγουν διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα, ριζοσπαστικές ή λιγότερο ριζοσπαστικές αναζητήσεις. Σε κάθε περίπτωση, όμως, στο έργο του Λιβιεράτου αποτυπώνεται ο τεράστιος πλούτος ιδεών και απόψεων που χαρακτηρίζει όχι μόνο τους διανοούμενους, αλλά και τους ίδιους τους εργάτες της μεσοπολεμικής περιόδου. Με αυτόν τον τρόπο, ο Λιβιεράτος συμβάλλει στην κατασκευή μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης της εργατικής τάξης ως φυσικοποιημένου, ουδέτερου, χωρίς ιδιαίτερους χρωματισμούς και παραδόσεις, συγκροτημένου ενιαίου συνόλου ανθρώπων. Οι μόνες υπαρκτές διαφορές είναι πολιτικές και ιδεολογικές, αλλά δεν μοιάζουν ανυπέρβλητες. Το 1936, όταν οι πολιτικές διαφορές κάπως αίρονται, η εργατική τάξη σε πλήρη ωριμότητα εμφανίζεται ως διακριτό υποκείμενο στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό.

Ουσιαστικά, το έργο του Δ. Λιβιεράτου για το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα ισοδυναμεί με τα βρετανικά ιστορικά κείμενα για το εργατικό κίνημα πριν από τον Edward P. Thompson. Η βασικότερη διαφορά είναι ότι δεν εμπεριέχει τη στοιχειώδη ακαδημαϊκή θεματικότητα που διακρίνει για παράδειγμα το έργο του κατεξοχήν προ-τομσιανού ιστορικού George Douglas Howard Cole.³²⁸ Η απουσία ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας στο συγκεκριμένο πεδίο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στην Ελλάδα, με εξαίρεση την εργογραφία του Γιώργου Κουκουλέ, καθιστά το έργο του το θεμέλιο της σύγχρονης ιστοριογραφίας του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος, στο οποίο οι νεότεροι ιστορικοί του εργατικού κινήματος χρειάζεται να «πατήσουν» για να το υπερβούν και να ξεκινήσουν να συζητούν για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης. Για αυτόν τον λόγο, η κόντρα που θα ξεσπάσει το 1995-1996 για την ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος δεν θα ενέχει τον χαρακτήρα απαξίωσης της συμβατικής χρονικής ιστοριογραφίας του Λιβιεράτου. Αντιθέτως, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί που θα ακολουθήσουν την τομσιανή παράδοση θα βρίσκονται στο ίδιο στρατόπεδο με τον Λιβιεράτο απέναντι στη αμφισβήτηση της ύπαρξης εργατικού κινήματος στη μεσοπολεμική Ελλάδα.

328. G. D. H. Cole, *A Short History of the British Working-Class Movement: 1789-1848*, πρώτη έκδοση 1930, δεύτερη έκδοση, George Allen and Unwin LTD, Λονδίνο 1947.

Τέλος, ο χρονογραφικός χαρακτήρας με τον οποίο περιγράφονται τα απεργιακά και τα συνδικαλιστικά γεγονότα από τον Λιβιεράτο και η απουσία ερμηνευτικού σχήματος λειτουργούν σαν ερευνητικό κεντρί· κεντρίζουν δηλαδή το ερευνητικό βλέμμα για περισσότερο βάθος. Από αυτή την άποψη, τα βιβλία του Λιβιεράτου υπηρετούν τον πρωταρχικό στόχο του συγγραφέα τους για μια εισαγωγή στο εργατικό κίνημα.

Όταν έγραφα το κείμενο για την *«Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα»*,³²⁹ η βασική πηγή μου ήταν ο Δ. Λιβιεράτος. Αισθανόμουν πως μάλλον υπάρχει και κάτι άλλο που δεν το ξέρω και ότι θα επικριθώ για την επιλογή μου από τους επιστήμονες ιστορικούς. Όταν κυκλοφόρησε ο τόμος, συνειδητοποίησα πως όλοι όσοι ασχοληθήκαμε με το εργατικό κίνημα ή την Αριστερά είχαμε τις ίδιες ακριβώς πηγές.

8. Μια Κοινωνική Ιστορία του εργατικού κινήματος: Η Ιστορία από τη σκοπιά της εργατικής τάξης

Στην πράξη, η σειρά των βιβλίων του Λιβιεράτου για το εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο συνιστά μια Κοινωνική Ιστορία κάποιων ελάσσονων ή μείζονων απεργιακών γεγονότων σε συνδυασμό με την Πολιτική Ιστορία των συνδικάτων και των συνδικαλιστικών παρατάξεων. Η παρουσίαση των γεγονότων δεν είναι ουδέτερη, αλλά ταξικά φορτισμένη, όσο στεγνή από ερμηνείες και να εμφανίζεται η αφήγηση.

Μία από τις βασικότερες ερμηνείες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού βασίζεται στη θεωρία ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ εργατική τάξη και εργατικό κίνημα. Συγκεκριμένα, «η άποψη αυτή υποστήριξε ότι η απουσία μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων ανέστειλε τη συγκρότηση βιομηχανικού προλεταριάτου, ενώ η προσωρινότητα της μισθωτής εργασιακής σχέση φανέ- ρωνε “την αδυναμία του πληθυσμού να συσταθεί ως τάξη” και τη “λαϊκή του διάχυση”».³³⁰

Το 1995, ένα χρόνο μετά την κυκλοφορία του τελευταίου τόμου του Λιβιεράτου, ξέσπασε, σύμφωνα με τη Λήδα Παπαστεφανάκη, «μια ασυνήθιστη για τα ελληνικά δεδομένα δημόσια συζήτηση, με ακραίες κάποτε αντιπαραθέ-

329. Κ. Παλούκας, «Η “αριστερή αντιπολίτευση” στο ΚΚΕ», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος* (τόμος Β΄ - μέρος Β΄), Χ. Χατζηποσιφ - Π. Παπαστράτης (επιμέλεια), εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

330. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σελ. 26.

σεις»³³¹ με αφορμή τη δημοσίευση ενός άρθρου του Σεραφείμ Σεφεριάδη.³³² Όπως γράφει λοιπόν ο Π. Πιζάνιας, «πολλά μικροσυμβάντα ονομάστηκαν απεργιακό κίνημα, και μάλιστα σε αυτό περιλήφθηκαν ακόμη και οι κινητοποιήσεις ομάδων εργατών για τη διατήρηση προνομίων εις βάρος άλλων ομάδων εργατών που αφθονούν, στον Μεσοπόλεμο ιδίως». Επίσης, «πολλά αλληλέγγυου χαρακτήρα σωματεία θεωρήθηκαν, χάριν των πολιτικών αναγκών της συγκυρίας, συνδικαλιστικό κίνημα, κινητοποιήσεις άσχετων με τον εργατικό πληθυσμό επαγγελματικών ομάδων, όπως αυτές των χαμηλόβαθμων δημοσίων υπαλλήλων τη δεκαετία του 1920, θεωρήθηκαν εργατικές».³³³ Ο Πιζάνιας κατηγορεί τους ιστορικούς ότι δεν ασκούν κριτική αξιολόγηση των ιστορικών πηγών, με αποτέλεσμα να παίρνουν «κατά γράμμα τις πηγές» ή να παρακάμπτουν «όσες δεν ευνοούν την προεπιλεγμένη ερμηνεία», καταλήγοντας να «υιοθετούν την απεικόνιση της πραγματικότητας που διαμορφώνουν οι κυρίαρχες απόψεις της κάθε εποχής και κοινωνίας και μάλιστα στην καλύτερη, την πλέον ανώδυνη, άρα και την πλέον μυθευτική εκδοχή της».³³⁴

Μεταξύ άλλων, ο Πιζάνιας ενέταξε και τον Λιβιεράτο στην κατηγορία ιστορικών μιας «αριστερόφωνης ιστοριογραφίας», οι οποίοι με οδηγό «τη διάχυτη εκδοχή της αριστερής πολιτικής ιδεολογίας την περίοδο της μεταπολίτευσης», συνέταξαν «μελέτες που, υπό την πίεση των ιδεολογικών φαντασιώσεων, πρόβαλλαν στην ιστορία όλα όσα απαιτούνταν για τη νομιμοποίηση της πολιτικής ιδεολογίας σε τρέχοντα χρόνο».³³⁵ Με άλλα λόγια, ο Πιζάνιας κατηγορεί τους ιστορικούς και τον Λιβιεράτο ότι βλέπουν εργατική τάξη και εργατικό κίνημα εκεί που δεν υπάρχει λόγω ιδεολογικής ανάγκης. Στο κείμενο αυτό και κυρίως στις απόψεις του Πιζάνια θα απαντήσουν ο Σ. Σεφεριάδης και η Γεωργία Πετράκη, ενώ στον διάλογο θα παρέμβει και η Έφη Αβδελά. Ο Σεφεριάδης θα παρουσιάσει ορισμένες απεργίες και συνδικαλιστικά γεγονότα που επιβεβαιώνουν πως δεν πρόκειται για «φαντασιακές αναπαραστάσεις». Επίσης, θα τονίσει πως «οι κοινωνικές εκρήξεις στον Βόλο του 1921, στον Πειραιά του 1923, στη Θεσσαλία του 1925, στην Καβάλα του 1933, στη Δυ-

331. Λήδα Παπαστεφανάκη, στο ίδιο.

332. Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 6 (1995), σελ. 9-78.

333. Π. Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7 (1996), σελ. 155-178, και σελ. 164.

334. Π. Πιζάνιας, στο ίδιο, σελ. 167

335. Π. Πιζάνιας, στο ίδιο, σελ. 169.

τική Πελοπόννησο του 1934/1935, στην Κρήτη του 1935, στη Θεσσαλονίκη του 1936» δεν μπορεί να θεωρηθούν «περιθωριακά γεγονότα» ή «συμπτώσεις που δεν είχαν τίποτε κοινό μεταξύ τους». ³³⁶

Από αυτή την άποψη, η σειρά βιβλίων του Δ. Λιβιεράτου επιβεβαιώνει με τον πιο τρανό τρόπο πως το μεσοπολεμικό εργατικό κίνημα υφίσταται και δεν προκύπτει από «φαντασιακές αναπαραστάσεις». Σε αυτά τα βιβλία είναι δυνατό κανείς να εντοπίσει τη μεγάλη χωροχρονική έκταση όλων των μικρών και των μεγάλων απεργιακών ξεσπασμάτων του Μεσοπολέμου. Επίσης, καταδεικνύεται ότι σε αυτά τα ξεσπάσματα πρωταγωνιστούν πολλά και διαφορετικά στρώματα της εργατικής τάξης, τα οποία δεν συνιστούν σε καμία περίπτωση περιθωριακά τμήματα της κοινωνίας. Ακόμη, μερικά από αυτά τα ξεσπάσματα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε γεγονότα στους κλάδους, στις περιοχές και εντέλει συνολικά στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Σε κάθε περίπτωση, αποκαλύπτεται η δυναμική της εργατικής τάξης, αλλά πρωτίστως ότι όλες αυτές οι συμπτώσεις είχαν πολλά κοινά στοιχεία μεταξύ τους. Οι άνθρωποι που οργάνωναν αυτά τα κινήματα επικοινωνούσαν μεταξύ τους, συγκροτούσαν πανελλαδικά συνδικαλιστικά δίκτυα και άρα είμαστε απέναντι σε ένα σαφές κοινωνικό φαινόμενο που μόνο η ευγενής ιδεολογική τύφλωση μπορεί να παρακάμψει.

Άξιες αναφοράς είναι βέβαια και οι απόψεις του για το καπνεργατικό ζήτημα. Ουσιαστικά, αναγνωρίζει το άτοπο των αιτημάτων των καπνεργατών για ποιοτική επεξεργασία και όχι ποσότητα. Και για αυτό καταλήγει ότι «οι καπνεργάτες έδωσαν μεγάλους αγώνες, αλλά δυστυχώς δεν ήταν αγώνες ενός ανερχόμενου εργατικού κλάδου, αλλά αγώνες οπισθοφυλακής, ενός κλάδου χειροτεχνικού που επρόκειτο να σβήσει χωρίς να αφήσει συνέχεια». ³³⁷ Η τυπική μαρξιστική αυτή άποψη, η οποία αναγνωρίζει το αναπόδραστο της τεχνικής εξέλιξης, έρχεται σε αντιπαράθεση με τις θέσεις του μεσοπολεμικού ΚΚΕ και λανθάνει η τροτσκίζουσα ανάγνωση. Βεβαίως, δεν εντοπίζει τη θηλυκοποίηση του επαγγέλματος και τη σημασία της έμφυλης αντιπαράθεσης. Σήμερα, καταγράφονται δύο ανταγωνιστικές ερμηνείες του καπνεργατικού ζητήματος. Η πρώτη διαφοροποιείται από την τυπική μαρξιστική. Συγκεκριμένα, εκπροσωπείται από τον Κ. Φουντανόπουλο ³³⁸ και τονίζει την αξία ηθικής/εθιμικής ερ-

336. Σ. Σεφεριάδης, «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 8 (1996), σελ. 191-217, και σελ. 209.

337. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, εκδόσεις Κομμούνα/Ιστορική μνήμη, Αθήνα 1985, σελ. 52.

338. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005.

μηνείας του επαγγέλματος και επεξεργάζεται τη θηλυκοποίηση. Η δεύτερη από τη Γεωργία Μπακάλη,³³⁹ η οποία εκφράζει την ίδια άποψη με τον Λιβιεράτο.

Οι προσεγγίσεις του στο προσφυγικό ζήτημα έχουν ενδιαφέρον. Διαχωρίζει τους πρόσφυγες σε εκείνους με αγροτική προέλευση και εκείνους με προέλευση από τις πόλεις οι οποίοι «είχαν μεταξύ τους πολλά αστικά και εργατικά στοιχεία». Με αυτόν τον τρόπο ερμηνεύει τις συνθήκες ενσωμάτωσης: «αστοί και τεχνίτες, ναυτικοί και ψαράδες είχαν οικονομικά μέσα και έτσι μπόρεσαν να εγκατασταθούν γρηγορότερα στις πόλεις».³⁴⁰ Επισημαίνει την αρχική προσκόλληση στον βενιζελισμό: «σαν εκφραστή των ονείρων τους βλέπουν τον Βενιζέλο, σ' αυτόν προσκολλήθηκαν, γινόμενοι θύματα ενός μύθου που εκμεταλλευόντουσαν κατάλληλα οι διάφοροι πολιτευτές για να διατηρήσουν την πελατεία τους».³⁴¹ Ουσιαστικά, χρησιμοποιεί το σχήμα των πελατεικών σχέσεων, το οποίο ήταν κυρίαρχο εκείνη την εποχή στην ιστοριογραφία για να ερμηνεύσει την ενσωμάτωση στο ελλαδικό πολιτικό σκηνικό. Ακόμη, περιγράφει τη δυσκολία της αφομοίωσης επισημαίνοντας «τις διαφορετικές νοοτροπίες, συνήθειες, ήθη και έθιμα», το «αίσθημα των ντόπιων ότι πάνε να τους αρπάξουν “το έχει τους”» και το «αίσθημα των προσφύγων ότι αυτοί θυσιάστηκαν». Με άλλα λόγια, συμβάλλει στη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης ανάγνωσης της προσφυγικής παρουσίας, η οποία σήμερα ηγεμονεύει στην ελληνική κοινωνία, αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες θετικά και παίρνει αποστάσεις από τις προπολεμικές αντιπροσφυγικές ρητορικές. Τέλος, καταγράφει τα κρατικά σχέδια για την παραγωγική ενσωμάτωση των προσφύγων. Το πολύ ενδιαφέρον είναι ότι εντοπίζει από πολύ νωρίς το στοιχείο που αργότερα θα εξηγήσει και θα σχηματοποιήσει λίγα χρόνια αργότερα ο Χ. Χατζηιωσήφ,³⁴² ότι δηλαδή οι πρόσφυγες αρχικά βρήκαν ασχολία σε «μικρές βιοτεχνίες» γιατί «δεν χρειαζόντουσαν μεγάλα κεφάλαια».³⁴³ Σε αυτή τη διαδικασία επισημαίνει τον ρόλο των γυναικών προσφύγων, αλλά και των τεχνιτών προσφύγων από τις πόλεις.

339. Γεωργία Μπακάλη, *Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση: το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία (1919-1936)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2014.

340. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 27.

341. Δ. Λιβιεράτος, στο ίδιο, σελ. 28.

342. Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ: οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β1, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

343. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 31.

9. Στοιχεία μιας ιστορίας ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα

Το πιο ενδιαφέρον ίσως ερμηνευτικό σχήμα που προσφέρει ο Δ. Λιβιεράτος αφορά την εκβιομηχάνιση της χώρας και τις συμπεριφορές της βιομηχανικής αστικής τάξης. Σε σχέση με το πρώτο, κυριαρχεί σε ένα μέρος της ιστοριογραφίας ότι στην πράξη δεν υπήρξε ποτέ σοβαρή εκβιομηχάνιση στη χώρα. Σε σχέση με το δεύτερο, μέχρι τη δεκαετία του 1990 επικρατούσε το σχήμα περί μεταπρατικής κουλτούρας. Σύμφωνα με τον Ρούσο Κούνδουρο, «η ελληνική αστική τάξη ήταν μεταπρατικό-ευκαιριακής προέλευσης», παρότι «οι δομές της άρχισαν να βιομηχανοποιούνται σημαντικά, κυρίως μετά τους πρόσφυγες». Ωστόσο, «οι Έλληνες αστοί συνεχίζουν να σκέφτονται και να δρουν με τρόπο μεταπρατικό-ευκαιριακό». Η αστική τάξη ήταν προσανατολισμένη σε «βραχύχρονες περιστασιακές-μεταπρατικές οικονομικές δραστηριότητες γρήγορου κέρδους» και άρα δεν «μπόρεσε να δράσει σε μια παλιά ριζωμένη βιομηχανική τάξη που ενδιαφέρεται περισσότερο για μακροχρόνιους διακανονισμούς». Επίσης, ο Κούνδουρος υποστηρίζει ότι την περίοδο εκείνη το βιομηχανικό κεφάλαιο στους βαρύνοντες κλάδους ήταν ξένο, κυρίως βρετανικό. Συνεπώς, «τα αιτήματα των κατώτερων τάξεων στην μεσοπολεμική Ελλάδα» αντιμετωπίστηκαν «με τρόπο σύμφωνο με την ιδεολογία του μεταπρατισμού» και με βάση την έχθρα τόσο του ξένου όσο και του ντόπιου μεταπρατικού κεφαλαίου για εργατικές παραχωρήσεις.³⁴⁴

Ο Δ. Λιβιεράτος σημειώνει σχετικά ότι η μακρά πολεμική περίοδος ενόνησε την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων: «Από το 1910 μέχρι το 1922 οι προμήθειες του στρατού, η συνεχής πολεμική κινητοποίηση, ο αποκλεισμός, δημιουργούν σημαντικές βιοτεχνίες και βιομηχανίες. Άνθρωποι άγνωστοι, κερδοσκόποι, σκοτεινοί συνέταιροι φανερών τζακιών αρχίζουν να αποκτούν μια βιομηχανική δύναμη. Έλληνες του εξωτερικού που έχουν κερδίσει τα λεφτά τους στην Τουρκία, την Αίγυπτο, την Ρωσία, αδίσταχτοι δυναμικοί επιχειρηματίες χωρίς δεσμούς, έρχονται να προστεθούν». Συνεπώς, «κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η Ελλάδα άλλαξε. Από μια εντελώς αγροτική χώρα με μιαν εμπορική αστική τάξη, απέκτησε ισχυρή βιομηχανία». Κατ' επέκταση, συγκροτήθηκε μια νέα σημαντική δύναμη στην Ελλάδα, οι βιομήχανοι, «μια ιδιαίτερη ομάδα, με δικά της συμφέροντα που για να τα πραγματοποιήσει συνδέεται κάθε φορά τότε με τη μια παράταξη και τότε με την άλλη».³⁴⁵

344. Ρούσος Σ. Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια του καθεστώτος, πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1978, σελ. 90-92.

345. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31). Από τη καταφρόνια μια*

Για τη στάση των βιομηχάνων απέναντι στα εργατικά ζητήματα αναφέρει: «Οι έλληνες βιομήχανοι δεν χαμπάριζαν ποτέ από τέτοιες μακρινές προοπτικές και αναλύσεις. Το αταξικό τους συμφέρον ήταν πάντα δεμένο άμεσα με το συμφέρον της στιγμής. Οι θυσίες για μακρινούς σκοπούς δε είναι το χαρακτηριστικό της ελληνικής βιομηχανικής ομάδας». Τέλος, «οι βιομήχανοι δεν στάθηκαν σε μια δημοκρατική παράταξη ενάντια στο στέμμα». Η βασική αιτία όμως της στάσης τους απέναντι στην κοινωνία δεν είναι «μια καθυστερημένη ψυχολογία», αλλά το γεγονός ότι «αυτή η σημαντική άνοδος του ελληνικού καπιταλισμού έρχεται σε μια στιγμή που ο παγκόσμιος μπήκε σε κρίση που απειλείται από τους εργαζόμενους». Συνεπώς, «τους φαίνεται ότι τα περιθώρια έχουν στενέψει» και «δεν έχουν πίστη για μίαν επόμενη γενιά». «Πρέπει να κερδίσουν γρήγορα όσο το δυνατόν περισσότερα με τις λιγότερες επενδύσεις». Ως εκ τούτου, «η στερήωση ενός ορθολογιστικού κράτους που πολιτεύεται απέναντι στους εργαζόμενους, εργάτες και αγρότες και στο οποίο πρέπει να συμβάλλουν, δεν τους συγκινεί και πολύ». Για αυτόν τον λόγο, «συνδέονται με τις πιο απίθανες πραξικοπηματικές ομάδες αξιωματικών, χρησιμοποιούν και συμμαχούν με οποιονδήποτε τους διευκολύνει δυο βασικούς σκοπούς: τη μεγιστοποίηση στο συντομότερο χρόνο των κερδών και τη δυναμική καταπίεση κάθε εργατικής διεκδίκησης». Στο σημείο αυτό διαχωρίζεται από τον Γ. Κορδάτο ρητά, γράφοντας: «[...] ο Πάνης Κορδάτος έκανε λάθος όταν μίλησε το 1930 για το αδύναμο της ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας γιατί από φυσικού της η χώρα είναι φτωχή». Και ακολουθεί μια σοβαρή επιχειρηματολογία βασισμένη σε μελέτες για την ελληνική βιομηχανία. Κατά τον Λιβιεράτο, «από το 1924 μέχρι το 1939 η παραγωγή ανέβηκε 2,2 φορές».³⁴⁶

Το σχήμα του Κούνδουρου κατάγεται από τις αναλύσεις του ΚΚΕ μετά το 1934, σύμφωνα με τις οποίες η Ελλάδα ήταν μια υπανάπτυκτη και εξαρτημένη χώρα με κυρίαρχες τις μισοφεουδαρχικές μορφές οικονομίας. Αντιθέτως, το σχήμα του Λιβιεράτου κατάγεται από τις αναλύσεις του Π. Πουλιόπουλου που απαντούν ακριβώς σε αυτές τις θεωρίες περί καθυστέρησης.

10. Οι αναγνώσεις της κεντρικής πολιτικής σκηνής

Στο έργο του ο Δ. Λιβιεράτος διακρίνει τις μεσοπολεμικές αστικές παρατάξεις γενικά στο βενιζελικό και στο μοναρχικό ρεύμα. Παρουσιάζει τον βενιζελισμό όχι ως μια προσωποκεντρική παράταξη, αλλά ως ένα ρεύμα «που απλώθηκε σε πολλές ομάδες και στρώματα της ελληνικής κοινωνίας». Δεν αποτελούσε το

καινούργια αυγή, εκδόσεις Κομμούνα/Ιστορική μνήμη, Αθήνα 1987, σελ. 179-184.

346. Δ. Λιβιεράτος, στο ίδιο.

πρόσωπο του Βενιζέλου τον συνεκτικό ιστό, αλλά «όσο υπάρχουν οι συνθήκες που εκπροσωπεί αυτός ο συγκεκριμένος αρχηγός, υπάρχει και ο ενωτικός του ρόλος». Τα στρώματα και οι τάξεις που ενοποιούσε ο βενιζελισμός εκτείνονταν από τη μεγαλοβιομηχανική αστική τάξη ως τους «αρχοντοχωριάτες», αλλά περιείχαν πολλούς ελεύθερους επαγγελματίες, πολλούς δημοσίους υπαλλήλους και σχεδόν το σύνολο της εργατικής τάξης. Διακρίνει τον βενιζελισμό σε δύο περιόδους: την προοδευτική (1909-1924) και την αντιδραστική (1928-1936). Η πρώτη περίοδος έφερε εθνική ανάταση, ενώ ο βενιζελισμός του 1930 δεν έχει πια καμία σχέση με εκείνη την περίοδο. Έτσι, «όσο ο Βενιζέλος κατακυλούσε σε αντιδραστικά μονοπάτια τόσο η προοδευτική πτέρυγα του ρεύματος απομακρυνόταν απ' αυτόν», ανοίγοντας τον δρόμο για το κομμουνιστικό ρεύμα.³⁴⁷ Επισημαίνει λοιπόν αντιφάσεις ανάμεσα στη δημοκρατική επαγγελία και την αντιδραστική πρακτική των δημοκρατικών βενιζελικών, δηλαδή «να ψηφίζουν οι δημοκρατικοί τους χειρότερους νόμους από τους οποίους να επωφελείται η αντιδραστική δεξιά, απλώς εφαρμόζοντας αυτούς τους νόμους». Μάλιστα, προσπαθεί να τις ερμηνεύσει μέσα από το σχήμα της ανάγκης τους «να δίνουν εξετάσεις καλής διαγωγής».³⁴⁸ Ο Λιβιεράτος χαρακτηρίζει το μοναρχικό ρεύμα, «κατά παράδοση συντηρητικό και καθυστερημένο, κοτσαμπάσικο και φεουδαρχικό, συγκεντρωμένο γύρω από έναν θρόνο-σύμβολο μιας τάξης που δυσπιστεί και στην παραμικρή μεταρρύθμιση, έκλεινε μέσα του και πολλά αγροτικά στοιχεία, συντηρητικά κι αυτά βέβαια, που δεν μπορούσαν να εκφραστούν με δικό τους κόμμα, όπως σε άλλες χώρες». Μέσα σ' αυτό το ρεύμα «συγκεντρώνονται τα μεγάλα τζάκια που θέλουν να παίξουν το ρόλο κάποιας, ανύπαρκτης στην Ελλάδα αριστοκρατίας». Τέλος, σημειώνει πως «κοντά στους μεγαλοϊδιοκτήτες γης και ακινήτων, τους εισοδηματίες και τοκογλύφους, στέκονται μερικοί βιομήχανοι, αλλά δεν είναι αυτοί που δίνουν τον τόνο στην παράταξη».³⁴⁹

Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι ουσιαστικά διαχωρίζει τον βενιζελισμό σε τρία διαφορετικά υπορεύματα, ένα αριστερό με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ένα κεντρώο δημοκρατικό με αρχηγό τον Γεώργιο Καφαντάρη και ένα δεξιό με αρχηγό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Η προσέγγιση αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στην άποψη πως ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός διακρίνονται ο καθένας στο δικό του Κέντρο, τη δική του Δεξιά και τη δική του Αριστερά. Πέρα από αυτό όμως ο Λιβιεράτος παρουσιάζει και ένα σχήμα για τη σχέση ενός πολιτικού ρεύματος με τον ηγέτη του:

347. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Δ' τόμος, Εναλλακτικές εκδόσεις/Ιστορική μνήμη, Αθήνα 1994, σελ. 29-33.

348. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 22.

349. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σελ. 29-33.

«[...] Δεν δημιούργησε ο Βενιζέλος αυτό το ρεύμα. Αυτό υπήρχε πριν απ' αυτόν και είχε αρχίσει την πορεία του από το βαθύ πέλαγος της ελληνικής κοινωνίας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος το εκπροσώπησε, το προσωποποίησε, γι' αυτό και πήρε το όνομά του. Μερικές φορές το εξέφρασε, μερικές το εγκατέλειψε, ακόμα και το πρόδωσε. Στο λυκόφως του βενιζελισμού ξεχάστηκε η αρχή, η προέλευσή του και οι αναταραχές του τέλους του ενώθηκαν με το καινούργιο, ακόμα πιο μεγάλο, ρεύμα της Αντίστασης που ήρθε για να ταράξει για τα καλά την ελληνική κοινωνία».³⁵⁰

Από αυτή την ανάλυση, αλλά και από άλλα στοιχεία του βιβλίου προκύπτει πως τελικά ο Λιβιεράτος ακολουθεί τη μέχρι τώρα κυρίαρχη μαρξιστική ανάλυση για τον Μεσοπόλεμο, προσδιορίζοντας τον βενιζελισμό με δημοκρατικό πρόσημο, ενώ τον αντιβενιζελισμό με συντηρητικό και αντιδραστικό. Σε αυτές τις περιπτώσεις όμως, που επιλέγει αυτή την προσέγγιση, ουσιαστικά προβάλλει για τον Μεσοπόλεμο το σχήμα Αριστερά-Δεξιά για τις αστικές παρατάξεις, το οποίο έχει εμπεδωθεί περισσότερο μεταπολεμικά και μάλλον δεν είναι δόκιμο για τη μεσοπολεμική περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι η ερμηνεία για την εξάντληση του βενιζελισμού και την αποτυχία του πραξικοπήματος το 1933 να επικρατήσουν: «[...] ο βενιζελισμός είχε φθαρεί μετά από τόσα χρόνια διαμαχών μεταξύ των παρατάξεών του, την αποστασία στελεχών του και προ παντός την αδυναμία του Βενιζέλου της τελευταίας τετραετίας», καθώς «δεν μπόρεσε να δώσει λύσεις. [...] Με τόσα αντιδραστικά νομοθετήματα που είχε κάνει δυσaráεστησε τους εργαζόμενους, αλλά και όλους τους διανοούμενους και μορφωμένους της παρατάξής του. Πολλοί έπαψαν πλέον να πιστεύουν στον Βενιζέλο και το μέλλον του βενιζελισμού. Ακόμα και οι πρόσφυγες, το πιο πιστό τμήμα, είχαν παγώσει. Έτσι, όταν εξερράγη το κίνημα, δεν διέθετε εμφανή λαϊκή υποστήριξη».³⁵¹

Σε άλλο σημείο, ο Λιβιεράτος επιχειρεί να αποδώσει ένα ερμηνευτικό σχήμα για την έντονη παρέμβαση του στρατού στην πολιτική και να περιγράψει τα χαρακτηριστικά αυτής της παρουσίας. Ως αιτία θεωρεί την «ανοικτή επέμβαση» του 1922, δηλαδή το κίνημα του Πλαστήρα, καθώς τότε ο στρατός «υψώθηκε από τα πράγματα, σαν μια πρώτη πολιτική δύναμη στον τόπο». Με αυτόν τον τρόπο δόθηκε στους αξιωματικούς «η ευκαιρία, παραμερίζοντας τους πολιτικούς, να έρθουν σε επαφή με έναν ευρύτερο κόσμο. Με τους βιομηχάνους, εμπόρους, εφοπλιστές, καθηγητές, πρεσβείες. [...] Έτσι ξεκίνησε το απίθανο φαινόμενο να ξεπηδήσουν από τον στρατό μια σειρά πρόσωπα που

350. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σελ. 29.

351. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σελ. 184.

τις περισσότερες φορές, ταλαιπώρησαν την Ελλάδα με τις ανοησίες τους, τις επόμενες δεκαετίες». Ο Λιβιεράτος σημειώνει πως είναι δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς τις επιδιώξεις όλων αυτών των κινημάτων, αλλά σίγουρα είχαν όλοι τους έναν κοινό παρονομαστή: «[...] ότι κάτω από οποιονδήποτε πολιτικό μανδύα εμφανιζόντουσαν, τάχθηκαν κατά των φτωχών ελλήνων, χωρικών, εργατών, προσφύγων και δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν τις ένοπλες δυνάμεις τους ενάντια στον άοπλο λαό».³⁵² Ακόμη, εντοπίζει τον φασιστικό κίνδυνο ως υπαρκτή τάση, γράφοντας σε μια περίοδο που η κυρίαρχη μαρξιστική ανάγνωση αντιμετώπιζε τον ελληνικό Μεσοπόλεμο ως δημοκρατική εξαίρεση στον ευρωπαϊκό φασιστικό κανόνα. Σήμερα αυτό το σχήμα έχει υπονομευθεί από τον Σ. Μαρκέτο.³⁵³ Ο Λιβιεράτος, αφού περιγράφει τα μέτρα της δικτατορικής διακυβέρνησης του Θ. Πάγκαλου ως «πραγματική ιλαροτραγωδία σε όλους τους τομείς», σημειώνει: «Ο Πάγκαλος που είχε φασιστικές τάσεις και ήταν θαυμαστής του τότε μη γελοιοποιηθέντος ακόμη δικτάτορα της Ιταλίας, Μπενίτο Μουσολίνι, κυβέρνησε με την τρομοκρατία [...]».³⁵⁴

Τέλος, παρουσιάζει πολύ χρήσιμη ανάλυση για τον χαρακτήρα της αστυνόμευσης στη Βόρεια Ελλάδα, εντοπίζοντας τις εθνοτοπικές διαιρέσεις και την προσπάθεια των στελεχών της για υποταγή στο καθεστώς, με αποτέλεσμα να καταντήσει στη Μακεδονία «σύμβολο της παρανομίας και της καταπίεσεως, όργανο πραγματικής αταξίας, τυρρανίας και κομματικού φατριασμού».³⁵⁵

1.1. Η διαμόρφωση μιας νέας δημοκρατικής κοινής ανάγνωσης της Ιστορίας του εργατικού κινήματος

Στην εισαγωγή του τόμου, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1923-1927*, οι επιμελητές, που υπογράφουν ως Κομμούνα, σημειώνουν πως η «ιδιαιτερότητα της Ελλάδας» σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες είναι ότι «το εργατικό κίνημα και γενικότερα κάθε κίνημα κοινωνικής αναταραχής ταυτίστηκε με τη ιστορία του ΚΚΕ». Μάλιστα, «η πολιτική και συχνά συνδικαλιστική ιστορία του εργατικού κινήματος γράφεται στο εσωτερικό του Κομμουνιστικού Κόμματος».³⁵⁶

Πράγματι, η κοινή συνισταμένη μιας σειράς κειμένων της «ιστοριογραφίας των νικητών» προάγει μια ιδιαίτερη αντίληψη για την Ιστορία του εργατικού

352. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 78-79.

353. Σ. Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

354. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 102.

355. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 118.

356. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σελ. 11.

κινήματος στην Ελλάδα, όπου ο ρόλος του ΚΚΕ είναι μοναδικός και κεντρικός, θα λέγαμε, ο κυρίως «ιστορικός» στο εργατικό κίνημα. Οποιοσδήποτε τώρα αναφορές σε άλλες συνδικαλιστικές αριστερές ομάδες αντιμετωπίζονται με τις ετικέτες της αριστερής ή δεξιάς παρέκκλισης από τον εκ προοιμίου σωστό δρόμο του κόμματος, ενώ η παρουσία των σοσιαλδημοκρατών υποβαθμίζεται. Το βιβλίο του Α. Ελεφάντη, αποτελώντας πυξίδα για όλους τους μετέπειτα ερευνητές, θα εκσυγχρονίσει αυτή την έξωση από το «ιστορικό κάδρο» με τη θεωρία της «εξωιστορικότητας», υποστηρίζοντας ότι οι ομάδες αυτές «ήταν κινήματα εξωιστορικά».³⁵⁷ Όλες οι μελέτες που θα ακολουθήσουν τη δεκαετία του 1980 δεν θα ξεφύγουν από αυτό το ιστορικό σχήμα. Εφόσον, όμως, το μεσοπολεμικό ΚΚΕ ήταν ένα «αριστερίστικο» λάθος και οι τροτσκιστικές οργανώσεις «εξωιστορικές», τελικά συνολικά η μεσοπολεμική Αριστερά προσλαμβάνεται σαν την παιδική εποχή του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Ως εκ τούτου, η μοναδική ιστορική βαρύτητα της μεσοπολεμικής Αριστεράς είναι μια «προϊστορική» αξία, καθώς μας οδήγησε στην πραγματική «ιστορική» εποχή της Αριστεράς κατά τη δεκαετία του 1940 με την Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο, αλλά και κατά τη μεταπολεμική εποχή. Αυτή η άποψη αποτελούσε, θα λέγαμε, την καθιερωμένη δημοκρατική ανάγνωση της ιστορίας του εργατικού κινήματος η οποία εκφραζόταν πρωτίστως από το ΚΚΕ και δευτερευόντως από όλα τα ρεύματα με καταγωγή από αυτό.

Έχει ήδη αναφερθεί πως το έργο του Λιβιεράτου αντιπαραθέτει σ' αυτήν την άποψη μια άλλη ματιά του ελληνικού Μεσοπολέμου και της μεσοπολεμικής Αριστεράς. Η πιο σημαντική διάσταση αυτής της άλλης ανάγνωσης αφορά επίσης την ποικιλία των πολιτικών και ιδεολογικών ρευμάτων που αντιπαρατέθηκαν στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος κατά τον Μεσοπόλεμο. Στα βιβλία του Λιβιεράτου δεν παρουσιάζεται το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ ως ο κύριος και μοναδικός δρων παράγοντας μέσα στο εργατικό υποκείμενο, αλλά ως ένας απ' αυτούς, εκείνος με το ειδικό πολιτικό βάρος. Αντιθέτως, εμφανίζονται μια σειρά από άλλους δρώντες παράγοντες, όπως οι ποικίλες ρεφορμιστικές (π.χ. του Ευ. Μαχαίρα) και σοσιαλιστικές παρατάξεις (π.χ. του Δ. Στρατή), καθώς επίσης οι αρχαιομαρξιστές, όπως και οι τροτσκιστές τού Π. Πουλιόπουλου. Μάλιστα, οι ρεφορμιστές και οι σοσιαλιστές ελέγχουν τη ΓΣΕΕ από το 1926. Το σημαντικότερο στοιχείο όμως που φαίνεται από το έργο του Λιβιεράτου είναι πως πολλές από αυτές τις παρατάξεις ηγήθηκαν σε μια σειρά από σημαντικούς εργατικούς αγώνες του Μεσοπολέμου.

357. Α. Ελεφάντης, «Η Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα 1922-1940», περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχος 111 (2003).

12.Ο λόγιος της ιστοριογραφίας του εργατικού κινήματος

Το έργο του Λιβιεράτου, τόσο για τους εργατικούς αγώνες στον Μεσοπόλεμο όσο και γενικά για το εργατικό και αριστερό κίνημα, ανέτρεψε την προερχόμενη από το ΚΚΕ αντίληψη για το εργατικό κίνημα και τον ρόλο της Αριστεράς και προσέφερε μια πιο πλουραλιστική εικόνα, εντέλει πιο κοντά στην πραγματικότητα της εποχής. Μάλιστα, κατά μία έννοια, αυτή είναι και η κυριότερη ιστοριογραφική συμβολή του έργου του, καθώς, μαζί με μια νέα δημοκρατική κοινή ανάγνωση της Ιστορίας του εργατικού κινήματος, προσφέρει ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα, το οποίο θα ακολουθήσουν νέοι ερευνητές.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω πως αυτή είναι η βασική παρακαταθήκη που ο Δ. Λιβιεράτος μού παρέδωσε και σαφώς αποτυπώνεται στη δική μου έρευνα και στα δικά μου κείμενα. Ωστόσο, η αντίληψη αυτή που προερχόταν από την παράδοση του ΚΚΕ ήταν τόσο κυρίαρχη ακόμη όταν ο Λιβιεράτος εξέδωσε τον δεύτερο τόμο του το 1987, ώστε οι εκδότες, ενώ αναγνώριζαν τη σημασία του βιβλίου, δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν ότι ο Λιβιεράτος προσφέρει μια φρέσκια νέα ματιά.

Σε κάθε περίπτωση, η νέα ανάγνωση που προσέφερε ο Λιβιεράτος δι-αμόρφωσε τη βάση για μια νέα ιστοριογραφία. Για αυτόν τον λόγο, το έργο συνιστά κάτι παραπάνω από ένα χρονικογράφημα και η καταγραφή του στις μη επιστημονικές εργασίες το αδικεί. Πρόκειται για μια μελέτη που διεκδικεί και κατακτά επάξια τις ακαδημαϊκές περγαμνές. Πρώτον, ανέλαβε το δύσκολο έργο να καταγράψει όλα τα απεργιακά και πολιτικά γεγονότα γύρω από το μεσοπολεμικό συνδικαλιστικό κίνημα και να προσφέρει ένα χρονολόγιό τους. Δεύτερον, παρά την έμφαση στα συμβάντα, προσέφερε συνολικά ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα για τον Μεσοπόλεμο και την εργατική τάξη.

Το έργο, λοιπόν, του Δ. Λιβιεράτου είναι μοναδικής αξίας και σημασίας, γιατί χωρίς αυτό η δική μας δουλειά θα ήταν δυσκολότερη. Είναι ένα απαραίτητο εγχειρίδιο για κάθε εργασία που αφορά το εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο, αλλά παραμένει ένα βιβλίο χρήσιμο για κάθε εργαζόμενο/-η που επιθυμεί να έχει μια εικόνα για εκείνη την εποχή.

Ο Λιβιεράτος υπήρξε ένας άνθρωπος ανοιχτός και διαθέσιμος να προσφέρει. Ακόμα και όταν διαφωνούσε σε διαφορετικές ερμηνείες, ήταν ανεκτικός και συνέχιζε να βοηθάει. Ο Δημήτρης Λιβιεράτος υπήρξε ο λόγιος της ιστοριογραφίας του εργατικού κινήματος.

Βιβλιογραφία

- Cole G. D. H., *A Short History of the British Working-Class Movement: 1789-1848*, πρώτη έκδοση 1930, δεύτερη έκδοση, George Allen and Unwin LTD, Λονδίνο 1947.
- Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, α΄ έκδοση Αθήνα 1979, β΄ έκδοση Αθήνα 2000.
- Κορακάκης Θ., *Φυτώρια αυτοδίδακτων, φυλακές και εξορίες. Το παράδειγμα της Καισαριανής*, εκδόσεις Κοροντζή, Αθήνα 2015.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Κούνδουρος Ρούσος, *Η Ασφάλεια του καθεστώτος, πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1978.
- Λιβιεράτος Δ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976.
- Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, εκδόσεις Κομμούνα/Ιστορική Μνήμη, Αθήνα 1985.
- Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31). Από την καταφρόνια μια καινούργια αυγή*, εκδόσεις Κομμούνα/Ιστορική Μνήμη, Αθήνα 1987.
- Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1930-36), Δ΄ τόμος*, Εναλλακτικές εκδόσεις/Ιστορική Μνήμη, Αθήνα 1994.
- Μαρκέτος Σ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Μπακάλη Γεωργία, *Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση: το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία (1919-1936)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2014.
- Παλούκης Κ., *Αρχειομαρξιστές, οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2021.
- Παπαστεφανάνη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

Πιζάνιας Π., «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 7 (1996).

Πουλιόπουλος Π. «Κομμουνισμός και Αρχαιομαρξισμός», περιοδικό *Σπάρτακος*, τεύχος 6 (1930).

Σεφεριάδης Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 6 (1995).

Σεφεριάδης Σ., «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 8 (1996).

Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005.

Χατζιωσήφ Χ., «Το προσφυγικό σοκ: οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο Χατζιωσήφ Χ. (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Οι απόψεις του Δημήτρη Λιβιεράτου για τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού

Δημήτρης Α. Κατσορίδας*

1. Ο άγνωστος Δημήτρης Λιβιεράτος

Με τον Δημήτρη Λιβιεράτο ή Μίμη, έχω κάνει άπειρες συζητήσεις από το 1987 που τον γνωρίζω. Όμως, η πρώτη του μεγάλη βοήθεια σε εμένα ήταν όταν έγραφα την πτυχιακή μου εργασία, το 1988, η οποία ήταν σχετική με την ανάπτυξη του ελληνικού κεφαλαίου. Διέθεσε μαζί μου πολλές ώρες συζητήσεων, οι οποίες μου άνοιξαν ένα ολόκληρο τοπίο για την ελληνική οικονομία. Τη διάβασε, έκανε πολλές σημειώσεις και μου εξήγησε το λάθος των θεωριών της εξάρτησης από τις οποίες ήμουν επηρεασμένος. Μάλιστα, στο τέλος, μου είπε να αφήσω την πτυχιακή όπως είναι, επειδή οι αντιεξαρτησιακές απόψεις ήταν αιρετικές και υπήρχε ο κίνδυνος να απορριφθεί η εργασία μου. Δεν τον άκουσα, συμπεριέλαβα τις παρατηρήσεις του και τροποποίησα την εργασία μου (παρά τις αντιφάσεις που είχε, επειδή με άλλες απόψεις ξεκίνησα και με άλλες την ολοκλήρωσα), η οποία έγινε δεκτή μετ' επαίνων, πράγμα που τον χαροποίησε ιδιαίτερα. Από τότε, στις συναντήσεις μας, οι βασικότερες συζη-

* Μια προγενέστερη μορφή αυτού του κειμένου είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Η Εποχή*, 24-25/6/2023, καθώς και στην ηλεκτρονική της έκδοση: <https://www.epohi.gr/article/46649/anamnhsseis-apo-ton-mimh-livierato>, με τίτλο: «Αναμνήσεις από τον Μίμη Λιβιεράτο».

τήσεις που κάναμε ήταν, εκτός των άλλων, γύρω από την ελληνική οικονομία.

Εδώ, θα ήθελα να σταθώ σε αυτή την πλευρά του, επειδή δεν είναι αρκού- ντως γνωστή η συστηματική του ενασχόληση με την ελληνική οικονομία. Όλοι /-ες τον γνωρίζουμε, μόνο, ως ιστορικό του εργατικού κινήματος. Όμως, κάτι το οποίο παραλείπεται από τη θεωρητική συνεισφορά του Δ. Λιβιεράτου είναι οι αναλύσεις του για τον ελληνικό καπιταλισμό, τόσο σε παλαιότερα κείμενά του, της προδικτατορικής περιόδου, όπως για παράδειγμα στο παράνομο περιοδικό, *Μαρξιστικό Δελτίο*, όσο και σε σύγχρονες προσπάθειές του μέσω του *Οικονομι- κού Δελτίου*, του περιοδικού *Ενότητα*, αλλά και με διάφορα φυλλάδια ή με άρθρα του, όπως το περιβόητο, «Ο αόρατος καπιταλισμός», καθώς και με το βιβλίο, στο οποίο συμπυκνώνεται η σκέψη του, με τίτλο: *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία* (19ος-20ός αιώνας), εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2019.

Ήδη, από την εποχή του *Μαρξιστικού Δελτίου*,³⁵⁸ της προδικτατορικής επο- χής, το οποίο εξέδιδε το παράνομο Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλά- δος (ΚΔΚΕ),³⁵⁹ μία από τις μεγαλύτερες καινοτομίες του ήταν οι πρωτότυπες αναλύσεις για την ελληνική οικονομία, τις οποίες κατά κύριο λόγο έγραφε ο Δ. Λιβιεράτος με το ψευδώνυμο Λ. Δαμιανός ή Α. Δαμιανός ή Ε. Δαμιανός ή Αλ.

358. Η έκδοση του *Μαρξιστικού Δελτίου* άρχισε τον Δεκέμβριο του 1959, όπου κυκλοφό- ρησε το πρώτο τεύχος, και ήταν το θεωρητικό περιοδικό του παράνομου Κομμου- νιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΔΚΕ), το οποίο όμως δεν αναφέρθηκε ποτέ στον τίτλο. Ο υπεύθυνος έκδοσης, Χ. Αναστασιάδης, όπως και η διεύθυνση του περιοδικού, δεν γράφτηκαν ποτέ επειδή το περιοδικό κυκλοφορούσε παράνομα. Επίσης, και όλα τα ονόματα των αρθρογράφων είναι ψευδώνυμα, λόγω της παρανο- μίας. Περιείχε θεωρητικά άρθρα, ειδήσεις από το ελληνικό και παγκόσμιο εργατικό κίνημα και τα τμήματα της 4ης Διεθνούς, μεταφράσεις, αποφάσεις συνεδρίων, πο- λιτικές και οικονομικές αναλύσεις, λογοτεχνικές κριτικές κ.λπ. Πολλά από τα άρθρα καταγράφουν μια ολόκληρη εποχή της χώρας και των αλλαγών του ελληνικού κα- πιταλισμού, και περιλαμβάνουν την περίοδο μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου το 1949 και το ανώμαλο πολιτικό καθεστώς που επικράτησε τότε. Η έκδοση του *Μαρξιστικού Δελτίου* θα διακοπεί με την επικράτηση της Δικτατορίας, τον Απρίλιο του 1967, και θα επανεκδοθεί μετά την πτώση της, από το 1979 μέχρι το 1986. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το ίδιο το περιοδικό, που βρίσκεται στο προσωπικό μου αρχείο, όσο και από το αδημοσίευτο φυλλάδιο του Δ. Λιβιεράτου, με τίτλο: *Μαρ- ξιστικό Δελτίο και άλλα έντυπα της περιόδου 1948-1967*, τεύχος Α', Αθήνα 1994.

359. Το ΚΔΚΕ προέκυψε από την ενοποίηση όλων των τροτσκιστικών οργανώσεων, στις 27 Ιουλίου 1946, και ήταν τμήμα της 4ης Διεθνούς. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσο- ρίδας, «Ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτό- τητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», στον συλλογικό τόμο με τίτλο, *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.

Δαμιανίδης ή Georges Kano.³⁶⁰ Οι εν λόγω αναλύσεις είχαν ξεφύγει από τις προσεγγίσεις της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ, της περιόδου 1934 και ένθεν, οι οποίες ταλάνιζαν την Αριστερά και την ΕΔΑ περί «εξαρτημένου», «καθυστερημένου» και «υπανάπτυκτου» ελληνικού καπιταλισμού.

Ας πούμε εν τάχει τι έλεγαν οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, τις οποίες άρχισε συστηματικά να υποστηρίζει το ΚΚΕ: Η Ελλάδα είναι χώρα αστικοσι-φλικάδικη, εξαρτημένη από το ξένο ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο, με ασυμπλήρω-το αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό, ικανό να ολοκληρωθεί *μόνο* από μια «αστικοδημοκρατική επανάσταση» και όχι σοσιαλιστική. Αυτή η νέα στρατη-γική, έβαζε ως καθήκον της τη διάλυση των «μισοφεουδαρχικών» μορφών οικονομίας και την εθνική ενότητα και ανεξαρτησία, προκειμένου να αποτινα-χθεί ο ξένος ιμπεριαλιστικός ζυγός.

Οι θέσεις αυτές σταδιακά έγιναν κυρίαρχες στο μεγαλύτερο τμήμα της ελ-ληνικής Αριστεράς, ενώ πήραν την τελική τους μορφή μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, με μια αντίληψη για τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού ως «εξαρτημένου», «υποδεέστερου», «μεταπρατικού» κ.λπ. Με βάση αυτά τα θεωρητικά σχήματα αναπτύχθηκαν και τα αντίστοιχα δίπολα: «εξάρτηση-ανε-ξαρτησία», «ιμπεριαλιστικό κέντρο-υπανάπτυκτη περιφέρεια», «εκσυγχρο-νισμός-στασιμότητα», «εκβιομηχάνιση-υπανάπτυξη», «άνιση ανταλλαγή-ίση ανταλλαγή» κ.ά.τ.

Έκτοτε, το ΚΚΕ και γενικότερα η Αριστερά έθεταν ως στόχο τους την «εθνική ανεξαρτησία» της χώρας από τον «ιμπεριαλιστικό ζυγό», θεωρώντας ότι αν η Ελλάδα γίνει «ανεξάρτητη» θα μπορούσε να ξεφύγει από τη χρόνια «υπανάπτυξη» και από τον «στρεβλό» και «περιφερειακό» της χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, η μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξε-ων, οι τρόποι κίνησης του καπιταλισμού, η μαρξιστική ανάλυση των δομικών χα-ρακτηριστικών της κεφαλαιακής εξουσίας, υποκαθίστανται από ένα απλουστευ-τικό σχήμα που αντιλαμβάνεται τον καπιταλισμό ως «εξουσία των μονοπωλίων» και το καπιταλιστικό κράτος ως *εργαλείο* στα χέρια των μονοπωλίων.³⁶¹

Το πολιτικό αποτέλεσμα που παρήγαγε αυτή η αντίληψη ήταν να περνά σε δεύτερη μοίρα τόσο η πάλη ενάντια στην ελληνική αστική τάξη όσο και το αίτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

360. Οι πληροφορίες για τα ψευδώνυμα που χρησιμοποιούσε ο Δ. Λιβιεράτος προήλθαν από προσωπική μαρτυρία του ίδιου, αλλά και από το προαναφερθέν δημοσίευτο φυλλάδιό του: *Μαρξιστικό Δελτίο και άλλα έντυπα της περιόδου 1948-1967*, τεύχος Α', Αθήνα 1994. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

361. Γ. Μηνιός, *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1996, σελ. 39.

Στις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ άσκησε κριτική ο Π. Πουλιόπουλος, με το βιβλίο του *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*;, το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1934, από τις εκδόσεις Γκοβόστη, και από τότε έχουν υπάρξει πολλές επανεκδόσεις από διάφορους εκδοτικούς οίκους.³⁶²

2. Το νεομαρξιστικό ρεύμα της σχολής της εξάρτησης

Πριν προχωρήσουμε στις κριτικές προσεγγίσεις του Δ. Λιβιεράτου, για τη θεωρία της εξάρτησης, θα κάνουμε μια παρέκβαση για να δείξουμε πως αυτές οι θεωρίες επανήλθαν, με νέα μορφή, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τη σχολή του νεομαρξιστικού ρεύματος, βασικοί εκπρόσωποι του οποίου ήταν οι P. Baran, P. Sweezy, A.G. Frank, A. Εμμανουήλ, S. Amin κ.ά. Παρότι μεταξύ τους είχαν διαφοροποιήσεις, εντούτοις αυτό που τους συνέδεε είναι η κεντρική θέση της έννοιας της εξάρτησης και της «υπανάπτυξης» ως αποτέλεσμα της εξάρτησης.

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η «ανάπτυξη» και η «υπανάπτυξη» είναι δύο πλευρές της ίδιας διαδικασίας, όπου η επέκταση του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα δημιούργησε ένα δίπολο, κατά το οποίο αφενός υπήρξε ανάπτυξη στις χώρες του λεγόμενου καπιταλιστικού κέντρου, δηλαδή στις αναπτυγμένες χώρες, αφετέρου αυτή η διαδικασία επέφερε υπανάπτυξη στις χώρες της περιφέρειας, δηλαδή τις λιγότερο αναπτυγμένες ή υποανάπτυκτες χώρες. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης σημαντικό ρόλο απέκτησε η έννοια της εξάρτησης, για τις χώρες του δεύτερου πόλου.

Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ως εξαρτημένη θεωρείται μια χώρα, όπου η οικονομία της ρυθμίζεται από μια αναπτυγμένη χώρα ή από ένα πλέγμα αναπτυγμένων χωρών (του λεγόμενου κέντρου), οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να επεκτείνονται εις βάρος της περιφέρειας, δηλαδή των εξαρτημένων χωρών, μέσω της απόσπασης οικονομικού πλεονάσματος από αυτές. Έτσι, οι χώρες του κέντρου, εκμεταλλευόμενες την περιφέρεια, αποσπούν πλουτοπα-

362. Επίσης, για μια επιπλέον ανάλυση της προσέγγισης του Π. Πουλιόπουλου, βλ. τα εξής δύο κείμενα: α) Δ. Κατσορίδας, «Οι ριζοσπαστικές θέσεις του Παντελή Πουλιόπουλου για τον ελληνικό καπιταλισμό», και β) Γ. Οικονομάκης, «Ζητήματα καπιταλιστικής ανάπτυξης: Η 6η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (1934) και η σημασία της οικονομικής ανάλυσης του Παντελή Πουλιόπουλου». Και τα δύο κείμενα βρίσκονται στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Παντελής Πουλιόπουλος. Παλαιοί και νέοι μελετητές συζητούν για τον θεωρητικό του ελληνικού τροτσισμού* (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2003.

ραγωγικούς πόρους από αυτές, με συνέπεια να αναπτύσσεται το κέντρο εις βάρος της περιφέρειας, η οποία μένει υπανάπτυκτη, στην οποία συντελείται μια διαδικασία «ανάπτυξης της υπανάπτυξης».

Και εδώ αρχίζουν οι αντιφάσεις. Διότι, όταν το νεομαρξιστικό ρεύμα θεωρεί ότι το κεφάλαιο στις χώρες του κέντρου είναι υποχρεωμένο, για να μη λιμνάσει, να μεταφέρει μέρος αυτού του πλεονάσματος προς τις χώρες της περιφέρειας, τότε πώς γίνεται να υποστηρίζει ότι η ροή του πλεονάσματος γίνεται από την περιφέρεια προς το κέντρο; Το αμέσως επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι γίνεται απόσπαση πλεονάσματος, από την περιφέρεια προς το κέντρο, τότε δεν θα πρέπει πρώτα να διοχετευτεί μέρος του κεφαλαιακού πλεονάσματος από το κέντρο του καπιταλισμού προς την περιφέρεια, με τη μορφή επενδύσεων σε αυτές, και άρα να τις εκβιομηχανήσει για να παράγουν τα προϊόντα που θέλει να αποσπάσει το κέντρο; Συνεπώς, αν γινόταν, μόνο, απόσπαση πλεονάσματος από την περιφέρεια προς το κέντρο, τότε θα επιδεινώνονταν το πρόβλημα της διάθεσης και απορρόφησης του πλεονάσματος στα κέντρα του καπιταλισμού, το οποίο θα υπερλίμναζε.

Επίσης, η εν λόγω αντίληψη περί κέντρου και περιφέρειας φέρνει στην επιφάνεια και μια ανάγνωση του καπιταλισμού, όπου η πρώτη εκδοχή του έχει θετικά χαρακτηριστικά (είναι αυτοκεντρούμενος, έχει δυναμική κ.λπ.), ενώ η δεύτερη εκδοχή, της υπανάπτυξης, είναι κακή, δηλαδή έχει αρνητικά χαρακτηριστικά (εξωστρέφεια, οικονομικές ανισορροπίες, εξάρτηση κ.λπ.). Όμως, αυτή η προσέγγιση υποκρύπτει μια εξελεκτική αντίληψη της Ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική εξέλιξη σε όλες τις χώρες οφείλει να περάσει από ορισμένα αναγκαστικά στάδια (θεωρία των σταδίων) μέχρι να πραγματοποιήσουν την καπιταλιστική ολοκλήρωση, όπως ακριβώς συνέβη με τις αναπτυγμένες χώρες του κέντρου. Επιπροσθέτως, η νεομαρξιστική σχολή της εξάρτησης παραβλέπει και τις εσωτερικές ταξικές δομές, που υπάρχουν στις χώρες της λεγόμενης περιφέρειας, και μετατοπίζει το βάρος της ανάλυσής της σε γεωγραφικές αντιθέσεις και εξωτερικούς παράγοντες. Έτσι, θεωρεί ότι η βασική αντίθεση δεν είναι αυτή μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, αλλά μεταξύ μητρόπολης-περιφέρειας.

Όμως, το νεομαρξιστικό ρεύμα υπέπεσε σε ένα ακόμη λάθος. Υποστήριξε την άποψη ότι η ανάπτυξη, δηλαδή η εκβιομηχάνιση, των λεγόμενων χωρών της περιφέρειας δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος και γι' αυτό είναι καταδικασμένες σε μόνιμο καθεστώς εξάρτησης, εκτός κι αν διαρρήξουν τις οικονομικές και πολιτικές τους σχέσεις από αυτό. Στο πλαίσιο αυτό τέθηκε το δίλημμα: υπανάπτυξη ή επανάσταση; Ωστόσο, οι μετέπειτα εξελίξεις διέψευσαν τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, όταν

μια σειρά χώρες της λεγόμενης περιφέρειας, χωρίς να επιχειρήσουν κοινωνική επανάσταση, εκβιομηχανίστηκαν, ενώ ορισμένες από αυτές παίζουν σημαντικό ρόλο στο διεθνές οικονομικό κύκλωμα (π.χ. Κίνα, Ινδία, Βραζιλία κ.λπ.).³⁶³

Εδώ, να επισημάνουμε ότι οι εξαρτησιακές απόψεις, του νεομαρξιστικού ρεύματος, κυριάρχησαν στην Ελλάδα, από το 1974 και μετά, δηλαδή στη Μεταπολίτευση, τις οποίες εισήγαγε, τότε, το νεοσύστατο ΠΑΣΟΚ. Όμως, η αξία των απόψεων του Δ. Λιβιεράτου είναι ότι επί της ουσίας απαντάει σε όλη τη σχολή των θεωριών της εξάρτησης.

3. Η κριτική των θεωριών της εξάρτησης από τον Δ. Λιβιεράτο

Οι εξαρτησιακές απόψεις, οι οποίες ήταν ήδη κυρίαρχες στην ελληνική Αριστερά από την εποχή του Μεσοπολέμου, είχαν επηρεάσει ακόμη και μια μερίδα μελών του ΚΔΚΕ. Αυτό φαίνεται, κυρίως, στο ένα από τα δύο κείμενα που κατατέθηκαν στο 8ο Συνέδριο του ΚΔΚΕ, τον Αύγουστο του 1964, με τίτλο: «Θέσεις για την οικονομική και πολιτική κατάσταση». ³⁶⁴ Συγκεκριμένα, το εν λόγω κείμενο, του οποίου εισηγητής ήταν ο Χ. Αναστασιάδης, υποστήριζε μια θέση που είχε διατυπωθεί από το 1957, η οποία επιχειρώντας να προβεί σε μια γενική σκιαγράφιση των χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας, έλεγε τα εξής:

«Η Ελλάδα είναι χώρα: καπιταλιστική-με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων-με αναιμική εσωτερική αγορά-εξαρτημένη σε μεγάλο βαθμό από τη διεθνή καπιταλιστική αγορά και υποτελής στην ξένη ιμπεριαλιστική “βοήθεια” [...] με υψηλό ποσοστό βιομηχανικού κέρδους [...] με μεγάλο ποσοστό εμπορομεσιτικού παρασιτισμού (300.000 έμποροι)-με ανεκμετάλλετους φυσικούς πόρους-χωρίς βαρεία βιομηχανία (μεταλλουργική, ηλεκτροχημική, μηχανουργική) [...] -με σημαντικό βαθμό διείσδυσης στην οικονομία της του ξένου κεφαλαίου και με σαφείς τάσεις διείσδυσης του μεγάλου ελληνικού κεφαλαίου στις “υποανάπτυκτες” χώρες...” (π.χ. Λίβανος, Λιβύη)-με αποφασιστικό προβάδισμα του μονοπωλιακού-χρηματι-

363. Για περισσότερα σχετικά με τις θεωρίες της εξάρτησης, έτσι όπως αυτές διατυπώθηκαν από το νεομαρξιστικό ρεύμα, και μια κριτική προσέγγισή τους, βλ. Σοφία Α. Αντωνοπούλου, *Η μαρξιστική θεώρηση της “ανάπτυξης” και η σύγκλισή της με το αστικό θεωρητικό πρότυπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1991, σελ. 184-251.

364. Τα κείμενα, τόσο της πλειοψηφίας όσο και της μειοψηφίας, έχουν δημοσιευτεί στο *Μαρξιστικό Δελτίο*, Νοέμβρης 1966, φύλλο 44, σελ. 5 και 10, αντίστοιχα. Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.

στικού κεφαλαίου (ντόπιου και ξένου) στην εκμετάλλευση του λαϊκού μόχθου και των φυσικών πόρων [...].³⁶⁵

Σε άλλη δε παράγραφο, στην οποία επιχειρούσε να συγκρίνει την ελληνική οικονομία με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), υποστήριζε ότι η Ελλάδα παρουσιάζει «χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων», και υπό αυτή την έννοια

«είναι μια καπιταλιστική χώρα υπανάπτυκτη (αν περιοριστούμε στη χονδρική διάκριση σε αναπτυγμένες και υπανάπτυχτες χώρες) ή μισοανάπτυκτη (αν θέλουμε να κάνουμε λεπτομερέστερες διακρίσεις που υποδιαιρούν από τη μια τον προχωρημένο τομέα σε υπεραναπτυγμένες και αναπτυγμένες χώρες και από την άλλη τον καθυστερημένο τομέα σε χώρες μεγαλύτερης υπανάπτυξης και μικρότερης υπανάπτυξης ή χώρες μισοαναπτυγμένες). Οι προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη μιας υπανάπτυκτης χώρας δεν εξαντλούνται μόνο στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος αλλά περιλαμβάνουν την εκβιομηχάνιση, την εντατική εκμετάλλευση της γεωργίας, τη γενική αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων, τη μείωση σε συναγωνιστικά επίπεδα του παραγωγικού τους κόστους, τον τεχνικό εξοπλισμό, το συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας, την πλήρη απασχόληση, την άνοδο του βιοτικού, τεχνικοεκπαιδευτικού και πολιτιστικού επιπέδου του εργαζόμενου λαού. Καμιά από τις προϋποθέσεις αυτές δεν έχει εκπληρωθεί στην Ελλάδα» (σελ. 11).

Τελικά, το κείμενο το οποίο πλειοψήφησε και είχε υποστηρίξει ο Δ. Λιβιεράτος με τίτλο, «Σωστές διαπιστώσεις σωστή πολιτική»,³⁶⁶ ακολουθούσε την παράδοση και τις αναλύσεις του Π. Πουλιόπουλου, ο οποίος ήταν εκείνος που απάντησε, με ολοκληρωμένο τρόπο, στις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ το 1934, της περιόδου Ζαχαριάδη,³⁶⁷ οι οποίες χαρακτήριζαν την Ελλάδα χώρα «καθυστερημένη», «υποανάπτυκτη», χωρίς μεγάλη παραγωγική δύναμη, «εξαρτημένη» από το ξένο κεφάλαιο, όπου η ελληνική αστική τάξη δεν είχε εκπληρώσει τον ιστορικό της ρόλο και γι' αυτό πρώτα έπρεπε να ολο-

365. Βλ. *Μαρξιστικό Δελτίο*, Νοέμβρης 1966, φύλλο 44, σελ. 10. Στο εξής, οι σελίδες στο κυρίως κείμενο θα παραπέμπουν στο *Μαρξιστικό Δελτίο*.

366. Βλέπε *Μαρξιστικό Δελτίο*, ό.π., σελ. 5.

367. Σχετικά με την 6η Ολομέλεια του ΚΚΕ, βλ. όπως ήδη αναφέραμε, και την προγενέστερη τεκμηριωμένη κριτική που της άσκησε ο Π. Πουλιόπουλος στο βιβλίο του, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1980.

κληρωθεί ο αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και μετά να γίνει η σοσιαλιστική επανάσταση.

Όπως επισημαίνει το κείμενο του Δ. Λιβιεράτου, χαρακτηριστικό όλων αυτών των θεωριών της «εξάρτησης» είναι ότι

«η Ελλάδα είναι πεδίο εκμετάλλευσης από το μεγάλο ξένο κεφάλαιο και άφηναν να εννοηθεί ότι υπάρχει εθνικό ζήτημα απελευθέρωσης και ότι σ' αυτή την πάλη για την εθνική απελευθέρωση θα συμβάλει και ένα μέρος της προοδευτικής ή μάλλον της εθνικής αστικής τάξης που ενδιαφέρεται για την απελευθέρωση της χώρας από τον ξένο ζυγό. Τέτοια είναι η συνέχεια της γραμμής της ΕΔΑ που δεν παύει να αναζητεί συνέχεια συμμάχους μέσα στο αστικό στρατόπεδο για να διαιωνίζει τον αφοπλισμό της εργατικής τάξης και να την παραδίνει συνεχώς δέσμια στους κάθε φορά εκπροσώπους του ελληνικού κεφαλαίου» (σελ. 5).

Στη συνέχεια, το εν λόγω κείμενο, ασκεί κριτική και σε τμήμα μελών του ΚΔΚΕ που έχουν παρόμοιες απόψεις περί «εξαρτημένου» και «υποανάπτυκτου» ελληνικού καπιταλισμού, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Δυστυχώς και μέσα στις γραμμές μας αναπτύχθηκε αυτή η τάση θεωρητικοποίησης της υποανάπτυξης της Ελλάδας, ότι ο ελληνικός καπιταλισμός είναι καθυστερημένος, ότι δεν έχει γίνει η πλήρης μεταλλαγή, αλλά που τελείωνε με την επωδό ότι αυτά τα άλυτα προβλήματα της αστικής τάξης έμελλε να τα λύσει η σοσιαλιστική επανάσταση. [...] Στην πραγματικότητα και οι δικοί μας θεωρητικοί εδώ ακολουθούσαν την ίδια πολιτική, γιατί δεν αρκεί να τελειώνεις όλο με την επωδό του σοσιαλισμού κάθε θέμα, για να είναι και η ανάλυση μαρξιστική και να οδηγεί σ' αυτό το συμπέρασμα» (σελ. 5).

Κατόπιν, το κείμενο του Δ. Λιβιεράτου, αφού προβαίνει σε μια τεκμηριωμένη ανάλυση των στοιχείων και των αλλαγών που έγιναν στην ελληνική οικονομία και κοινωνία (υποτίμηση της δραχμής, ανασυγκρότηση της βιομηχανίας, κυριαρχία του εφοπλιστικού κεφαλαίου στις διεθνείς αγορές, αύξηση του ναυτιλιακού συναλλάγματος από υπηρεσίες παρεχόμενες σε καθυστερημένες χώρες, έργα υποδομής, πλήρης εμπορευματοποίηση της γεωργίας, συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του τραπεζικού συστήματος, πληθυσμιακή μεταβολή με περαιτέρω αστικοποίηση του πληθυσμού, σύνδεση με την ΕΟΚ κ.λπ.) καταλήγει στο εξής συμπέρασμα:

«Η Ελλάδα είναι μια πλήρως ανεπτυγμένη καπιταλιστική χώρα. Μπορεί να είναι από τις πιο φτωχές και καθυστερημένες χώρες μέσα στο καπιταλιστικό στρατόπεδο, αλλά δεν έχει καμιά σύγκριση με το υπόλοιπο ενάμισυ δισεκατομμύριο του κόσμου που πραγματικά είναι

καθυστερημένο και εκμεταλλεόμενο αγρίως από τον καπιταλισμό. Η διάρθρωση της οικονομίας της, του μηχανισμού της είναι πλήρως καπιταλιστική. Εάν αυτό σημαίνει ότι η οικονομία έχει αδυναμίες, [...] αυτό δεν σημαίνει ότι είναι καθυστερημένη, αλλά τέτοιος είναι ο καπιταλισμός, παρόμοια φαινόμενα παρουσιάζει σε όλες τις χώρες, και γι' αυτό πρέπει να πέσει, και γι' αυτό αγωνιζόμαστε να τον ρίξουμε. Μπορεί να μας δείξει κάποιος έναν καπιταλισμό που να έχει αναπτύξει όλους τους πόρους της χώρας του, που να έχει εξασφαλίσει την συνεχή εργασία σε όλους, που να μην έχει βαρυκίνητο κρατικό μηχανισμό, που να μην έχει εκμετάλλευση;» (σελ. 8).

Το βασικό επιχείρημα, που υποστηρίζει ο Λιβιεράτος, δεν είναι να συγκρίνουμε την απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά να δούμε πόσο απέχει η Ελλάδα από τις υπόλοιπες καθυστερημένες και εκμεταλλεόμενες από τον καπιταλισμό χώρες, και με βάση αυτό να γίνει η σύγκριση. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, και με βάση την ανάλυση των στοιχείων, είναι δυνατό να διαπιστωθεί ότι η ελληνική οικονομία έχει τεράστιες αποκλίσεις με τις υποανάπτυκτες χώρες, η οποία δεν συγκρίνεται με την απόσταση που υπάρχει με την Ευρώπη. Αντιθέτως, όπως πάλι υποστηρίζει ο Λιβιεράτος,

«Η Ελλάδα μαζί με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης και τις ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλία, συμμετέχει στην εκμετάλλευση των υπολοίπων καθυστερημένων χωρών του κόσμου που βρίσκονται κάτω από την ιμπεριαλιστική κυριαρχία κάθε μορφής. Όσο κι αν είναι μικρό το μέρος της εκμετάλλευσης, δεν θα πρέπει να της δώσουμε συγχωροχάρτι και να κλείσουμε τα μάτια στο γεγονός, επειδή έχουμε και εμείς φτωχούς και εκμεταλλεόμενους εργάτες και αγρότες. Ακόμη και τα πιο μεγάλα καπιταλιστικά κράτη που εκμεταλλεύονται αναμφισβήτητα τους άλλους λαούς, έχουν τους φτωχούς τους και εξαθλιωμένους τους και μάλιστα χειρότερους από την Ελλάδα, χωρίς κανείς να τολμάει να τα χαρακτηρίσει σαν καθυστερημένα» (σελ. 8).

Το συμπέρασμα που βγάζει, από την προαναφερθείσα ανάλυση, είναι ότι «... στην Ελλάδα, την πλήρη καπιταλιστική Ελλάδα, δεν μπαίνει κανένα ενδιάμεσο στάδιο για την αλλαγή από τον καπιταλισμό προς τον σοσιαλισμό» (σελ. 9).

Κατά συνέπεια, τα καθήκοντα που τίθενται στα μέλη του ΚΔΚΕ είναι η οργάνωση στους χώρους δουλειάς και κυρίως η οργάνωση στο εργοστάσιο, η οποία όπως τη χαρακτηρίζει το κείμενο «...είναι πιο παράνομη από το πιο παράνομο κόμμα». Γι' αυτό προτείνει να υπάρχει και δεύτερο κλιμάκιο αγωνιστών έτοιμο να συνεχίσει τον αγώνα όταν οι καπιταλιστές προβούν σε απολύ-

σεις. Θεωρεί ότι η ενότητα της εργατικής τάξης επιτυγχάνεται πάνω στην ταξική γραμμή διεκδικήσεων και με τα κατάλληλα ταξικά συνθήματα. Καταλήγει δε στο εξής συμπέρασμα: «Δεν μπορεί να λογίζεται επαναστατικό κόμμα που δεν μπορεί να μπει και να συγκροτηθεί στα μεγάλα εργοστάσια. Καμιά βαρειά φρασεολογία δεν μπορεί να κρύψει αυτή την αδυναμία μας. Τίποτε δεν μπορεί να κρύψει ότι ο ελληνικός καπιταλισμός μέχρι τώρα έχει πετύχει να μην υπάρξει μεγάλη οργάνωση στα εργοστάσια. Η αρχή του τέλους του, το ξέρει καλά, θα αρχίσει όταν δημιουργηθούν και σταθεροποιηθούν πραγματικές ταξικές βάσεις στα εργοστάσια. Αυτό είναι το καθήκον μας. Τα άλλα είναι δευτερεύοντα. Το σύνθημα “ενότητα” στους τόπους δουλειάς είναι εκείνο που πρέπει να κυριαρχεί στην καθημερινή μας πάλη» (σελ. 9-10).

4. Συνέχεια των αναλύσεων του Δ. Λιβιεράτου για τον ελληνικό καπιταλισμό

Αυτή τη γραμμή σκέψης ο Δ. Λιβιεράτος την κράτησε και σε μετέπειτα αναλύσεις του, όπως για παράδειγμα στο φυλλάδιο με τίτλο, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, από τις εκδόσεις Επίθεση, το οποίο τυπώθηκε κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, το 1972, στο εξωτερικό.³⁶⁸ Σε αυτό έχει συγκεντρώσει άρθρα του, των ετών 1970-72, τα οποία είχε δημοσιεύσει με διάφορα ψευδώνυμα (Νικόδημος, Α. Θεοφίλου, Β. Αντωνίου, Δ. Παυλόπουλος, Α. Βασίλας, Π. Περικλής) και τα δημοσίευσε σε ξεχωριστή έκδοση. Εκεί επιχειρεί, με αρκετά στοιχεία, να καταγράψει διάφορες πλευρές του ελληνικού καπιταλισμού και να τις αναλύσει, όπως για παράδειγμα τη σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού και τον αριθμό των εργαζομένων, να δει τους αναπτυσσόμενους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, την αγροτική οικονομία, το εφοπλιστικό κεφάλαιο στην Ελλάδα και τον ρόλο του, το τραπεζικό σύστημα και τη σύνδεσή του με το εφοπλιστικό και βιομηχανικό κεφάλαιο, τον κλάδο των ορυχείων, και ταυτοχρόνως να τα αντιπαραβάλει με στοιχεία άλλων χωρών του αναπτυγμένου καπιταλισμού.

Τα βασικά συμπεράσματα που εξάγει από αυτές τις αναλύσεις, τα οποία αναφέρονται πιο συμπυκνωμένα και στον πρόλογό του, είναι ότι η Ελλάδα ανήκει στην οικογένεια των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών και ότι ο ελληνικός καπιταλισμός δεν είναι καταπιεζόμενος από το διεθνές και κυρίως από το αμερικάνικο ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο, αλλά είναι συνέταιρός του στην εκμετάλλευση τόσο του ελληνικού χώρου όσο και άλλων χωρών. Άρα,

368. Η *Επίθεση* ήταν αντιστασιακή εφημερίδα, η οποία αγωνιζόταν κατά της Δικτατορίας των συνταγματαρχών, και έβγαине στην Τεργέστη-Ιταλία.

το ελληνικό κεφάλαιο, συμμετέχει στην ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση και υπό αυτή την έννοια δεν τίθεται κάποιο ζήτημα εθνικής απελευθέρωσης της χώρας. Μπορεί η Ελλάδα να είναι πιο φτωχή από τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, αλλά και αυτές είναι πιο φτωχές από την Αμερική, χωρίς να σκέφτεται κανείς να τις κατατάξει στις καθυστερημένες χώρες. Ως κατάταξη η Ελλάδα ανήκει «από οικονομική άποψη στις φτωχότερες από τις πλούσιες χώρες», όπως λέει.³⁶⁹ Αποδομεί την αντίληψη που ισχυρίζεται ότι το διογκωμένο ποσοστό υπηρεσιών (π.χ. τουρισμός, ναυτιλία) είναι ενδεικτικό μιας καθυστερημένης χώρας, και στηριζόμενος στη μαρξιστική ανάλυση υποστηρίζει ότι ο τουρισμός και οι μεταφορές είναι μια σύγχρονη βιομηχανία που απασχολεί δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους.³⁷⁰

Όσον αφορά την αντίληψη ότι η ελληνική βιομηχανία εξαρτάται από τα ξένα κεφάλαια που επενδύονται στην Ελλάδα, και κυρίως από τα αμερικάνικα, εξηγεί ότι αυτό δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο, αλλά παγκόσμιο και πως δεν είναι δυνατόν να υποστηρίζει κανείς ότι μπορεί να υπάρχουν εθνικές αποκλειστικά βιομηχανίες σε καπιταλιστικά πλαίσια. Για να αποδομήσει την έννοια της εξάρτησης αναφέρει με στοιχεία, μεταξύ των ετών 1945-1968, το πόσο «εξαρτημένες» είναι και οι ευρωπαϊκές χώρες από το αμερικάνικο κεφάλαιο όσον αφορά τις επενδύσεις σε μια σειρά τομείς και κλάδους των οικονομιών τους, και που σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες η εξάρτησή τους είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτή της Ελλάδας.³⁷¹ «Κι όμως κανένας λογικός οικονομολόγος, πολιτικός ή οτιδήποτε άλλο, δεν σκέφτηκε ποτέ να πει ότι όλη η Ευρώπη είναι καπιταλιστικά καθυστερημένη [...]», που θα πρέπει να ξεκινήσει ένα εθνικοαπελευθερωτικό

369. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, εκδόσεις Επίθεση, Τεργέστη-Ιταλία, 1972, σελ. 20.

370. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, ό.π., σελ. 10-11. Εδώ να σημειώσουμε ότι ο Μαρξ θεωρούσε τον κλάδο μεταφορών ως παραγωγικό κεφάλαιο, το οποίο ταυτόχρονα λειτουργεί και ως προέκταση της παραγωγικής διαδικασίας. Υποστήριζε ότι ο κλάδος των μεταφορών είναι ένας βιομηχανικός κλάδος, διότι: α) αποτελεί έναν αυτοτελή κλάδο παραγωγής, επομένως και μια ιδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης του παραγωγικού κεφαλαίου, β) επειδή μετατρέπει το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων σε εμπορεύματα, και γ) επειδή παράγει και πουλάει μετακίνηση. Η *διαφορά* που υπάρχει μεταξύ της βιομηχανίας που παράγει υλικά προϊόντα και της βιομηχανίας μεταφορών είναι ότι στην πρώτη το παραγόμενο προϊόν πρώτα βγαίνει έτοιμο από τη διαδικασία παραγωγής και κατόπιν μπαίνει στην αγορά ως εμπόρευμα έτοιμο να καταναλωθεί. Βλ. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σελ. 461.

371. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, ό.π., σελ. 24 και 74.

αγώνα εναντίον των Αμερικανών.³⁷² Απεναντίας, το ευρωπαϊκό κεφάλαιο έγινε συνétairos του αμερικάνικου καπιταλισμού στην εκμετάλλευση της χώρας τους κι όλου του υπόλοιπου καθυστερημένου κόσμου. Έτσι και ο ελληνικός καπιταλισμός, «Μπήκε κι αυτός στο κύκλωμα αυτών των χωρών, όπου κυριαρχεί το αμερικάνικο κεφάλαιο και έγινε συνétairos. Μικρός, φτωχός, εν σχέσει με τους άλλους, αλλά πάντως διεσώθη και όχι μόνο αυτό αλλά και κερδίζει ακόμα περισσότερο εκμεταλλευόμενος την ελληνική αγορά αλλά συγχρόνως προεκτεινόμενος ακόμα πάρα πέρα στην διεθνή αγορά. Παίρνει κι αυτός το μεράδι του από το παγκόσμιο πιάτο της εκμετάλλευσης».³⁷³

Σε άλλο κείμενό του επισημαίνει ότι όσοι βλέπουν τον ελληνικό καπιταλισμό σαν εξάρτημα του αμερικάνικου καπιταλισμού, που αρκεί να του δώσουν εντολές οι στρατηγοί του αμερικάνικου Πενταγώνου ή οι πολιτικοί του Στέιτ Ντιπάρτμεντ για να υποταχτούν, παρουσιάζουν «μια ψεύτικη εικόνα που στο βάθος δίνει συγχωροχάρτι στον ελληνικό καπιταλισμό, ο οποίος κρατάει σε άγρια εκμετάλλευση τον Έλληνα εργαζόμενο. Γιατί αμέσως βγαίνει η δικαιολογία ότι αφού είναι ανίκανος να πάρει μια απόφαση μόνος του, τότε φταίνει οι ξένοι και αυτός δεν φταίνει σε τίποτε. Αντίθετα ο ελληνικός καπιταλισμός [...] συνεργάζεται συνειδητά με τους ξένους καπιταλιστές. Είναι βέβαια ένας μικρός συνétairos, αλλά οπωσδήποτε συνétairos. Κι ο συνétairos σε μια επιχείρηση, όσο μικρό ποσοστό κι αν παίρνει, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να γίνει σύμμαχος των απασχολούμενων σ' αυτή την επιχείρηση».³⁷⁴

Ο Λιβιεράτος λάμβανε μέρος σε όλη αυτή την αντιπαράθεση και συζήτηση, η οποία διεξαγόταν κυρίως εντός της Αριστεράς, επειδή καταλάβαινε ότι ανάλογα με το ποια άποψη θα υιοθετούνταν σχετικά με τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού, θα είχε άμεσες πολιτικές συνέπειες στην κοινωνική δράση και στις συμμαχίες. Σχετικά με αυτό έλεγε χαρακτηριστικά:

«Για κείνους που υποστηρίζουν την περίπτωση της υποανάπτυκτης Ελλάδας, της αποικιακής ή μισοαποικιακής της εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο, το καθήκον που μπαίνει είναι ένας εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας. Σ' αυτόν τον αγώνα η ελληνική εργατική τάξη, οι εκμεταλλευόμενοι αγρότες, υπάλληλοι κ.λπ. θα πρέπει να σχηματίσουν ένα ενιαίο κοινό μέτωπο αγώνος με το εθνικό κομμάτι της αστικής-καπιταλιστι-

372. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, ό.π., σελ. 24.

373. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, ό.π., σελ. 74.

374. Δ. Λιβιεράτος, *Θέσεις για τον ελληνικό καπιταλισμό*, εφημερίδα *Σοσιαλιστική Επαναστατική Πάλη*, Ιούνιος 1974, Παρίσι, φύλλο Νο 1. Ανατύπωση από τις εκδόσεις Ενόπτητα, Αθήνα 2007, σελ. 7.

κής τάξης [...] Σ' αυτόν τον αγώνα οι εργάτες και οι φτωχοί άνθρωποι δίνουν όλες τις θυσίες και στο τέλος εγκαθίσταται πάλι ένα καπιταλιστικό καθεστώς που παίρνει, κατά τους θεωρητικούς αυτού του ονείρου, τον χαρακτήρα μιας "πραγματικής δημοκρατίας", ενός "εθνικού κράτους" ανεξάρτητου από τις επιδράσεις των μεγάλων δυνάμεων. Αλλά αν ένα μέρος της αστικής τάξης συμμετέχει σ' αυτόν τον αγώνα, τότε δεν μπαίνει θέμα κοινωνικής αλλαγής. (Υπάρχουν και μερικοί που ψιθυρίζουν ακόμα την θεωρία του "κόλπου", δηλαδή [ότι] έτσι το λέμε, αλλά [τελικά] εμείς θα πάρουμε την εξουσία για τον λαό και θα κάνουμε Λαϊκή Δημοκρατία. Αυτά όμως είναι παραμύθια. Αν ακολουθάς τέτοια γραμμή θα ξαναπάς επί τη βάση της θεωρίας σου σε ένα καινούργιο Λίβανο, όπου στην Τράπεζα των Συνδιασκέψεων θα κυριαρχήσει οπωσδήποτε η αντιπροσωπεία του καπιταλισμού).

Όμως, από τις λίγες αναλύσεις που κάναμε παραπάνω, εμείς υποστηρίζουμε [...] ότι η Ελλάδα είναι ένα ολοκληρωμένο καπιταλιστικό κράτος. Ανεξαρτήτως των διαφωνιών που υπάρχουν μέσα στην αστική τάξη, δεν έχουμε το δικαίωμα να την χωρίσουμε σε εθνική και μη εθνική. Δεν μπορούμε [...] να συνεργαστούμε [με την εθνική αστική τάξη] για ένα εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Ο αγώνας είναι ταξικός. Όλα τα κακά της Ελλάδος, συμπεριλαμβανομένου του τελευταίου δικτατορικού καθεστώτος των συνταγματαρχών είναι απόρροιας του καπιταλιστικού καθεστώτος.

[...] Δεν μπαίνει ζήτημα συνεργασίας από τα πάνω με ορισμένες κεφαλές της αστικής τάξης που αντιτίθενται [...] Μπαίνει ζήτημα της πάλης από τον λαό, από τα κάτω, με πολλές ομάδες, με συνεργασίες μεταξύ τους, με χρησιμοποίηση όλων των μέσων στον αγώνα τους, με τέλος μια σοσιαλιστική Ελλάδα». ³⁷⁵

Αυτές οι προσεγγίσεις και αναλύσεις του Λιβιεράτου, από την προδικτατορική περίοδο, αλλά και κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, ³⁷⁶ συνεχίστηκαν

375. Δ. Λιβιεράτος, *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, ό.π., 1972, σελ. 26-27.

376. Επίσης, να προσθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, ο Δ. Λιβιεράτος δημοσίευσε και άλλα άρθρα ή έβγαλε και άλλα φυλλάδια με θέμα τον ελληνικό καπιταλισμό. Αναφέρουμε τα πιο βασικά: α) *Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Επίθεση, Μόναχο-Γερμανία 1972, β) Δ. Λιβιεράτος, *Θέσεις για τον ελληνικό καπιταλισμό*, εφημερίδα *Σοσιαλιστική Επαναστατική Πάλη*, Ιούνιος 1974, Παρίσι, φύλλο Νο 1. Ανατύπωση από τις εκδόσεις Ενόπτητα, Αθήνα 2007, γ) *Το συγκρότημα Ανδρεάδη. Μια κολώνα του φασισμού στην Ελλάδα*, έκδοση

αμείνεται όσο ζούσε, τις οποίες διατύπωνε τόσο μέσα από τακτική αρθρογραφία όσο και μέσα από την έκδοση μικρών φυλλαδίων (μπροσούρες) και ειδικά από το underground *Οικονομικό Δελτίο της Ενότητας*, που έβγαζε τακτικά σχεδόν σε μηνιαία βάση. Εκεί προσπαθούσε, αντλώντας στοιχεία από τα «ψιλά» των οικονομικών εφημερίδων, να αποκαλύψει τον μύθο της «Ψωροκώσταινας», δείχνοντας τη δυναμική του ελληνικού καπιταλισμού, ο οποίος διαθέτει ισχυρό εμπορικό στόλο και εφοπλιστικό κεφάλαιο, τραπεζικό τομέα και ελληνικές επιχειρήσεις με μεγάλη επέκταση σε Βαλκάνια, Ανατολική Ευρώπη, Τουρκία, Δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ, Αίγυπτο, Μέση Ανατολή κ.α., με κατασκευαστικές εταιρείες που δραστηριοποιούνται με επιτυχία στο εξωτερικό, φτιάχνοντας διυλιστήρια στη Σαουδική Αραβία, αυτοκινητόδρομους στην Πολωνία, οικιστικά συγκροτήματα στη Ρωσία, κάθε λογής δημόσια και ιδιωτικά έργα σε όλη την έκταση των Βαλκανίων και στα αραβικά κράτη, αλλά και ελληνικές πολυεθνικές εταιρείες όπως για παράδειγμα η ΒΙΟΧΑΛΚΟ, ο ΤΙΤΑΝ κ.ά., οι οποίες βρίσκονται σε πολλές χώρες, μεταξύ αυτών και οι ΗΠΑ.

Όμως, όσα αναφέρει, δεν τα αναφέρει, όπως ο ίδιος λέει στο άρθρο του, «Ο αόρατος καπιταλισμός», «[...] για να δοξάσουμε τον ελληνικό καπιταλισμό, αλλά για να πούμε ότι η ελληνική εργατική τάξη αλλά ακόμη περισσότερο οι εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα δεν έχουν πάρει ποτέ το μερίδιο που δικαιούνται από την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού. Μέχρι και το 2008 και για 14 συνεχόμενα χρόνια η αύξηση του ελληνικού Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) ήταν από 3% έως 5,6% σε ετήσια βάση. Από τους ταχύτερους και διαρκέστερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο. Μια πραγματική εποποιία για τον νεοελληνικό καπιταλισμό, μια εποποιία κερδών και επέκτασης. Ωστόσο, οι Έλληνες εργαζόμενοι και οι εργαζόμενοι μετανάστες δεν πήραν παρά ψίκουλα από αυτή την ανάπτυξη [...]»,³⁷⁷ για να μη μιλήσουμε για τη λεηλασία που εξακολουθεί να γίνεται.

Επί της ουσίας, αυτό που επιχειρεί με την ανάλυσή του, στο προαναφερθέν άρθρο, είναι να αποκαλύψει τον μύθο της «Ψωροκώσταινας» και της κακομοίρικης ανατομίας του ελληνικού καπιταλισμού, μέσω των οποίων «οι κυβερνήσεις και τα κόμματα του κεφαλαίου καταφέρνουν να πείθουν την ελληνική εργατική τάξη και τον ελληνικό λαό ότι δεν πρέπει να έχουν ιδιαίτερες απαιτήσεις από έναν καθυστερημένο και εξαρτημένο καπιταλισμό», και πως «αντί να διεκδικούν απ' αυτόν δικαιώματα, καλά θα κάνουν να αγωνιστούν εναντίον των ξένων "αφεντικών" του ελληνικού καπιταλισμού, που δεν τον

«Αγώνας», Γερμανία, χωρίς χρονολογία έκδοσης.

377. Δ. Λιβιεράτος, «Ο αόρατος καπιταλισμός», εφημερίδα *Κόκκινο*, 16-7-2010.

αφήνουν να προοδεύσει και να ανοίξει τα φτερά του... Όλο αυτό βέβαια επιτρέπει επίσης σε μια αριστερούτσικη ελίτ να συμπαρίσταται ή και να εντάσσεται στην “καλή κοινωνία”...», διεκδικώντας και κατέχοντας διάφορους ρόλους σε μια σειρά τομείς.³⁷⁸

Τελικά, όπως πάλι στο ίδιο κείμενο επισημαίνει, με καυστικό τρόπο, «η σε μεγάλο βαθμό ενσωμάτωση της αριστερής διανόησης, ο κυβερνητισμός στην Αριστερά, η έλλειψη ταξικής προσέγγισης κ.λπ. έχουν ευθεία σχέση με την άρνηση της Αριστεράς να αναγνωρίσει τον αντίπαλό της, τον ελληνικό καπιταλισμό, και να τον στοχοποιήσει χωρίς περιστροφές. Γιατί αν κάνεις κάτι τέτοιο, οι συνέπειες είναι προφανείς: δεν μπορείς να συναγελάζεσαι με την “καλή κοινωνία”, δεν μπορείς να είσαι “χρήσιμος” στη “διακυβέρνηση του τόπου”, δεν είσαι αξιοσέβαστο μέλος του επίσημου πολιτικού συστήματος, δεν έχεις ασυλία από τον ελληνικό καπιταλισμό, τους μηχανισμούς του και τα κόμματά του».³⁷⁹

5. Ζωντανή και κινητή ιστορία

Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε παραθέτοντας και άλλα στοιχεία για τη βιομηχανία, το εμπόριο, τον τουρισμό κ.λπ., από αυτά που μαζευε και δημοσίευε ο Μίμης. Ήταν εντυπωσιακή η υπομονετική δουλειά μυρμηγκιού που έκανε, προκειμένου να δώσει μια διαφορετική εικόνα για τον δυναμισμό, τουλάχιστον ενός τμήματος, του ελληνικού καπιταλισμού. Έκοβε αποκόμματα, κρατούσε συνεχώς σημειώσεις με τις σκέψεις του, έγραφε σε μια γραφομηχανή (και αργότερα με δυσκολία σε Η/Υ), κολλούσε τα κομμάτια σε Α4 χαρτί και μετά πήγαινε και έκανε φωτοτυπίες ένα μικρό αριθμό από αυτά για να τα μοιράσει σε φίλους/-ες του. Έχω όλα αυτά τα έντυπα στο αρχείο μου. Από μόνα τους θα μπορούσαν να αποτελέσουν μεταπτυχιακή εργασία. Ήταν τόσο συστηματικός και οργανωμένος, που είχε πάντα ένα κομμάτι χαρτί και ένα μολύβι, δίπλα στο κρεβάτι του, μήπως του έρθει κάποια ιδέα την ώρα που κοιμάται, ώστε να την καταγράψει για να μην την ξεχάσει. Με προέτρεπε να το κάνω κι εγώ, ενώ μου είχε αναθέσει το καθήκον να συνεχίσω το έργο του, με μια αντίστοιχη έκδοση φυλλαδίων με οικονομικά στοιχεία. «Όταν φύγω, να συνεχίσεις εσύ», μου έλεγε. Βαρύ έργο, το οποίο χρειάζεται πολύ χρόνο και πολλή υπομονή, που δεν είμαι σίγουρος ότι θα ανταποκριθώ. Πάντως, μαζί είχαμε τη στήλη με τίτλο, «Μάκρο μικρο οικονομικά», που τη δημοσιεύαμε στα πρώτα βήματα της εφημερίδας *Πριν*, με αποκαλυπτικά στοιχεία για τον ελληνικό καπιταλισμό. Είχε να το λέει ότι με το άρθρο μας, «Στους Δρόμους τους Παλιούς»

378. Δ. Λιβιεράτος, «Ο αόρατος καπιταλισμός», ό.π.

379. Δ. Λιβιεράτος, «Ο αόρατος καπιταλισμός», ό.π.

(Πριν, 29-9-1991), είχαμε προβλέψει τη μεγάλη διείσδυση του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια.

Οι γνώσεις του για την ελληνική οικονομία δεν ήταν ακαδημαϊκές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχε θεωρητικό υπόβαθρο. Κάθε άλλο! Εκτός από τις θεωρητικές του γνώσεις και την παρακολούθηση των στοιχείων, είχε την τάση να μιλάει με τους ανθρώπους και να ψάχνει τα πράγματα σε βάθος, μέσω αυτών που εργάζονται και προσφέρουν. Θυμάμαι μια φορά στο Αγρίνιο, όπου είχαμε πάει για την παρουσίαση ενός βιβλίου για την Ιστορία του καπνεργατικού κινήματος, στον ελεύθερο χρόνο που είχαμε, του γνώρισα δυο κουνιάδους μου, οι οποίοι ήταν μόνιμοι κάτοικοι εκεί. Ο ένας είχε ξυλουργείο και ο άλλος σιδεράδικο. Τους ρώταγε για τα πάντα. Τι ακριβώς φτιάχνουν, για πού, ποιοι κάνουν τις παραγγελίες, αν απασχολούν προσωπικό, πώς πάνε οι δουλειές, αν ασχολούνται συμπληρωματικά και με αγροτικές εργασίες. Ρώταγε τι παράγει ο τόπος, με τι ασχολούνται οι κάτοικοι, αν υπάρχει ανεργία και πόση. Παράλληλα, παρατηρούσε με προσοχή και όλη την οικογενειακή οργάνωση (υποστηρικτικά δίκτυα, οικογένεια, παιδιά, οικιακή οικονομία, μέχρι και τη διαδικασία του κολατσιού).

Ο Μίμης είχε ένα νοιάξιμο για τα πάντα. Και με τα θέματα που καταπιανόταν, με τα οποία έμπαινε σε βάθος, όπως φαίνεται με τον τρόπο που προσέγγιζε την οικονομία και την ιστορία του εργατικού κινήματος, αλλά και ένα νοιάξιμο για τους ανθρώπους που συναναστρεφόταν. Αυτό το έκανε συνεχώς και παντού. Οι προσεγγίσεις του είχαν πάντα ως υπόβαθρο μια ανθρωπολογική διάσταση. Ουσιαστικά έκανε μια *οικονομική ανθρωπολογία*.

Η οικονομική και κοινωνική του προσέγγιση είναι συμπυκνωμένη στο βιβλίο του με τίτλο, *«Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ός αιώνας)»* (εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2019). Εκεί, με ένα πολύ απλό τρόπο γραφής, όπως πάντα έγραφε ο Μίμης, προτρέπει ακόμη και τον πιο αδαή με αυτά τα ζητήματα να κάνει αυτό που λέει ο τίτλος: Να περιδιαβεί την ελληνική οικονομία.

Το εν λόγω βιβλίο είναι ένα εγχειρίδιο της οικονομικής ιστορίας της Ελλάδας, ενώ ταυτοχρόνως συνδέεται με τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις. Επί της ουσίας, συγκεντρώνει τα διάφορα φυλλάδια, της περιόδου 2013-15, τα οποία ανά διαστήματα κυκλοφορούσε χέρι με χέρι. Καταπιάνεται με θέματα Γεωγραφίας, με την προ και μετεπαναστατική Ελλάδα, τη Μικρασιατική Καταστροφή, την Κατοχή με τους θεσμούς λαϊκής αυτοδιοίκησης, την εξέλιξη της βιομηχανίας, την αγροτική οικονομία, τον δυναμισμό της ελληνικής ναυτιλίας, το τραπεζικό σύστημα, τις υποδομές, την παραοικονομία κ.λπ. Όμως, καταπιάνεται και με τους ουσιαστικούς πρωταγωνιστές αυτής της ανάπτυξης που ήταν οι αγρότες, αλλά κυρίως οι μισθωτοί εργαζόμενοι των ορυχείων, της βι-

ομπχανίας, των καπνομάγαζων, των εμπορικών καταστημάτων, οι ναυτεργάτες κ.λπ., αποδομώντας ταυτοχρόνως τόσο τη θεωρία της «Ψωροκώσταινας» όσο και αυτή της «εξάρτησης». Δεν είναι τυχαίος ο τρόπος που το διατυπώνει προς το τέλος του βιβλίου του: «Παρ' όλες τις περιπέτειες αυτή η χώρα επέζησε, αλλά και ανέβηκε σε άλλο επίπεδο. Η “Ψωροκώσταινα” του άλλοτε, συγκαταλέγεται από τον ΟΗΕ στις 22 πλουσιότερες χώρες. Τις αναπτυγμένες όπως λέγονται χώρες. Υπάρχει κάποιος σημαντικός παράγοντας για τον οποίο σχεδόν ποτέ δεν μιλάει το μορφωμένο στρώμα μας. Η τεράστια προσπάθεια του ελληνικού εργαζόμενου λαού. Η απέραντη ποσότητα κοινωνικής αφηρημένης εργασίας που έδωσε και δίνει ακόμα αυτό ο συνεχώς συκοφαντούμενος εργαζόμενος λαός. Ο υλικός πλούτος αυτής της χώρας οφείλεται στην τεράστια σε μέγεθος εργασία που ενσωματώθηκε μέσα του» (σελ. 248).

Όλη αυτή τη δουλειά με τα στοιχεία που παρέθετε συνεχώς ο Μίμης, αλλά και με τις αναλύσεις του, δεν διατυπώθηκε επειδή αρνιόταν ότι ελληνικός καπιταλισμός περνά κατά διαστήματα κρίσεις, αλλά πρώτον γιατί διαφωνούσε με τη συνεχή κρισιολογία και καταστροφολογία, και δεύτερον, επειδή, όπως ο ίδιος έλεγε, «πρέπει πρώτα να ξέρουμε τι είναι αυτό που είναι σε κρίση», ώστε να μπορέσουμε να το αντιμετωπίσουμε.

Αρχειακές πηγές

Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα

Οικονομικό Δελτίο της Ενότητας

Βιβλιογραφία

[Αναστασιάδης Χ.], «Θέσεις για την οικονομική και πολιτική κατάσταση», περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, Νοέμβρης 1966, φύλλο 44.

Αντωνοπούλου Α. Σοφία, *Η μαρξιστική θεώρηση της “ανάπτυξης” και η σύγκλισή της με το αστικό θεωρητικό πρότυπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1991.

Κατσορίδας Δ., «Ελληνικός τροτσκισμός 1946-1967. Η παγίωση της πολιτικής του ταυτότητας. Η περίπτωση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ)», στον συλλογικό τόμο με τίτλο, *Αριστερή Αντιπολίτευση και 4η Διεθνής στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2005.

Κατσορίδας Δ., «Οι ριζοσπαστικές θέσεις του Παντελή Πουλιόπουλου για τον ελληνικό καπιταλισμό», στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Παντελής Πουλιόπουλος. Παλαιοί και νέοι μελετητές συζητούν για τον θεωρητικό του*

- ελληνικού τροτσκισμού (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2003.
- [Λιβιεράτος Δ.], «Σωστές διαπιστώσεις, σωστή πολιτική», περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, Νοέμβρης 1966, φύλλο 44.
- [Λιβιεράτος Δ.], *Σημειώσεις ελληνικής οικονομίας (1967-1972)*, εκδόσεις Επίθεση, Τεργέστη 1972.
- [Λιβιεράτος Δ.], *Θέσεις για τον ελληνικό καπιταλισμό*, έκδοση της εφημερίδας *Σοσιαλιστική Επαναστατική Πάλη*, Ιούνιος 1974, Παρίσι, φύλλο Νο 1. Ανατύπωση από τις εκδόσεις Ενότητα, Αθήνα 2007.
- [Λιβιεράτος Δ.], *Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Επίθεση, Μόναχο-Γερμανία 1972.
- [Λιβιεράτος Δ.], *Το συγκρότημα Ανδρέαδη. Μια κολώνα του φασισμού στην Ελλάδα*, έκδοση «Αγώνας», Γερμανία, χ.χ.έ.
- Λιβιεράτος Δ. - Κατσορίδας Δ., «Στους Δρόμους τους Παλιούς», εφημερίδα *Πριν*, 29-9-1991.
- Λιβιεράτος Δ., *Μαρξιστικό Δελτίο και άλλα έντυπα της περιόδου 1948-1967*, τεύχος Α΄, Αθήνα 1994 (αδημοσίευτο κείμενο). Προσωπικό αρχείο Δ. Κατσορίδα.
- Λιβιεράτος Δ., «Ο αόρατος καπιταλισμός», εφημερίδα *Κόκκινο*, 16-7-2010.
- Λιβιεράτος Δ., *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ός αιώνας)*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2019.
- Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.
- Μηλιός Γ., *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1996.
- Οικονομάκης Γ., «Ζητήματα καπιταλιστικής ανάπτυξης: Η 6η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (1934) και η σημασία της οικονομικής ανάλυσης του Παντελή Πουλιόπουλου», στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Παντελής Πουλιόπουλος. Παλαιοί και νέοι μελετητές συζητούν για τον θεωρητικό του ελληνικού τροτσκισμού* (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2003.
- Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1980.

Η λογοτεχνική παραγωγή του Δημήτρη Λιβιεράτου

Βιβή Αντωνογιάννη

Φιλολόγος, υποψήφια διδάκτωρ στο Freie Universität Berlin

«Πριν πολλά χρόνια, τον Ιούλιο του 1927, γεννήθηκα εδώ στα Πετράλωνα. Και απ' ό,τι φαίνεται, επειδή πια δεν μετακινούμαι εύκολα, θα μείνω στα Πετράλωνα. Ό,τι καλύτερο άνθρωπος μπορούσε να θελήσει.

Εδώ σε αυτή τη γειτονιά πήγα σχολείο κι απέκτησα πολλούς φίλους. Μπορώ να πω ότι γνώρισα τον κόσμο της Αθήνας πριν τον Πόλεμο και μετά τον Πόλεμο. Μεγάλο ορόσημο δυο πολύ διαφορετικών εποχών.

Στο διάστημα της ζωής μου πολλές φορές έφυγα από τα Πετράλωνα. Πολλές φορές ηθελημένα για να γνωρίσω τον κόσμο και να δουλέψω σε άλλους τόπους. Άλλες φορές απομακρύνθηκα υποχρεωτικά και αυτό ήταν επίπονο.

Μία από αυτές τις φορές, έζησα στη Γερμανία, όπου γνώρισα άλλους ανθρώπους και καταστάσεις. Έτσι θέλησα να μιλήσω για την εμπειρία αυτή και τα χρόνια που χιλιάδες φεύγανε από τον τόπο τους για να βρουν εκεί δουλειά και μια καλύτερη ευκαιρία για τη ζωή. Όμως γνώρισα και ανθρώπους που επέλεξαν να έρθουν και να δοκιμάσουν τη ζωή εδώ στην Ελλάδα, καλοδεχούμενοι και αυτοί. Αυτός είναι ο λόγος που γράφτηκαν τα τρία διηγήματα και ελπίζω να προσθέσω και εγώ κάτι στην ιστορία εκείνων των χρόνων».

Το παραπάνω κείμενο προέρχεται από το οπισθόφυλλο της έκδοσης του βιβλίου του Δημήτρη Λιβιεράτου με τίτλο: *Ο Γιάγκος. Ο Στέφαν. Από την Ήπειρο στο Γκάρχινγκ. Μια ελληνογερμανική τριλογία* (εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2014), στο οποίο ο συγγραφέας πραγματεύεται την ταυτότητα του ξένου μέσα από τρεις ιστορίες μετανάστευσης στη Γερμανία, και συγκεκριμένα στο Μόναχο, τόπο μετανάστευσης και του ίδιου του συγγραφέα στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Στο παρόν κείμενο, επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στα εκδοθέντα λογοτεχνικά έργα του Δ. Λιβιεράτου, και συγκεκριμένα στην *Ελληνογερμανική τριλογία* και στο βιβλίο του, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, επιλέγοντας να κάνουμε μια λιγότερο λεπτομερή αναφορά στις λοιπές λογοτεχνικές απόπειρες που ο ίδιος δεν πρόλαβε να εκδώσει. Συνολικά, γράφει έξι νουβέλες και συλλογές διηγημάτων, καθώς και μια ποιητική συλλογή. Ένας πρώτος συγκεντρωτικός πίνακας με το σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής του συγγραφέα με μια σύντομη περιγραφή του κάθε έργου, παρατίθεται στο τέλος του κειμένου.

1. Ελληνογερμανική τριλογία

Η *Ελληνογερμανική τριλογία* είναι μια συλλογή διηγημάτων που αναφέρονται στην περίοδο της μεγάλης μετανάστευσης στη δεκαετία του 1960 από την Ελλάδα προς τη Γερμανία, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και το αντίστροφο. Στο πρώτο διήγημα της συλλογής, πρωταγωνιστής είναι ο Γιάγκος, ένα ορφανό από πατέρα παιδί, το οποίο χάνει τη μητέρα του κατά τη διάρκεια του φοβερού χειμώνα του 1941 και προσπαθεί να επιβιώσει, κάνοντας δουλειές του ποδαριού. Ψάχνει δουλειά στη φτωχή μεταπολεμική Ελλάδα, ξεκινά από βοηθός τσαγκάρη, μαζεύει δόσεις από πόρτα σε πόρτα, παντρεύεται την Ευανθία και κάνουν οικογένεια, καταφέρνει μάλιστα να νοικιάσει ένα μαγαζί και για λίγο να ορθοποδήσει. Όταν όμως η επιχείρηση χρεοκοπεί, ο Γιάγκος αναγκάζεται να φύγει μετανάστης στο Μόναχο για να δουλέψει στο εργοστάσιο της «Μαν», βιομηχανία η οποία κατασκεύαζε βαρέα οχήματα, φορτηγά και λεωφορεία. Στο διήγημα, ο αναγνώστης παρακολουθεί τη διαδικασία υποδοχής και διαλογής των «φιλοξενούμενων εργατών» (των λεγόμενων «Gastarbeiter») στους ειδικούς χώρους υποδοχής μεταναστών, γνωρίζει την ανθρωπογεωγραφία τους -οι περισσότεροι έρχονταν από απομακρυσμένες επαρχίες και φτωχά χωριά- και τις άθλιες συνθήκες εργασίας στο καυτό χυτήριο, στο οποίο τοποθετείται και ο Γιάγκος. Ο ήρωας αναγκάζεται να αφήσει πίσω στην Ελλάδα την οικογένειά του, όπως τόσες άλλες οικογένειες αναγκάστηκαν τον ίδιο καιρό να κάνουν. Το ζευγάρι ξανασμίγει στο Μόναχο, όταν η Ευανθία πιάνει και η ίδια δουλειά στο εργοστάσιο της Siemens. Η νοσταλγία του τόπου και ο πόνος του παιδιού που άφησε πίσω της, μαζί με την αγωνία και τις δυσκολίες

ες προσαρμογής στη νέα δουλειά, ισορροπούν με το κέφι του ζευγαριού για ζωή. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί το μάλλον χιουμοριστικό κλείσιμο του διηγήματος, όταν κάποιος συνάδελφος του Γιάγκου του γνέφει συνωμοτικά, μετά το πρώτο βράδυ που μοιράστηκε με την Ευανθία έπειτα από καιρό, λέγοντάς του: «Αδερφέ μου Γιάγκο, πολύ ζωηρούλης ήσουνα απόψε»!

Στο δεύτερο διήγημα της συλλογής με τίτλο «Στέφαν», η εικόνα του ξένου αντιστρέφεται. Έτσι, ο ξένος δεν είναι πια ένας Έλληνας στη Γερμανία, αλλά αυτή τη φορά ένας Γερμανός στο Ναύπλιο. Ο Στέφαν, Γερμανός γεννημένος στη Λιπίτσα της Κροατίας, η οποία τότε αποτελούσε ακόμη μέρος της πρώην Γιουγκοσλαβίας, μεγάλωσε στην κροατική ύπαιθρο, δουλεύοντας κι αυτός, όπως και πολλοί άλλοι Γερμανοί εγκατεστημένοι ήδη εκεί από τον 19ο αιώνα, απασχολούμενος στην εκτροφή των περιφημων αλόγων του τόπου. Ο συγγραφέας περιγράφει τις μεταβολές στις σχέσεις των ντόπιων με τους Γερμανούς της περιοχής μετά το 1939 και το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η καχυποψία και η έλλειψη εμπιστοσύνης αντικατέστησαν τις προηγούμενες καλές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων. Η διήγηση ακολουθεί την τεχνική *in medias res*, βρίσκοντας τον Στέφαν ήδη στο Ναύπλιο σε ηλικία σαράντα πέντε ετών να αφηγείται την έως τότε διαδρομή του σε έναν Έλληνα γαιοκτήμονα, τον κύριο Κάτσαδη, ο οποίος ενδιαφερόταν να αγοράσει γη πέριξ της πόλης του Ναυπλίου. Με μια αναδρομική αφήγηση με φόντο ένα παραλιακό ταβερνάκι με ψάρι και ούζο, ο Στέφαν αφηγείται στον υποψήφιο αγοραστή τα γεγονότα του εκτοπισμού του στη Γερμανία μετά τη λήξη του πολέμου, όταν ο ίδιος ήταν μόλις δεκαέξι ετών, τον θάνατο της μονάκριβης μητέρας του δύο χρόνια μετά, τη δύσκολη δουλειά ως εργάτης στο Μόναχο διορθώνοντας μηχανές και μεταφέροντας ανταλλακτικά και, τέλος, την εγκατάστασή του στο Ναύπλιο, σε έναν τόπο όπου βρήκε ξανά τη ζεστασιά, τη χαρά και τη συντροφικότητα. Θα εξομολογηθεί, όμως, και τη μόνιμη νοσταλγία και αγάπη του για τον γενέθλιο τόπο της Κροατίας, όπου μεγάλωσε, καθώς και τις αναμνήσεις του από τα αλόγα που τόσο αγαπούσε και φρόντιζε. Η συνάντηση στο ταβερνάκι τελειώνει με μια πολύ ευχάριστη για τον Στέφαν επαγγελματική πρόταση, αφού θα γινόταν ο υπεύθυνος των εγγειοβελτιωτικών εργασιών στα κτήματα του Κάτσαδη με σταθερό μισθό και ποσοστά από την παραγωγή. Οι μέρες περνούν, η δουλειά κυλάει καλά, ο Στέφαν είναι ξανά χαρούμενος. Ένας κόμπος, όμως, συνέχιζε να του κλείνει τον λαιμό. Το διήγημα τελειώνει με το κρυφό δάκρυ του Στέφαν, όταν ζητάει από τον κύριο Κάτσαδη μιαγωνιά για δυο τρία άλογα και εκείνος του τάζει να του φέρει ένα άλογο από την αγαπημένη του Λιπίτσα. Και τότε ο κύριος Κάτσαδης «γύρισε το βλέμμα του στην απέραντη θάλασσα να μη βλέπει το δάκρυ που κύλησε στο καμένο πρόσωπο του Στέφαν».

Στο τελευταίο διήγημα της έκδοσης, με τίτλο «Από την Ήπειρο στο Γκάρχινγκ», παρακολουθούμε την παράλληλη ιστορία του Γερμανού διευθυντή τραπεζής, Γκέοργκ Μπέργκερ, και δύο Ηπειρωτών μεταναστών στην πόλη της Βαυαρίας, των αδερφών Μπέκου. Η ζωή ενώνει τους τρεις ήρωες, όταν οι τελευταίοι ζητούν πίστωση με εγγύηση για την επιχείρηση ελληνικών τροφίμων που έστησαν με επιτυχία στο Γκάρχινγκ, ξεκινώντας από απλοί εργάτες και φτιάχνοντας σιγά σιγά τη δική τους εταιρεία στον ξένο τόπο. Ο κύριος Μπέργκερ τους εμπιστεύεται, ρισκάρει δάνεια παίρνοντας ο ίδιος την ευθύνη και κερδίζει την εμπιστοσύνη τους. Ο μετρημένος και εσωστρεφής κύριος Μπέργκερ πείθεται από τα δύο αδέρφια να επισκεφθεί το καλοκαίρι τη χώρα τους και να γνωρίσει τις ομορφιές του μεσογειακού αυτού τόπου. Για πρώτη φορά θα ήταν μόνος στις διακοπές, αφού χήρος από τετραετίας ο ίδιος, μεγάλωνε χωρίς βοήθεια τον έφηβο γιο του, ο οποίος εκείνο το καλοκαίρι φεύγει για κατασκήνωση στην Αυστρία. Στην Αθήνα, ο κύριος Μπέργκερ εγκαθίσταται σε ένα καλό ξενοδοχείο του κέντρου, περπατά στην Πλάκα, κάνει το πρώτο του μπάνιο στις θάλασσες του Νότου, απολαμβάνει το ηλιοβασίλημα του Σουνίου, περπατά στους δρόμους της πόλης και παρατηρεί τις διαφορές των ανθρώπων και των συνθηκών τους με αυτές στην πόλη του: «πολλή κίνηση, πολλή φασαρία σε σχέση με τα δικά τους μέρη. Περισσότερες φωνές». Έμπαινε και σε τράπεζες για να δει τον ελληνικό τρόπο δουλειάς των συναδέλφων του. Λιγότερη τυπικότητα, ανεπίσημο ντύσιμο, μεγαλύτερες συζητήσεις, πολυκοσμία και θόρυβος. Από την Αθήνα ταξιδεύει με τα δύο αδέρφια στο χωριό τους στην Ήπειρο για τον γάμο μιας συγγενούς τους. Ο Γερμανός τραπεζικός μαγεύεται από τους μακρόσυρτους ύμνους της βυζαντινής ψαλμωδίας, από τα ελληνικά γαμήλια έθιμα, την απλότητα και τη ζεστασιά των ανθρώπων. Το ταξίδι αυτό θα αλλάξει τη ζωή του, αφού εκεί γνωρίζει και τελικά παντρεύεται τη Βάσω, ξαδέρφη των αδερφών Μπέκου. Δύο τόσο ξεχωριστοί κόσμοι, αυτός της Βάσως στο χωριό και αυτός του διακεκριμένου τραπεζικού υπαλλήλου στη Γερμανία, ενώνονται και καταφέρνουν να πορευτούν μαζί. Ο συγγραφέας περιγράφει την εγκατάσταση της Βάσως στο Γκάρχινγκ και την ένταξή της στη νέα της οικογένεια. Οι τυπικές σχέσεις του Πέτερ, του δεκαπτάχρονου πλέον γιου του κυρίου Μπέργκερ, και της δεύτερης συζύγου του πατέρα του όλο και βελτιώνονται. Η ίδια στο τέλος του διηγήματος αποφασίζει να του ζητήσει να αρχίσει να τη φωνάζει πια «μπτέρα», πράγμα που τελικά και ο ίδιος ήθελε από καιρό. Η Βάσω βρήκε τελικά όχι μόνο έναν σύντροφο, αλλά μαζί και έναν γιο, διαπιστώνει στο τέλος του διηγήματος συγκινημένη.

2. Ο Μαράτος στο Κονγκό

Στο βιβλίο, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, το οποίο κυκλοφόρησε το 2022 από τις

εκδόσεις Κουκκίδα, ο συγγραφέας αφηγείται την προσωπική ιστορία του Δημήτρη Μαράτου, ο οποίος φτάνει στο Βελγικό Κονγκό, κυνηγημένος από την τρομοκρατία των Άγγλων και των Ελλήνων μετά το Κίνημα του ελληνικού στρατού στη Μέση Ανατολή το 1943. Ο Μαράτος, ναυτικός από την Κεφαλονιά, βρίσκεται στις αρχές του 1943 στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όταν συλλαμβάνεται από τους Άγγλους στη συνέλευση των ναυτεργατών και οδηγείται στο φρικτό στρατόπεδο Ντεκαμερέ στην έρημο της Ερυθράας: «Έτσι χωρίς καλά καλά να το καταλάβει βρέθηκε στο στρατόπεδο, ούτε ανάκριση ούτε τίποτε. Το στρατόπεδο ήταν από τα χειρότερα της Αγγλικής Αυτοκρατορίας, γεμάτο με εκατοντάδες αποικιακούς που κάποια στιγμή διαμαρτυρήθηκαν για κάτι, οτιδήποτε». ³⁸⁰ Μαζί με άλλους τρεις ναυτεργάτες καταφέρνουν να δραπετεύσουν. Ντόπιοι ψαράδες τους βοηθούν, όταν το κύμα τους ξεβράζει τσακισμένους κάπου κοντά στις ακτές της Σομαλίας. Ο ένας από τους τέσσερις πέρασε στην Κένυα, ο δεύτερος σκοτώθηκε στα σύνορα, ο τρίτος πήγε στη Ρουάντα. Ο Δημήτρης περνάει στο Κονγκό, κρυμμένος στο φορτίο ενός φορτηγού κάποιου Έλληνα εμπόρου:

«Οι δρόμοι του τον έφεραν στη Λεοπολντβίλ, σημερινή Κινσάσα, που τότε ήταν η πρωτεύουσα της αποικίας του Βελγικού Κονγκό. Στην ελληνική κοινότητα δεν πλησίασε. Ένας Έλληνας στο σταθμό τον πληροφορήσε ότι βρισκόταν στα χέρια βασιλοφρόνων και αντικομμουνιστών. Τα λίγα λεφτά του τελείωναν. Αυτά που είχαν αρπάξει από το στρατόπεδο πριν φύγουν. Ακόμα δεν τον είχε πιάσει απελπισία. Όπως ήταν ταλαιπωρημένος, δεν φοβόταν να γυρίζει τις αράπικες γειτονιές. Άλλωστε δεν είχε παράπονο. Όπου πήγανε από την αρχή του ταξιδιού έβρισκε κατανόηση. Από την ταλαιπωρημένη του εμφάνιση οι μαύροι καταλάβαιναν ότι αυτός πρέπει να ήταν απόβλητος της κοινωνίας των αποίκων και επομένως φίλος τους. Όχι μόνο δεν τον πείραξαν ποτέ, αλλά και τον διευκόλυναν σ' αυτή τη μακρόχρονη Οδύσσειά του, χωρίς χαρτιά και λεφτά. Οι Αφρικανοί δεν χώνευαν τους καλοντυμένους της αποικιακής διοίκησης. Ούτε τους φαντασμένους εμπόρους, κτηματίες, επιστήμονες και παπάδες, που τους φερόντουσαν σαν να ήταν ζώα και όλο διαταγές έδιναν. Σε έναν λευκό με γένια, τσαλακωμένο, μαυριδερό, με λιωμένα σανδάλια και τριμμένα ρούχα, δεν έδιναν καμιά ιδιαίτερη σημασία». ³⁸¹

Στη νουβέλα παρακολουθούμε τη διαδρομή της ζωής του ναυτικού Δημήτρη Μαράτου από το 1938 μέχρι τον θάνατό του, όταν, μεγάλος πια σε ηλικία,

380. Δ. Λιβιεράτος, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2022, σελ. 11.

381. Δ. Λιβιεράτος, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, ό.π., σελ. 16.

σκοτώνεται σε μια ένοπλη συμπλοκή στους δρόμους του Κονγκό, κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων των επαναστατικών δυνάμεων του Λοράν Ντεζιλέ Καμπιλά με τις κυβερνητικές δυνάμεις. Το φόντο της αφήγησης είναι το αποικιακό Βελγικό Κονγκό. Η περιοχή, αποικία του βελγικού στέμματος αρχικά, περνάει το 1908 στον επίσημο έλεγχο του βελγικού κράτους και παραμένει σε βελγικό έλεγχο μέχρι και το 1960, όταν απελευθερώνεται και ιδρύεται, ύστερα από μια δύσκολη περίοδο με αλληπάλληλα πραξικοπήματα και πολιτικές εντάσεις, η Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό. Στο βιβλίο, περιγράφεται ο τόπος αλλά και οι τρόποι της αποικιακής εκμετάλλευσης και συγκεκριμένα των σπουδαίων μεταλλείων της χώρας, το υπέδαφος της οποίας ήταν πλούσιο σε διαμάντια, άργυρο, χαλκό, μέχρι και ουράνιο που είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται για τη νέα βιομηχανία του ατόμου:

«Εκείνο που φρόντιζε ακόμα η Διοίκηση ήταν να έχει ισχυρό στρατό, στην πραγματικότητα χωροφυλακή, να κρατάει σε υποταγή τους εργάτες και τις οικογένειές τους που έμεναν εκεί τριγύρω στις καλύβες. Έδιναν στους στρατιώτες τακτικά έναν μικρό μισθό, τροφή και ύπνο σε στρατώνα, στρατιωτική ενδυμασία και όπλο. Απαιτούσαν πειθαρχία απόλυτη στους Βέλγους αξιωματικούς που δεν ενδιαφερόντουσαν για την υπόλοιπη συμπεριφορά έξω από τον στρατό. Φρόντιζαν πάντα οι στρατιώτες που υπηρετούσαν σε μια περιοχή να είναι από άλλη περιφέρεια, με άλλη γλώσσα, να μην μπορούν να συνεννοηθούν με τους ντόπιους και προπαντός καμιά επαφή με τους εργάτες των μεταλλείων. Τι κάνανε έξω από τον στρατώνα δεν τους ενδιέφερε. Αυτοί οι μισθοφόροι της αποικιακής Διοίκησης, μέθαγαν, βίαζαν, άρπαζαν και απειλούσαν. Καμιά καταγγελία δεν έκανε τους αξιωματικούς, τη Διοίκηση, να ενδιαφερθεί για τη συμπεριφορά αυτών των άγριων καταπιεστών. [...] Ο άφθονος ορυκτός πλούτος που θα έπρεπε να είναι πηγή ευτυχίας για το Κονγκό έγινε αιτία δυστυχίας γι' αυτή τη μεγάλη χώρα. Εκεί, όπου παλαιότερα, τους αιώνες πριν φανούν οι Ευρωπαίοι, αναπτύχθηκαν μεγάλα κράτη, βασιλεία, πολιτείες των κατοίκων του Κονγκό. Όλα εξαφανίστηκαν υπό την κατοχή των αποικιακών στρατευμάτων και ξαναγύρισαν σε φυλετικές μορφές ζωής για να επιζήσουν μέσα στα δάση τους».³⁸²

Ο Δημήτρης Μαράτος καταφέρνει από βοηθός ενός Έλληνα εμπόρου στην πρωτεύουσα του Κονγκό, Κινσάσα, να γίνει τελικά ο ιδιοκτήτης μιας επιχείρησης με τρόφιμα που ανεφοδιάζε χονδρικά την περιοχή της πρωτεύου-

382. Δ. Λιβιεράτος, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, ό.π., σελ. 35-36.

σας αλλά και άλλα σημεία γύρω από αυτήν. Φτιάχνει τη ζωή του στο Κονγκό, παντρεύεται και κάνει οικογένεια, γίνεται ένα με τους ντόπιους, και αγαπητός όπως είναι από αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους, φτάνει να γίνει ο ιδιοκτήτης της Τράπεζας του Κονγκό, όταν οι Βέλγοι φεύγουν από την αφρικανική χώρα και αφήνουν τη διοίκηση της τράπεζας στον επιτυχημένο πια Έλληνα επιχειρηματία. Η τράπεζα στα χέρια του Δημήτρη Μαράτου αλλάζει πολιτική, σταματά τα δάνεια στις μεγάλες επιχειρήσεις και στηρίζει χρηματοδοτώντας κάθε μικρή πρωτοβουλία, όπως την απόκτηση κατοικίας για τους φτωχούς ντόπιους κατοίκους. Η συμπάθεια των Κονγκολέζων προς το πρόσωπό του αποτυπώνεται στα λόγια της μαμάς-Μαολέ, όταν μαθαίνει πως η τράπεζα πέρασε στα χέρια του Μαράτου: «Το ξέρω από την πρώτη μέρα και χάρηκα. Επitéλους ένας δικός μας».

Μέσα από την αφήγηση της προσωπικής ιστορίας του ήρωά του, ο συγγραφέας περιγράφει τόσο τις σχέσεις των ντόπιων κατοίκων με τη βελγική διοίκηση όσο και αυτές με τους άλλους ξένους που δραστηριοποιούνται εμπορικά στη χώρα, χωρίς να αναμειγνύονται με την πολιτική, όπως για παράδειγμα οι Έλληνες έμποροι. Η ιστορία του Δημήτρη Μαράτου δεν είναι η ιστορία ενός πολιτικοποιημένου ανθρώπου που τάσσεται στις γραμμές του Απελευθερωτικού Μετώπου, πολεμώντας τους Βέλγους εκμεταλλευτές του τόπου. Ο συγγραφέας εστιάζει στην αφήγηση της ήσυχης ζωής ενός ανθρώπου που μέσω της καλοσύνης, της ηθικής του συνείδησης και της ορθής κρίσης για το δίκαιο και το άδικο, στέκεται στο πλευρό των ντόπιων κατοίκων, βοηθώντας τους από τη θέση που έχει, όσο περισσότερο μπορεί. Ο Δημήτρης Μαράτος είναι ένας ξένος που καταφέρνει να νιώσει δική του τη νέα πατρίδα, χωρίς τον πόνο και την ένταση της νοσταλγικής σχέσης με το ελληνικό τοπίο που άφησε πίσω του. Αποφασίζει να μείνει για πάντα εκεί, προσφέροντας ό,τι καλύτερο μπορεί στη νέα χώρα που τον υποδέχτηκε με αγάπη. Οι Κονγκολέζοι τον αποδέχονται, τον αγαπούν και αναγνωρίζουν την προσφορά του Έλληνα εμπόρου, ο οποίος τους ακούει, τους βοηθά και είναι πάντα εκεί γι' αυτούς, χωρίς ποτέ να γίνεται παρ' όλα αυτά απολύτως ένα με τους ίδιους. Παντρεύεται Ελληνίδα, διατηρεί την ταυτότητά του, αλλά πλέον αυτή προσδιορίζεται και από την αίσθηση του ανήκειν στη νέα του πατρίδα, το Κονγκό. Ο Δημήτρης Μαράτος είναι ο ξένος που ανοίγει την αγκαλιά του στο ντόπιο στοιχείο και το ίδιο γίνεται και από την πλευρά των Κονγκολέζων. Η ζωή του εκεί τελειώνει με έναν θάνατο που έρχεται ως αποτέλεσμα των γεγονότων της ντόπιας ιστορίας του τόπου αμέσως μετά την απελευθέρωση. Τα παιδιά του Μαράτου, με τη σειρά τους, ποτέ δεν σκέφτηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα στην οποία γεννήθηκαν, ούτε μετά τον θάνατο του πατέρα τους. Ο μεγάλος του γιος Στέφανος, ο οποίος αναλαμβάνει το τιμόνι των επιχειρήσεων, μετά τον θάνατο του πατέρα του, λέει χαρακτη-

ριστικά στο κλείσιμο της νουβέλας: «Μην ξεχνάτε ότι κι εμείς είμαστε Κονγκολέζοι. Είχαμε τη δυνατότητα και τα μέσα να φύγουμε οποιαδήποτε στιγμή. Ούτε το σκεφτήκαμε. Είμαστε Κονγκολέζοι, άλλης εθνικότητας και μένουμε, συνεχίζουμε. Το μόνο που θέλουμε είναι να μη μας πειράξουν οι δικές σας οι υπηρεσίες».³⁸³

Στη νουβέλα περιγράφεται η παρουσία της ελληνικής κοινότητας στη μακρινή αυτή χώρα, ως μια πληθυσμιακή ομάδα που προσπάθησε, σε γενικές γραμμές, να κρατήσει τις ισορροπίες παρά τις δυσκολίες και την ένταση των γεγονότων στην περιοχή. Οι Έλληνες φαίνεται να έχουν συνδεθεί με τον τόπο και να διατηρούν αρμονικές σχέσεις με τον εγχώριο πληθυσμό της αφρικανικής πρωτεύουσας. Ο συγγραφέας αναφέρει σχετικά:

«Αυτοί οι Έλληνες, που κανείς δεν ξέρει πόσοι ακριβώς είναι, επειδή η Κοινότητά τους δεν λειτουργεί κανονικά, μπορεί να είναι χίλιοι, μπορεί και πέντε και δέκα χιλιάδες. Βρίσκονται παντού σε όλες τις γωνιές, ακόμη και μέσα στην πιο απάτητη ζούγκλα. Έχουν συνδεθεί με τους κατοίκους και κανείς δεν σκέφτεται να τους πειράξει. Είναι κάτι σαν πρίγκιπες, αλλά που ζούνε με τον πληθυσμό. Δεν έχουν καμία υπερψία απέναντι στους μαύρους, που το καταλαβαίνουν πολύ καλά. Μόνο καλό και διευκόλυνση μπορείς να έχεις από αυτούς. Γι' αυτό κατά κάποιον τρόπο είναι προστατευόμενοι. Προπαντός, δεν ανακατεύονται στην πολιτική της χώρας, που είναι αρκετά δύσκολη και μπερδεμένη, όπως θα έχετε καταλάβει. Ποτέ δεν εκδηλώνονται υπέρ ούτε κατά. Είναι απλά έμποροι. Κάνουν λεφτά και κανείς δεν μπορεί να τους κατηγορήσει γι' αυτό αφού εξυπηρετούν τις πιο απίθανες γωνιές. Κάποτε η βελγική Διοίκηση, τον καιρό της αποικίας, θέλησε κάπως να τους πειθαρχήσει, να τους καταγράψει, με κάποια βιαιότητα. Σε μια βδομάδα εκατοντάδες πέρασαν τον ποταμό και πήγαν απέναντι στο άλλο μικρό Κονγκό. Στα αεροπλάνα περίμεναν ουρές να φύγουν. Φωνές από όλες τις επαρχίες. Αναγκάστηκαν να ζητήσουν συγγνώμη, να πουν για παρεξήγηση, και είναι πάντα ελεύθεροι στη δραστηριότητά τους. Βρίσκουν πάντα τρόπους για το εμπόριό τους. Μιλάνε πολλές τοπικές γλώσσες, που οι άλλοι Ευρωπαίοι περιφρονούν».³⁸⁴

Παράλληλα με την αφήγηση της προσωπικής διαδρομής του Δημήτρη Μαράτου, ο αναγνώστης παρακολουθεί τα ιστορικά γεγονότα και τις επικίνδυνες πολιτικές εντάσεις του αγώνα των Κονγκολέζων για την ανεξαρτησία. Στο

383. Δ. Λιβιεράτος, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, ό.π., σελ. 147.

384. Δ. Λιβιεράτος, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, ό.π., σελ. 117.

κάτωθι απόσπασμα από τον λόγο του κυρίου Λουμπάμου, προϊσταμένου του Τμήματος Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Κινσάσα, αποτυπώνεται το όραμα των πνευματικών ανθρώπων του Κονγκό για την οικοδόμηση ενός μεγάλου, ενιαίου έθνους με κοινά χαρακτηριστικά και επιδιώξεις. Ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά:

«Διδάσκουμε για ένα ενιαίο Κονγκό, για μια ενιαία χώρα. Καταλαβαίνετε ότι η αποικιοκρατία μας άφησε εσφαλμένες ιδέες που κυκλοφορούν ακόμη ανάμεσά μας. Έδιναν προσοχή στα φυλετικά χαρακτηριστικά, δηλαδή την ύπαρξη των φυλών, των τοπικισμών. Εμείς βέβαια γνωρίζουμε ότι όλα τα κράτη, ιδιαίτερα τα ευρωπαϊκά, ξεκίνησαν από τοπικές κοινωνίες, επαρχίες που είχαν δική τους παράδοση, ακόμη και γλώσσα. Όμως έγιναν κράτη με συγκροτημένα έθνη και χαρακτηριστικά. Έτσι θέλουμε να δουλέψουμε και για το Κονγκό. [...] Αυτό θα ήταν επιθυμητό. Αυτά τα παιδιά, όταν πάνε να διδάξουν σε όλη τη χώρα, να μιλάνε και να θεμελιώνουν αυτό το νέο, μεγάλο, ενιαίο Κονγκό».³⁸⁵

3. Η εικόνα του Άλλου

Τόσο στα τρία διηγήματα της *Ελληνογερμανικής τριλογίας* όσο και στον *Μαράτο* στον Κονγκό, παρατηρούμε τη θεματοποίηση της εικόνας του Άλλου και πιο συγκεκριμένα της ταυτότητας του εκτοπισμένου Άλλου, του μετανάστη σε μια μακρινή χώρα. Στο έργο του αποτυπώνονται τα, εγγενώς, ρευστά όρια της εθνικής ταυτότητας. Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει περισσότερο τον συγγραφέα στα διηγήματα της *Ελληνογερμανικής τριλογίας* είναι η μεταφορά της γλυκόπικρης αίσθησης της εμπειρίας της μετανάστευσης τόσο για έναν Έλληνα όσο και για έναν Γερμανό. Στην *Ελληνογερμανική τριλογία*, η εμπειρία των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία στέκεται δίπλα στη στενόχωρη προσωπική ιστορία του Γερμανού Στέφαν που έρχεται να ζήσει στο Ναύπλιο από τη Γερμανία, εκτοπισμένος πρώτα από την Κροατία. Η πικρή εμπειρία του ανθρώπου που αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη χώρα του για ένα πιο αισιόδοξο μέλλον αποκτά έτσι μια οικουμενική διάσταση, πέρα από διακρίσεις εθνικές ή άλλες. Πρόκειται για την κοινή μοίρα των ανθρώπων που έτυχε να βιώσουν τη μεταπολεμική εμπειρία της Ευρώπης του εκτοπισμού, των εθνικών εκκαθαρίσεων, της εξωτερικής μετανάστευσης, των πολιτικών διωγμών. Θα τολμούσαμε, λοιπόν, εδώ να διατυπώσουμε τον ισχυρισμό για τη μεταφορά της διεθνιστικής οπτικής του Δημήτρη Λιβιεράτου και στο λογοτεχνικό πεδίο,

385. Δ. Λιβιεράτος, *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, ό.π., σελ. 112.

στη λογοτεχνία που ο ίδιος επιλέγει να γράψει και να εκδώσει, αφού στο έργο του δείχνουν να μοιράζονται την ίδια εμπειρία Έλληνες και λοιποί μετανάστες στο εξωτερικό, αλλά επίσης Γερμανοί με πατρίδα τους την Κροατία που ζουν στην Ελλάδα.

Στο κέντρο της πεζογραφίας του Δ. Λιβιεράτου βρίσκεται ο τόπος και η Ιστορία, η αποτύπωση της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής και αφρικανικής πραγματικότητας, η πολιτική και τα αποτελέσματα της αποικιοκρατίας, δύο άξονες, Ιστορία και πολιτική, που φωτίζονται μέσα από την παρακολούθηση των προσωπικών ιστοριών των ηρώων του. Το άτομο συναντά την Ιστορία και συμπλέκεται με τα γεγονότα και τις επιταγές της συγκυρίας, προσπαθώντας να οικοδομήσει για τον ίδιο και τους γύρω του μια ευτυχισμένη ζωή. Οι προσωπικές ιστορίες των ηρώων του συγγραφέα καθορίζονται και ακολουθούν τον ρου της Ιστορίας και των αναγκαιοτήτων της, προσπαθώντας να μετατρέψουν την αναγκαιότητα σε μια ζωή με αξιοπρέπεια και χαρά. Έχοντας στις αποσκευές του τόσο την εμπειρία της Γερμανίας, όταν κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας κατέφυγε εκεί, όσο και αυτήν της Αφρικής, όταν μαζί με τον Μιχάλη Ράπη (Πάμπλο) και τον μηχανισμό της Τετάρτης Διεθνούς δραστηριοποιήθηκαν στην Αλγερινή Επανάσταση (1959-1962), ο Δ. Λιβιεράτος καταφέρνει να αποτυπώσει με ακρίβεια και ευαισθησία την εμπειρία της μετανάστευσης και της ταυτότητας του ξένου.

Στη μελέτη της για τις αναπαραστάσεις της εικόνας του Εβραίου στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο, με τίτλο, *Ο Άλλος εν διωγμώ*, η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου γράφει: «Κάθε λογοτεχνία είναι μια λεπτή και επώδυνη διαδικασία συνεχούς αναζήτησης ταυτότητας, μέσα από την αυτοαναπαράσταση και την ετεροαναπαράσταση. Ο λογοτέχνης συνθέτει το έργο του μέσα από πράξεις αυτοσκοπέυσης και ετεροσκοπέυσης. Τα έργα της μυθοπλασίας δρομολογούν εικόνες του Εαυτού και του Άλλου».³⁸⁶

Μακριά από στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του ξένου, ο Δ. Λιβιεράτος καταφέρνει να αποτυπώσει τις διαμεσολαβημένες περίπλοκες σχέσεις της φαινομενικά διπολικής σχέσης Εμείς vs οι Άλλοι, οδηγώντας τον αναγνώστη στο ερώτημα «ποιος είναι ο Άλλος», «ποιος το Εγώ ή το Εμείς», αφού πρόκειται για όρους μεταβλητούς, υποκείμενους στο απρόβλεπτο της ιστορικής συ-

386. Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020, σελ. 284. Αντίστοιχα ζητήματα ταυτότητας και αναπαραστατικών σχηματισμών πραγματεύεται ο κλάδος της πολιτισμικής εικονολογίας (imagologie), καθώς και οι μετα-αποικιακές σπουδές μέσα από την ιδέα της διαλεκτικής της ταυτότητας (Bhabha, Spivak) και την κριτική της πολιτισμικής αναπαράστασης (Said).

γκυρίας. Ο συγγραφέας αναδεικνύει, μέσα από την επιλογή της θεματογραφίας του, τη ρευστότητα των παραπάνω όρων, αναγνωρίζοντας τα όριά τους και ανατρέποντας το στερεότυπο της αποκλειστικότητας του πόνου του Έλληνα μετανάστη, αφού στη θέση αυτού μπορεί να βρεθεί άνετα κι ένας Γερμανός. Ο ταξικός προσδιορισμός υπερισχύει της εθνικής έμφασης και αναδεικνύεται σε στοιχείο καταλύτη για τις προσωπικές ιστορίες των ηρώων του συγγραφέα. Ο Δ. Λιβιεράτος καταφέρνει με τον τρόπο αυτό να γράψει μια λογοτεχνία για τον Άλλο, που δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον εαυτό.

4. Η άγνωστη λογοτεχνική πλευρά του Δ. Λιβιεράτου

Κλείνοντας το παρόν κείμενο, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η λογοτεχνική πλευρά του Δ. Λιβιεράτου παραμένει η λιγότερο προβεβλημένη. Εκτός από τα παραπάνω δημοσιευμένα διηγήματα, υπάρχουν κι άλλα, όπως είπαμε στην αρχή, τα οποία δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί. Κάποια από αυτά είναι:³⁸⁷ 1) *Οι μαντάδες* (Αθήνα 1983). Εδώ αφηγείται την ιστορία της οικογένειας του Πώργη στο χωριό Μάνταλα, μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, και τον στιγματισμό της οικογένειας λόγω του ΕΛΑΣίτη γιου της οικογένειας, 2) *Ο ανηψιός και άλλες διηγήσεις* (Αθήνα 2010). Εννέα μικρά διηγήματα γραμμένα τη δεκαετία του 1980, 3) *Παράξενα Χριστούγεννα και άλλες διηγήσεις* (Αθήνα 2010). Πέντε διηγήματα και τέσσερις μικρές ιστορίες, γραμμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τη δεκαετία του 1980, 4) *Ποιήματα* (Αθήνα 2010). Έντεκα ποιήματα γραμμένα τη δεκαετία του 1990, με φόντο τη γη της Αργολίδας, το φως και τη θάλασσα, τις απλές και μικρές στιγμές που ομορφαίνουν τη ζωή δίπλα στο βάρος του χρόνου που περνά, του τέλους, της αποχώρησης, της αγωνίας, 5) *Η Αρετή του Αιγαίου* (Αθήνα 2011). Περιγράφονται οι σχέσεις μεταξύ του σωματείου των εργαζομένων στη ναυτιλία και της Ομοσπονδίας των Εφοπλιστών της Ακτοπλοΐας μέσα από την αφήγηση της προσωπικής ιστορίας της Αρετής του Αιγαίου.

Το ενδιαφέρον του Δ. Λιβιεράτου για τη λογοτεχνία και την ποίηση υπάρχει πάντως από τα νεανικά του χρόνια. Σύχναζε στο «Πατάρι» του Καφέ Λουμίνη, το οποίο ήταν στέκι ποιητών, λογοτεχνών, μουσικοσυνθετών και άλλων καλλιτεχνών και ανθρώπων του πνεύματος. Συνδεόταν φιλικά με τους ποιητές Θωμά Γκόρπα, Νίκο Καρούζο, Μιχάλη Κατσαρό, τον δοκιμιογράφο Μανόλη Λαμπρίδη [Λεοντάρη], τον λογοτέχνη και εκδότη Γιάννη Γουδέλη, ενώ γνώριζε

387. Τα αδημοσίευτα λογοτεχνικά κείμενα του Δ. Λιβιεράτου προέρχονται από το προσωπικό αρχείο του Δ. Κατσορίδα.

πολλούς διανοουμένους από την παρέα του Χαλανδρίου. Πολλούς τους είχε γνωρίσει από τον Σοσιαλιστικό Σύνδεσμο Νέων, στη δημιουργία του οποίου πρωτοστάτησε, μαζί με άλλους, το 1953.³⁸⁸ Μάλιστα, τον ποιητή Θωμά Γκόρπα, ήταν ο Λιβιεράτος εκείνος που τον πήγε στο Καφέ του Λουμίδη και τον σύστησε στους ευρύτερους καλλιτεχνικούς κύκλους.³⁸⁹

Επίσης, δεν είναι τυχαίες οι επαφές που είχε με τη λογοτεχνική παρέα του Χαλανδρίου. Αναφερόμαστε στον κύκλο διανοουμένων που εξέδιδε το περιοδικό *Μαρτυρίες* τη δεκαετία του 1960, καθώς και το περιοδικό *Σημειώσεις* που εκδίδεται μέχρι σήμερα, το οποίο ασκεί σταθερά ένα είδος αισθητικής αντιπολίτευσης στην «επίσημη» αριστερή διανόηση. Ο πυρήνας του κύκλου των *Σημειώσεων* και του εκδοτικού οίκου Έρασμος αποτελείται από τον Αντώνη Λαυραντώνη, τον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, τον Στέφανο Ροζάνη, τον Μανόλη Λαμπρίδη, τον ποιητή Βύρωνα Λεοντάρη, τον Μ. Αφεντόπουλο (Μάριο Μαρκίδη), τον Ανδρέα Κίτσο-Μυλωνά, τον Μάρκο Μέσκο, τη Ρένα Κοσσέρη και άλλους. Ο Δ. Λιβιεράτος είχε στενές σχέσεις με αρκετούς διανοουμένους της συντροφιάς του Χαλανδρίου, αφού εκτός από το λογοτεχνικό ενδιαφέρον, με αρκετούς από αυτούς (όπως ο Μανόλης Λαμπρίδης) είχε κοινές πολιτικές καταβολές, συμμετέχοντας στις ίδιες τροτσκιστικές ομάδες της εποχής. Στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Σημειώσεις* για τον Μανόλη Λαμπρίδη, ο Δ. Λιβιεράτος δημοσιεύει ένα κείμενο για τη συμμετοχή του Λαμπρίδη στο περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, το οποίο ήταν έντυπο του παράνομου ΚΔΚΕ, που επιμελείτο ο Χρήστος Αναστασιάδης, παλιός πολιτικός κρατούμενος στην Ακροναυπλία. Στην εισαγωγή του άρθρου, μας δίνει πληροφορίες τόσο για τη σχέση του με τον κριτικό όσο και για τις περιπέτειες της εποχής και της κοινής τους πορείας:

«Με τον Μανόλη δεν βρισκόμασταν συχνά. Αλλά κάθε φορά συνεχίζαμε τη συζήτηση σαν να την είχαμε αρχίσει χθες. [...] Ανήκαμε στην ίδια γενεά. Γνωρίσαμε την Κατοχή. Καταλάβαμε τη συντριβή του Κινήματος. Δουλέψαμε στην ομάδα των λίγων εκατοντάδων που ήθελαν να ανασυγκροτήσουν, μέσα από τα ερείπια, το καινούριο Κίνημα. Λάβαμε μέρος στις διαδικασίες για την ίδρυση του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος (τμήμα της 4ης Διεθνούς - τροτσκιστές). Σε άγρια παρανομία και εμείς επιμείναμε στον δίκαιο δρόμο μας, που

388. Τις εν λόγω πληροφορίες για τη σχέση του Λιβιεράτου με διανοούμενους των λογοτεχνικών κύκλων και το στέκι του Λουμίδη μού τις έδωσε ο Δ. Κατσορίδας.

389. Αναφέρεται στο άρθρο της Άρτεμης Θεοδωρίδου, «Χρονολόγιο Θωμά Γκόρπα σε τρίτο και σε πρώτο πρόσωπο», περιοδικό *Μανδραγόρας*, Απρίλιος 2005, τεύχος 33, σελ. 32-33.

σήμερα πάρα πολλοί καταλαβαίνουν. Επακολούθησε ο Εμφύλιος. Όλο και πιο σπάνιες οι συναντήσεις μας. Όμως βαδίζαμε στους ίδιους δρόμους, με την ίδια κατεύθυνση, ο καθένας στο μέρος του. Μετά τον Εμφύλιο πάλι μαζεύαμε κομμάτια για την ανασυγκρότηση. Τα πέτρινα χρόνια του '50 κι εμείς συνεχίζαμε».³⁹⁰

Τη στενή σχέση του Δ. Λιβιεράτου με τη συντροφιά του Χαλανδρίου αποτυπώνει με τον δικό του ιδιαίτερο ποιητικό τόνο ο Μάρκος Μέσκος στον αποχαιρετισμό του στον ποιητή και κριτικό Ανδρέα Κίτσο - Μυλωνά το 2005, σε ένα προσκλητήριο ονομάτων, νεκρών και ζωντανών. Στον αποχαιρετισμό του ο συγγραφέας ανασυστίνει μια παρέα που κάποτε συναντήθηκε και άφησε με το έργο και τη σκέψη της ανεξίτηλο το στίγμα της στην ελληνική αριστερή διανόηση, συμπεριλαμβάνοντας ανάμεσά τους και τον Δ. Λιβιεράτο:

«Λοιπόν, ο Ανδρέας είναι παιδί του Θεοφάνους, ο Θεοφάνης είναι το Μεσολόγγι και το Χαλάντρι του Ανδρέα, το Χαλάντρι είναι ο Λυκιαρδόπουλος, Λυκιαρδόπουλος είναι και ο Ροζάνης, Ροζάνης είναι και ο Μαρκίδης, Μαρκίδης είναι και ο Λάμπας και ο Σπαθής, Λάμπας και Σπαθής είναι και ο Λαμπρίδης, Λαμπρίδης είναι και ο Λεοντάρης, Λεοντάρης είναι και ο Χατζημιχελάκης, Χατζημιχελάκης είναι και ο Γκόρπας και ο Κοβάνης, Γκόρπας και Κοβάνης είναι και ο Λιβιεράτος και ο Στίνας, Λιβιεράτος και Στίνας είναι και ο Λαυραντώνης, Λαυραντώνης είναι και η απόμακρη Κοσσέρη, Κοσσέρη είναι και ο Πορφύρης και η Δαράκη, Πορφύρης και Δαράκη είναι και η έρμη Σερβάκη, Σερβάκη είναι και ο Κονδύλης, Κονδύλης είναι και ο Ελευθερίου και ο Σινόπουλος, Ελευθερίου και Σινόπουλος είναι και ο Σαββίδης, Σαββίδης είναι ο Ζάννας και ο Αναγνωστάκης, Ζάννας και Αναγνωστάκης είναι και ο Αποστολίδης, Αποστολίδης είναι και ο Μήλιας, Μήλιας είναι και ο Αργυρόπουλος, Αργυρόπουλος είναι και ο Αργυρίου, Αργυρίου είναι και ο Στεφανάκης, Στεφανάκης είναι και ο Ανδρούτσος, Ανδρούτσος είναι και ο Ηλιού, Ηλιού είναι και ο Βραχωρίτης, Βραχωρίτης είναι και ο Καϊτατζής, Καϊτατζής είναι και η μπάντα με το άλογο της οδού Λήδρας, οδός Λήδρα είναι (και δυο - τρία άλλα σπίτια φίλων) στη Χούντα, Χούντα είναι ο κατοπινός καταλύτης, καταλύτης κατοπινός μετράει τους φίλους προτού πεθάνουν, φίλοι είναι το Μεσολογγάκι του Αντρέα, Αντρέας είναι οι αμέτρητοι φίλοι (γνωστοί άγνωστοι πλέον), αμέτρητοι φίλοι είναι δύο αθώα γαλάζια

390. Δ. Λιβιεράτος, «Ο Μανόλης Λαμπρίδης και το *Μαρξιστικό Δελτίο*. [Μια βιο-βιβλιογραφική μαρτυρία]», περιοδικό *Σημειώσεις*, τεύχος 64 (Ιαν. 2007), σελ. 84.

μάτια, δύο αθώα γαλάζια μάτια ο κόσμος του Αντρέα, ο κόσμος του Αντρέα είναι τα παιδιά και τα κεράσια του Αντρέα Κίτσου - Μυλωνά, πατρός Θεοφάνους». ³⁹¹

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μη μνημονεύσω την πρόθυμη βοήθειά του στους νεότερους ερευνητές, παρέχοντας με γενναιοδωρία πρόσβαση στο πολύτιμο αρχείο του, το οποίο αποτελείται από περιοδικά και εφημερίδες του εικοστού αιώνα, τροτσκιστικού και όχι μόνο ενδιαφέροντος. Στη συνέντευξη που μου έδωσε το 2018, με αφορμή την έρευνά μου για το κριτικό έργο του Μανόλη Λαμπρίδη, μου πρόσφερε απλόχερα έντυπα από το αρχείο, το οποίο με αξιοσημείωτη σπουδή είχε ταξινομημένο. Τόσο η ευγένειά του όσο και η ηθική ικανοποίηση για την εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής για τον παλιό του σύντροφο Μανόλη Λαμπρίδη θα μείνουν ανεξίτηλες στη μνήμη μου.

Βιβλιογραφία

Αμπατζοπούλου Φρ., *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020.

Θεοδωρίδου Άρτεμης, «Χρονολόγιο Θωμά Γκόρπα σε τρίτο και σε πρώτο πρόσωπο», περιοδικό *Μανδραγόρας*, Απρίλιος 2005, τεύχος 33.

Λιβιεράτος Δ., «Ο Μανόλης Λαμπρίδης και το Μαρξιστικό Δελτίο. [Μια βιο-βιβλιογραφική μαρτυρία]», περιοδικό *Σημειώσεις*, τεύχος 64, Ιανουάριος 2007.

Λιβιεράτος Δ., *Ο Γιάγκος. Ο Στέφαν. Από την Ήπειρο στο Γκάρκινγκ. Μια ελληνο-γερμανική τριλογία*, εκδόσεις Αμόνι, Αθήνα 2014.

Λιβιεράτος Δ., *Ο Μαράτος στο Κονγκό*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2022.

Μέσκος Μ., «Για τον Ανδρέα», *Σημειώσεις*, τεύχος 61, Ιούνιος 2005.

391. Μ. Μέσκος, «Για τον Ανδρέα», *Σημειώσεις*, τεύχος 61 (Ιούνιος 2005), σελ. 32-33.

Ο Δημήτρης Λιβιεράτος (1927-2023) δεν υπήρξε μόνο ιστορικός. Υπήρξε ταυτόχρονα διανοητής και άνθρωπος της δράσης, που συνέβαλε καθοριστικά στη μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών στην Ελλάδα.

Ο ανά χείρας τόμος εξετάζει τη ζωή, τη σκέψη και την πολιτική του διαδρομή, αναδεικνύοντας το έργο του ως ιστορικού του εργατικού κινήματος και κριτικού στοχαστή σε θέματα όπως ο ελληνικός καπιταλισμός και το αποικιακό ζήτημα.

Οι συγγραφείς προσεγγίζουν τον Λιβιεράτο με σεβασμό, αλλά και κριτικό βλέμμα, τοποθετώντας τον στο ιστορικό του πλαίσιο και φωτίζοντας όλες τις πτυχές της πολυδιάστατης προσωπικότητάς του, χωρίς ωραιοποιήσεις. Μέσα από τα γραπτά, τις ομιλίες και την δράση του, επηρέασε γενιές συνδικαλιστών, επιστημόνων και πολιτών, αφήνοντας διαχρονικό αποτύπωμα στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την ιστορία και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Ο τόμος αυτός αποτελεί φόρο τιμής και ταυτόχρονα αφηγηρία για διάλογο και έρευνα, για να συνεχιστεί η πορεία ενός διανοητή με πάθος, όραμα και διεθνή σημασία.